

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

3/1973

Зміст

Передова — Піднести рівень досліджень і викладання наукового комунізму . . .	3
Проблеми розвинутого соціалізму	
А. І. Погорелова (Москва) — Розвиток масової виробничої творчості . . .	14
<hr/>	
В. І. Волович — Про надійність емпіричного базису соціологічної теорії . . .	22
В. С. Максименко, А. В. Шишова (Одеса) — Поінформованість та її вимірювання . . .	31
Г. О. Балл — Вихідні поняття і способи розробки загальної теорії розв'язування задач . . .	40
Г. Г. Вдовиченко — Методологічні проблеми системно-структурного дослідження . . .	46
В. І. Шинкарук, І. М. Молчанов, В. К. Хорошилова — Розвиток матеріалістичної діалектики в праці Ф. Енгельса «Діалектика природи» . . .	55
Д. Х. Острянин — Активний борець за матеріалістичний світогляд . . .	65
Критика буржуазної ідеології	
Г. М. Чернявська (Харків) — Футурологія: претензії і реальність . . .	75
Проблеми викладання філософії	
В. Є. Давидович (Ростов-на-Дону) — Навчальна лекція з філософії . . .	84
На допомогу викладачам наукового комунізму	
Предмет наукового комунізму . . .	94
Наукове життя	
В. А. Лзархін, О. М. Кравченко — Конференція, присвячена ювілею М. Коперника . . .	103
Критика і бібліографія	
Розробка проблем наукового атеїзму. Огляд літератури, що вийшла на Україні у 1969—1972 рр.	107
К. А. Байрачний, Н. Т. Гостев (Харків) — Філософсько-соціологічне дослідження проблем управління соціалістичним суспільством	113
М. А. Камішан (Дніпропетровськ) — Книжка про суспільний прогрес	116
М. Т. Фрідель — Сіонізм: теорія і практика	119
А. О. Єришев, П. Д. Коваль — Антикомунізм та його філософія духовних цінностей	123
Н. П. Депенчук — Теорія еволюції і сучасна генетика	125
М. В. Попов — Про сутність живої матерії	128
В. В. Фомиченко — Проблеми філософії у журналі французьких комуністів «La Pensée»	130
Філософська література, що вийшла на Україні 1972 року	133

СОДЕРЖАНИЕ

Передовая — Повысить уровень исследований и преподавания научного коммунизма. ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА. *Н. И. Погорелова* (Москва) — Развитие массового производственного творчества. *В. И. Волович* — О надежности эмпирического базиса социологической теории. *В. С. Максименко, А. В. Шишова* (Одесса) — Информированность и ее измерение. *Г. А. Балл* — Исходные понятия и способы разработки общей теории решения задач. *Г. Г. Вдовиченко* — Методологические проблемы системно-структурного исследования. *В. И. Шинкарук, И. Н. Молчанов, В. К. Хорошилова* — Развитие материалистической диалектики в работе Ф. Энгельса «Диалектика природы». *Д. Ф. Острянин* — Активный борец за материалистическое мировоззрение. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Г. Н. Чернявская* (Харьков) — Футурология: претензии и реальность. ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОСОФИИ. *В. Е. Давидович* (Ростов-на-Дону) — Учебная лекция по философии. В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯМ НАУЧНОГО КОММУНИЗМА. Предмет научного коммунизма. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *В. А. Азархин, А. М. Кравченко* — Конференция, посвященная юбилею Н. Коперника. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. Разработка проблем научного атеизма. Обзор литературы, вышедшей на Украине в 1969—1972 гг. *К. А. Байрачный, Н. Т. Гостев* (Харьков) — Философско-социологическое исследование проблем управления социалистическим обществом. *М. А. Камышан* (Днепропетровск) — Книга об общественном прогрессе. *М. Т. Фридель* — Сионизм: теория и практика. *А. А. Ерышев, П. Д. Коваль* — Антикоммунизм и его философия духовных ценностей. *Н. П. Депенчук* — Теория эволюции и современная генетика. *М. В. Попов* — О сущности живой материи. *В. В. Фомиченко* — Проблемы философии в журнале французских коммунистов «La Pensée». Философская литература, вышедшая на Украине в 1972 году.

CONTENTS

Editorial — To Raise the Level of Researches and Teaching of Scientific Communism. PROBLEMS OF DEVELOPED SOCIALISM. *A. I. Pogorelova* (Moscow) — Development of Mass Production Creation. *V. I. Volovich* — On Reliability of Empiric Basis for Sociologic Theory. *V. S. Maximenko, A. V. Shishova* (Odessa) — Information and Its Measuring. *G. A. Ball* — Initial Notions and Methods for Development of General Theory to Solve Problems. *G. G. Vdovichenko* — Methodological Problems of System-Structural Research. *V. I. Shinkaruk, I. N. Molchanov, V. K. Khoroshilova* — Development of Materialistic Dialectics in the Work by F. Engels "Dialectics of Nature". *D. F. Ostryanin* — Active Fighter for Materialistic Ideology. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *G. N. Chernyavskaya* (Kharkov) — Futurology: Pretensions and Reality. PROBLEMS OF TEACHING PHILOSOPHY. *V. E. Davidovich* (Rostov-on-Don) — Educational Lecture on Philosophy. AID TO TEACHERS OF SCIENTIFIC COMMUNISM. Subject of Scientific Communism. SCIENTIFIC LIFE. *V. A. Azarkhin, A. M. Kravchenko* — Conference Dedicated to M. Copernik's Jubilee. CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. Development of Problems of Scientific Atheism. Review of Literature Published in the Ukraine during 1969—1972. *K. A. Bairachny, N. T. Gostev* (Kharkov) — Philosophic and Sociological Study of Problems of Governing Socialist Society. *M. A. Kamysan* (Dnepropetrovsk) — Book on Scientific Progress. *M. T. Fridel* — Sionism: Theory and Practics. *A. A. Yeryshev, P. D. Koval* — Anti-Communism and Its Philosophy of Spiritual Values. *N. P. Depenchuk* — Theory of Evolution and Modern Genetics. *N. V. Popov* — On the Essence of Living Matter. *V. V. Fomichenko* — The Philosophy Problems in the Journal of French Communists "La Pensée" in 1971—1972. Philosophic Literature Published in the Ukraine for 1972.

Піднести рівень досліджень і викладання наукового комунізму

XXIV з'їзд КПРС підкреслив величезну роль теорії наукового комунізму в здійсненні програми комуністичного будівництва. Як невід'ємна складова частина марксизму-ленінізму теорія наукового комунізму розкриває соціально-політичні закономірності виникнення, становлення і розвитку комуністичної суспільно-економічної формації, обґрунтовує шляхи будівництва соціалізму і комунізму. Під її визначальним впливом відбувається ідеологічне виховання трудящих, вироблення у них наукового світогляду, глибоких комуністичних переконань й ідеалів.

Науковий комунізм посідає одне з важливих місць у комплексі суспільних дисциплін вузівської програми. Курс наукового комунізму розкриває перед студентами соціально-політичні закономірності здійснення соціалістичної революції, встановлення диктатури пролетаріату і побудови соціалістичного і комуністичного суспільства.

Опанування теорії наукового комунізму дає змогу досягнути марксизм-ленінізм як струнку систему філософських, економічних і соціально-політичних поглядів, виробити цільне уявлення про перетворення світу на комуністичних засадах. Під безпосереднім впливом наукового комунізму формується духовно-моральне обличчя радянської молоді, її висока політична свідомість, глибока ідейна переконаність, безмежна відданість ідеалам комунізму. Від того, наскільки глибоко молодь вивчить марксистсько-ленінську теорію, науковий комунізм, залежить її суспільно-політична і трудова активність у виконанні грандіозних планів комуністичного будівництва. Л. І. Брежнев, виступаючи на зльоті студентів в жовтні 1971 року, особливо підкреслив, що творчо освоїти спеціальність, стати активним учасником нашого комуністичного будівництва, провідником політики партії в маси можна лише опанувавши марксистсько-ленінську теорію, що вчення марксизму-ленінізму — це основа, невід'ємна складова частина знань спеціаліста будь-якого профілю.

Узагальнюючи досвід класової боротьби міжнародного пролетаріату, національно-визвольного руху, соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР та інших країнах, теорія наукового комунізму обґрунтовує шляхи звільнення людства від усіх форм поневолення людини людиною, шляхи побудови нового суспільства. Теорія наукового комунізму разом з діалектичним і історичним матеріалізмом та політичною економією органічно увійшла як складова частина до єдиного революційного вчення, надавши йому завершеного, цілісного характеру. Економічне і філософське обґрунтування комунізму, що їх дає політична економія і марксистська філософія, доповнюється соціально-політичним обґрунтуванням, що його дає теорія наукового комунізму. Вона визначає стратегію і тактику революційної перебудови світу на комуністичних засадах.

Відомо, що К. Маркс і Ф. Енгельс дали наукове визначення комуністичної суспільно-економічної формації та її основних фаз. В нових історичних умовах В. І. Ленін, узагальнивши досвід революційної боротьби пролетаріату Росії, міжнародного комуністичного руху, досвід соціалістичного будівництва в нашій країні, творчо розвинув всі складові частини марксизму, в тому числі теорію наукового комунізму.

В. І. Ленін обґрунтував можливість побудови соціалізму спершу в одній країні, визначив керівну роль Комуністичної партії у соціалістичній революції, у здійсненні планів соціалістичного і комуністичного будівництва, визначив союз робітничого класу з селянством як впрішальну силу революційного перетворення суспільства, відкрив Ради як державну форму диктатури пролетаріату, розробив програму розв'язання національного питання.

Геніальний теоретик і вождь великої революції, творець Комуністичної партії і першої в світі соціалістичної держави, В. І. Ленін розкрив закономірності перехідного періоду від капіталізму до соціалізму у світовому масштабі, шляхи переходу країн, що перебувають на докапіталістичній стадії розвитку, до соціалізму минувши капіталізм, глибоко і всебічно проаналізував суперечності імперіалізму, довів можливість мирного співіснування держав з різним соціальним устроєм. Праці В. І. Леніна — це зразок творчого розвитку теорії наукового комунізму, взірць непримиренної боротьби проти всіх форм буржуазної ідеології, проти всіляких намагань опотворити і перевернути революційне вчення робітничого класу, ідейно роззброїти трудящих.

Пильна увага до проблем наукового комунізму, творчий розвиток марксистсько-ленінського вчення проймають всю діяльність Комуністичної партії. І це закономірно. «Успіхи комуністичного будівництва багато в чому залежать від розвитку марксистсько-ленінської теорії — нашого вірного наукового компаса»¹. Яскравим прикладом творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії є рішення з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС, партійні документи, присвячені 50-річчю Великого Жовтня, 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, 50-річчю утворення Союзу РСР. Значна теоретична робота проведена партією в зв'язку з міжнародною Народою комуністичних і робітничих партій (1969 р.).

Комуністична партія Радянського Союзу разом з іншими братніми комуністичними партіями постійно узагальнює досвід будівництва нового ладу в країнах світової соціалістичної системи, піддає глибокому теоретичному аналізу особливості, характер і специфіку світового революційного процесу, розкриває його рушійні сили і перспективи розвитку.

Конкретні завдання щодо розвитку досліджень в галузі наукового комунізму накреслені у постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі у комуністичному будівництві» (1967 р.).

Проблеми теорії наукового комунізму посіли одне з чільних місць у роботі XXIV з'їзду КПРС, який збагатив її новими важливими висновками і узагальненнями, підкреслив її велике значення для всієї діяльності партії у керівництві побудовою комуністичного суспільства. «Наша партія, — наголосив у Звітній доповіді ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — партія наукового комунізму. Вона неухильно керується марксистсько-ленінською наукою, найпередовішою, найреволюційнішою наукою сучасності, робить усе для її дальшого розвитку. Теоретичне осмислення явищ суспільного життя, його головних тенденцій дає партії змогу передбачати хід суспільних процесів, виробляти вірний політичний курс, уникати помилок і суб'єктивістських рішень»².

Активізації дослідницької роботи в галузі теорії наукового комунізму сприяли підготовка і проведення великого свята радянського

¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973, стор. 56.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 115.

народу — 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

В сучасних умовах незмірно зростає значення теорії наукового комунізму у розв'язанні нових важливих соціально-політичних проблем, що їх висувають практика розвинутого соціалізму, науково-технічний прогрес і його соціальні наслідки, міжнародний революційний робітничий і національно-визвольний рух. Складність і масштабність завдань, що стоять перед партією і народом у комуністичному будівництві, вимагають дедалі активнішої, творчої розробки теоретичних проблем суспільного розвитку. Під керівництвом партії над цим працює великий загін учених-суспільствознавців країни, певний внесок у цю справу роблять і спеціалісти в галузі наукового комунізму в нашій республіці.

З ініціативи Центрального Комітету КПРС 1963 року науковий комунізм був уведений як самостійний курс вузівської програми. Відтоді значно підвищився рівень науково-дослідної і навчально-педагогічної роботи в цій галузі. Протягом останніх років видано низку колективних та індивідуальних монографій, навчально-методичних посібників, міжвідомчих збірників, матеріалів конференцій, чимало брошур, статей з проблем наукового комунізму. Позитивну оцінку наукової громадськості дістали зокрема такі праці: «Ленінський етап у розвитку наукового комунізму» (К., 1969), «В. І. Ленін про розвиток соціально-класової структури радянського суспільства» (Харків, 1970), «Ленінська теорія соціалістичної революції і світовий революційний процес» (К., 1970), «Ленінізм і актуальні проблеми сучасності» (Львів, 1970) тощо. Піднесенню рівня наукових досліджень значною мірою сприяли всеоюзні і республіканські теоретичні конференції з питань наукового комунізму.

Відомо, що запорукою успіху будь-якої науки є її висококваліфіковані, теоретично й політично підготовлені кадри. В республіці приділяється велика увага навчанню і вихованню спеціалістів з наукового комунізму. Збільшилася кількість, зріс професійний рівень спеціалістів з цієї галузі знань. Нині у вузах і науково-дослідних інститутах нашої республіки працює близько 600 учених, більше половини з них — професори і доценти, доктори і кандидати наук.

В Інституті підвищення кваліфікації при Київському державному університеті з 1964 року пройшли перепідготовку близько 300 викладачів вузів республіки. Протягом останніх років удвоє збільшено набір слухачів. За п'ятирічку тут свою педагогічну майстерність, теоретичний рівень підвищать усі викладачі наукового комунізму вищих навчальних закладів УРСР. Значно збільшиться число спеціалістів в галузі наукового комунізму, підготовлених через аспірантуру.

В усіх вузах республіки створені кафедри наукового комунізму або секції на кафедрах суспільних наук. З 1969 року в Інституті історії партії ЦК КП України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — працює сектор наукового комунізму, який об'єднав зусилля науковців у вивченні таких актуальних проблем, як закономірності світового революційного процесу та міжнародного комуністичного руху; узагальнення досвіду соціалістичного будівництва в інших країнах; соціально-політичні закономірності розвитку соціалізму і переростання його в комунізм, зокрема соціальні наслідки науково-технічної революції, розвитку національних відносин; удосконалення соціалістичної демократії тощо.

В Інституті філософії АН УРСР дослідження теорії наукового комунізму проводяться у таких напрямках: пролетарський інтернаціоналізм, радянський патріотизм і дружба народів, закономірності розвинутого

соціалістичного суспільства та його переростання в комунізм; комуністичне виховання трудящих; критика буржуазної ідеології, ревізіонізму та буржуазного націоналізму. З цією метою в Інституті філософії створено відділ теорії наукового комунізму та відділ теоретичних проблем національних відносин і пролетарського інтернаціоналізму.

На філософському факультеті Київського державного університету відкрито відділення наукового комунізму, що дасть змогу значно розширити підготовку спеціалістів в цій галузі, створено Об'єднану вчену раду для захисту докторських і кандидатських дисертацій з проблем наукового комунізму.

Вжито заходів для поліпшення планування та координації дослідницької роботи в галузі теорії наукового комунізму. Важливу роль щодо цього має відіграти нещодавно створена при Академії наук УРСР Республіканська координаційна рада з наукового комунізму, яка покликана сприяти чіткому тематичному спрямуванню досліджень у галузі наукового комунізму, усувати дрібнотемність, паралелізм у науковій роботі, забезпечувати міцні творчі зв'язки вузівських кафедр з науковими установами у проведенні фундаментальних досліджень, привернути увагу до розробки комплексних проблем, що мають велике теоретичне і політично-практичне значення. Радою вже створений план фундаментальних досліджень з проблем наукового комунізму.

Відповідальні завдання, які постають нині перед суспільствознавством, потребують критичного аналізу вже досягнутого в галузі дослідження і викладання наукового комунізму, щоб ясніше уявити нові перспективи. Саме такого підходу вчив В. І. Ленін. «Вся справа в тому,— зазначав він,— щоб не задовольнятися тим умінням, яке виробив у нас попередній наш досвід, а йти *неодмінно далі*, добиватися *неодмінно більшого*, переходити *неодмінно* від легших завдань до трудніших. Без цього ніякий прогрес взагалі неможливий, неможливий і прогрес в соціалістичному будівництві»³.

Останнім часом в республіці всебічно вивчений стан розробки і викладання наукового комунізму. Виявилось, що поряд з певними досягненнями є й істотні вади. Стан розробки наукового комунізму ще не відповідає повною мірою завданням, поставленим перед суспільствознавцями ХХІV з'їздом КПРС, постановою ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві».

Передусім слід піднести ідейно-теоретичний рівень досліджень, не припускати підміни глибокого аналізу суспільних процесів поверховим переказом історичних подій і явищ, постійно дбати про чіткість і визначеність формулювань і положень. Критика антикомуністичних і антирадянських соціально-політичних концепцій, правого і «лівого» ревізіонізму, націоналізму та сіонізму мусить спиратися на переконливе доказове викриття аргументів реакційних ідеологів, протиставляти їхнім теоретизуванням творчо розвинутий марксистсько-ленінський погляд на суспільні процеси.

Потребує значного поліпшення тематична спрямованість досліджень, вивчення важливих проблем сучасності. Ще недостатньо розробляються проблеми закономірностей розвитку світового революційного процесу і міжнародного комуністичного руху, соціально-політичні питання розвитку соціалізму і переростання його в комунізм, корінні проблеми розвинутого соціалістичного суспільства, соціальні наслідки науково-технічного прогресу, шляхи поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичного ладу.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 169.

Проблеми управління соціальними процесами в період бурхливого розвитку науково-технічного прогресу набувають виняткового теоретичного і практично-політичного значення, але ґрунтовних теоретичних праць з цих питань ще мало. Недостатня увага приділяється розробці методологічних проблем наукового комунізму, систематизації його принципів, законів і категорій.

Чимало досліджень з наукового комунізму хибують на абстрактність, відірваність від життя, від практики ідеологічної роботи. Ідейно-теоретичний рівень окремих праць незадовільний через те, що їхню емпіричну базу становлять застарілі статистичні дані, емпіричний матеріал наводиться без глибокого аналізу і узагальнення. На істотні хиби натрапляємо у проведенні конкретно-соціологічних досліджень з проблем наукового комунізму. Подеколи має місце недостатнє оволодіння марксистсько-ленінською методологією, необізнаність з науково обґрунтованими методами, зі специфікою досліджуваних об'єктів. Це значною мірою знижує цінність конкретних соціальних досліджень як одного з важливих джерел наукової інформації, призводить до дилетантських висновків.

Важлива роль у розвитку теорії наукового комунізму належить періодичним виданням, які покликані стимулювати розробку актуальних проблем, вміщувати огляди і рецензії видруктованих праць, спрямовувати ідейно-теоретичний і тематичний зміст досліджень. Проте не завжди періодичні видання виконують цю роль. Редакція журналу «Філософська думка» вживає заходів для збільшення числа публікацій, критичних оглядів літератури з проблем наукового комунізму. Теоретичні і методологічні проблеми наукового комунізму на сторінках журналу висвітлюватимуть провідні вчені.

Від часу введення курсу наукового комунізму кафедри вузів республіки нагромадили певний позитивний досвід у викладанні цієї дисципліни. Проте виявлено, що подекуди недостатній ідейно-теоретичний і методичний рівень лекцій і семінарських занять. Трапляється спрощене трактування актуальних соціально-політичних проблем розвинутого соціалістичного суспільства та закономірностей його переростання в комунізм, розвитку міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху тощо. Викладачі недостатньо використовують останні досягнення в галузі суспільних і природничих наук. Питання наукового комунізму часом розглядаються без належного зв'язку з питаннями історії КПРС, діалектичного і історичного матеріалізму, політичної економії. Таке механічне відокремлення наукового комунізму від інших складових частин марксизму-ленізму неприпустиме.

Деякі викладачі формально ставляться до проведення семінарських занять, внаслідок чого вони проходять нецікаво, сухо, не відповідають вимозі навчити студентів творчо опановувати марксистсько-ленінську теорію і застосовувати набуті знання в практичній діяльності. Кафедри не завжди враховують специфіку наукового комунізму як завершального курсу суспільних наук у вузівській програмі, підсумкового етапу в теоретичній підготовці та ідейно-політичному загартуванні студентів.

Неодмінною умовою піднесення ідейно-теоретичного рівня дослідницької і науково-педагогічної роботи в галузі наукового комунізму є виконання тих високих вимог, які сформульовані у постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі у комуністичному будівництві» (1967 р.), у рішеннях XXIV з'їзду КПРС.

Важливе значення мають ідейно-теоретичні і політичні висновки, що містяться в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша

Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Питання комуністичного будівництва посідають одне з чільних місць у проблематиці наукового комунізму. На це спрямовані теоретичні сили партії. XXIV з'їзд КПРС націлив суспільні науки на розробку насущних проблем комуністичного будівництва, питань, актуальних для сучасного і майбутнього. З-поміж завдань, котрі стоять нині перед науковим комунізмом, особливо актуальним є розв'язання проблем розвитку соціалізму, його переростання у комунізм. У нашій країні вперше в історії побудовано соціалізм, успішно розвивається зріле соціалістичне суспільство. XXIV з'їзд КПРС дав наукове визначення основних ознак і рис зрілого соціалізму, для якого характерний всебічний розвиток усіх сфер суспільного життя — економіки, політики, культури.

У процесі поступального розвитку соціалізму реалізуються величезні можливості, зміцнюються принципи, закладені в ньому самому, і водночас дозрівають умови переходу до комунізму — створюється матеріально-технічна база, соціалістичні суспільні відносини переростають у комуністичні, відбувається формування всебічно розвиненої особи. Розвиток соціалізму і будівництво комунізму — процес єдиний і безперервний, в ньому знаходять своє відображення як органічний внутрішній зв'язок, що існує між першою і другою фазами комуністичної суспільно-економічної формації, так і якісна відмінність між соціалізмом і комунізмом. Такою є діалектика суспільного розвитку на стадії зрілого соціалізму, що відбиває складність і тривалість розвитку першої фази комуністичного суспільства. Ці питання потребують ґрунтовного теоретичного аналізу для з'ясування реальних процесів розвитку соціалізму, шляхів його переростання у комунізм. Такий аналіз має важливе методологічне значення, оскільки на його основі розробляється політика Комуністичної партії, здійснюється управління соціальними процесами.

Накреслений партією курс на всебічне удосконалення управління розвитком нашого суспільства вимагає посилення загальнотеоретичної розробки управлінських проблем. Комплексний аналіз сутності наукового управління суспільством, визначення основ управління соціальними процесами за соціалізму — саме така одна з основних функцій наукового комунізму як складової частини марксизму-ленінізму. Науковий комунізм визначає управління як цілісну систему, виділяє основні елементи і структуру соціалістичного управління.

Важливе значення має розкриття ролі Комуністичної партії у комплексному розв'язанні питань комуністичного будівництва, органічного зв'язку політичного керівництва суспільством з управлінською діяльністю. Тому набуває виняткової актуальності наукове осмислення закономірностей зростання керівної ролі робітничого класу і його авангарду — Комуністичної партії — в усіх сферах суспільного життя. Велике практично-політичне значення цієї проблеми, яка посідає важливе місце в теорії наукового комунізму, полягає в тому, що від зростання провідної ролі робітничого класу і його партії залежать успіхи соціалізму і комунізму, боротьба проти капіталізму. Зростання провідної ролі робітничого класу зумовлене його об'єктивним становищем в соціалістичному суспільстві, такими його якостями, як революційність, висока організованість, політична свідомість, непохитна впевненість у перемозі комунізму.

В період розгорнутого будівництва комунізму ще більше виявляється така важлива об'єктивна закономірність розвитку соціалістичного

суспільства, як посилення керівної ролі Комуністичної партії. Це зумовлюється масштабністю і винятковою складністю завдань комуністичного будівництва на сучасному етапі, міжнародним становищем, зростанням свідомості і творчої активності трудящих, розширенням соціалістичної демократії і потребами удосконалення управління, зростаючими вимогами до комуністичного виховання, необхідністю дальшого творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії.

КПРС — партія робітничого класу, бойовий авангард усього радянського народу, що будує комунізм. Комуністична партія Радянського Союзу — випробуваний бойовий загін світового комуністичного руху. Як підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП», «величезний досвід КПРС по перетворенню в життя принципів ленінізму, по керівництву революційною боротьбою, будівництвом соціалізму і комунізму, великий досвід розвитку самої партії відповідно до вимог кожного нового історичного етапу став надбанням усього світового революційного руху. Без всебічного врахування цього досвіду немислимий розвиток марксизму-ленінізму»⁴.

У працях з наукового комунізму мають знайти глибоке теоретичне осмислення зміни соціальної структури радянського суспільства, розвиток її у напрямі до повної соціальної однорідності, до безкласового комуністичного суспільства. Характеризуючи вплив науково-технічного прогресу на ці процеси, слід особливу увагу приділити питанням, пов'язаним із визначенням шляхів і перспектив поєднання науково-технічної революції з перевагами соціалізму. Окрім відчутних результатів в галузі науки і техніки, таке поєднання дає позитивні соціальні наслідки: сприяє зближенню класів і соціальних верств — робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції, розвитку освіти і культури трудящих, ліквідації істотних відмінностей між фізичною і розумовою працею, удосконаленню управління суспільством тощо.

Важливо показати закономірний характер збільшення чисельності робітничого класу, невпинного зростання рівня його загальної і спеціальної освіти і культури, підвищення трудової і суспільно-політичної активності. Досліджуючи вплив науково-технічного прогресу на всі сфери життя суспільства, слід розкрити докорінну відмінність його характеру в умовах капіталізму і соціалізму, підкреслити, що в умовах соціалізму науково-технічний прогрес органічно поєднується з прогресом соціальним.

Важливе місце у проблематиці наукового комунізму належить питанню про розвиток національних відносин суспільства. Підходячи до цього питання з класових позицій робітничого класу, партія ставить його розв'язання у залежність від докорінних соціально-економічних, ідеологічних і культурних перетворень, які є результатом революційної боротьби робітничого класу, всіх трудящих за побудову соціалізму. У доповіді Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» сформульоване положення, сповнене глибокого теоретичного і практично-політичного смислу: в нашій країні повністю розв'язано національне питання в тих його аспектах, які лишались нам від дореволюційного минулого. Величезним досягненням соціалізму є утвердження братерської дружби між трудящими понад ста націй і народностей, виникнення нової історичної спільності — радянського народу. Ця спільність склалась на основі докорінних змін в економічному, соціальному і духовному житті суспільства, на основі єдиних інтересів і цілей, єдиної марксистсько-ленінської ідеології.

⁴ Про 70-річчя II з'їзду РСДРП. Постанова ЦК КПРС.— «Радянська Україна», 1973, 14 квітня.

Слід зважати на те, що національні відносини і в суспільстві зрілого соціалізму — це реальність, яка постійно розвивається, висуває нові проблеми і завдання. Партія повсякчас тримає ці питання в полі зору, своєчасно розв'язує їх в інтересах всієї країни і кожної окремої республіки, в інтересах комуністичного будівництва.

Говорячи про шляхи дальшого зближення націй і народностей, Л. І. Брежнев підкреслив, що вони полягають у відшуканні «найбільш правильних шляхів розвитку окремих націй і народностей і найбільш правильного поєднання інтересів кожної з них із опільними інтересами радянського народу в цілому»⁵. Перед спеціалістами в галузі наукового комунізму постає завдання з'ясувати закономірності дальшого зближення націй і народностей нашої країни, їхнього дедалі тіснішого згуртування і об'єднання, розквіту всіх сфер їхнього життя: економіки, науки, культури. Ученим належить всебічно розкрити всесвітньо-історичне значення ленінської програми КПРС з національного питання.

Почесний обов'язок дослідників, викладачів наукового комунізму — активно допомагати партії у вихованні всіх трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму. «Інтернаціоналізм, непримиренність до будь-яких проявів націоналізму — закон нашого життя, найважливіша умова успішного розв'язання завдань комуністичного будівництва»⁶.

Важливу сферу досліджень з наукового комунізму становлять процеси розвитку духовної культури. Радянська соціалістична культура — соціалістична змістом, головним напрямом свого розвитку, багатогранна своїми національними формами та інтернаціоналістська своїм духом і характером. Вона являє собою органічний сплав створюваних усіма народами духовних цінностей. Дослідження проблем розвитку соціалістичної культури, шляхів формування культури комуністичного суспільства, процесу подолання культурних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, виявлення соціальних функцій науки і мистецтва, їхнього зростаючого впливу на розвиток духовного світу радянських людей — все це має винятково важливе теоретичне і практичне значення.

Комуністичне суспільство неможливе без відповідної матеріально-технічної бази, так само неможливе воно і без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей. Тому КПРС у своїй цілеспрямованій ідейно-виховній роботі надає великої уваги всебічному розвитку особи, розглядаючи формування нової людини як одне з головних завдань будівництва комуністичного суспільства.

Комуністичне виховання трудящих партія органічно поєднує з розв'язанням нагрітих економічних і соціально-політичних завдань, зі створенням сприятливих умов для формування нової людини. Обов'язок вчених допомагати партії здійснювати науковообгрунтовану програму формування у найширших мас трудящих комуністичного світогляду і моралі, вести рішучу, непримиренну боротьбу проти чужої нам ідеології і моралі, проти пережитків минулого у свідомості і поведінці людей.

Проблеми комуністичного виховання потребують комплексних досліджень, які розкривають значення задоволення матеріальних і духовних потреб для розвитку особи, показують вплив різних форм ідеологічної роботи партії на підвищення ефективності ідейно-політичного виховання трудящих, визначають роль соціалістичного трудового колек-

⁵ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 46.

⁶ Про 70-річчя II з'їзду РСДРП.

тиву як важливого соціального осередка суспільства у формуванні соціально активної особи.

Важливим є теоретичний аналіз і узагальнення процесів розвитку і функціонування світової соціалістичної системи, інтернаціоналізації всіх сторін суспільного життя соціалістичних країн, що є однією з важливих умов згуртованості і єдності всієї світової системи соціалізму. Потрібні глибокі дослідження, які б розкривали суть соціалістичної економічної інтеграції, її вплив на соціально-економічні, політичні і культурні процеси кожної соціалістичної країни.

У працях, присвячених теоретичному аналізу зовнішньополітичної діяльності Радянського Союзу й інших соціалістичних країн, слід виходити з важливих положень XXIV з'їзду КПРС про боротьбу на міжнародній арені двох протилежних суспільних систем — соціалізму і капіталізму, про вирішальну роль світової системи соціалізму в розвитку міжнародних відносин на сучасному етапі. Головною силою, що протистоїть імперіалістичним планам розв'язання нової світової війни, є світова система соціалізму, її величезний воєнний і економічний потенціал, її високий морально-політичний авторитет серед народів світу. Висунута XXIV з'їздом КПРС Програма миру, спрямована на створення сприятливих зовнішніх умов для комуністичного будівництва в нашій країні, на зміцнення світової соціалістичної співдружності, на розвиток робітничого і національно-визвольного руху, знайшла підтримку в мільйонів людей планети.

У своїй зовнішньополітичній діяльності наша партія неухильно керується заповідями великого Леніна про миролюбний і разом з тим революційний за своєю суттю характер зовнішньої політики Радянської держави, політики, яка відображає життєві інтереси трудящих мас. Величезне політичне і теоретичне значення мають рішення квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС, який цілком і повністю схвалив проведену ЦК КПРС, Політбюро ЦК велику роботу по здійсненню рішень XXIV з'їзду партії, розробленої ним конкретної і реалістичної програми оздоровлення міжнародних відносин, зміцнення миру; визначив дальші перспективи і завдання боротьби партії за мир і міжнародне співробітництво. Пленум, підкреслюється в Постанові, дорукає Політбюро і далі неухильно здійснювати визначений XXIV з'їздом КПРС зовнішньополітичний курс, керуючись положеннями і висновками доповіді товариша Л. І. Брежнєва на цьому Пленумі; боротися за повне втілення в життя Програми миру, добиватися того, щоб досягнуті сприятливі зміни в міжнародній обстановці набрали необоротного характеру.

У наукових дослідженнях і лекціях з наукового комунізму слід глибоко розкривати тісний зв'язок міжнародної політики КПРС з усією її багатогранною діяльністю по керівництву комуністичним будівництвом в нашій країні, переконливо показуючи, що нині і для внутрішнього життя нашої країни, і для забезпечення дальших успіхів на міжнародній арені величезне значення має успішне виконання і перевиконання дев'ятого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, плану третього вирішального року п'ятирічки. Необхідно показувати, що надзвичайно важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності КПРС є боротьба за зміцнення позицій світового соціалізму, розвиток всебічного співробітництва з соціалістичними країнами. Зміцнення могутності і єдності братніх країн відіграє все зростаючу роль у позитивних змінах на міжнародній арені, у боротьбі за зміцнення миру.

Почесне завдання науковців — глибоко розкрити інтернаціональний характер наукового комунізму, рішуче викривати будь-які спроби перекрутити суть марксистсько-ленінського вчення. Ленінізм, як справді

інтернаціональне вчення, освітлює шлях всім народам до звільнення від імперіалістичного гноблення, до боротьби за соціальний і національний прогрес, за торжество ідеалів соціалізму.

Надзвичайно важливо давати глибокий аналіз особливостей і форм протиборства двох світових систем на сучасному етапі; яскраво показувати, що світовий соціалізм, остаточно утвердивши за собою історичну ініціативу, визначає головний зміст і напрям суспільного розвитку в сучасну епоху; викривати класову суть спроб пристосувати капіталізм до сучасних умов, до досягнень науково-технічної революції; необхідно показувати, що вона аж ніяк не ліквідує властивих капіталізму антагоністичних суперечностей, не означає стабілізації його як суспільної системи. При висвітленні цих питань належить розкривати неминучість поглиблення загальної кризи капіталізму, показати провідну і революційну роль робітничого класу у антиімперіалістичному русі, досліджувати проблеми, пов'язані з переростанням національно-визвольних рухів у боротьбу за соціальне звільнення народів від імперіалістичного гноблення, за соціалізм.

Важливе значення має теоретична розробка таких проблем, як зближення в сучасну епоху демократичних і соціалістичних завдань, поєднання мирних і немирних форм революційної боротьби, особливості розвитку країн, що стали на некапіталістичний шлях розвитку і в перспективі орієнтуються на будівництво соціалізму.

У розробці загально-теоретичних і методологічних проблем наукового комунізму слід спиратися на теоретичну спадщину К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Оволодіння марксистсько-ленінською методологією дасть можливість дослідити сучасні проблеми суспільного розвитку, що їх висуває практика соціалістичного і комуністичного будівництва, проблеми розвитку міжнародного революційного процесу. Належить більше уваги приділяти аналізові категорій і законів наукового комунізму, виявляти особливості їх функціонування на різних етапах соціально-економічного розвитку суспільства, розкривати їх взаємозв'язок з категоріями і законами історичного матеріалізму та інших суспільних наук.

XXIV з'їзд КПРС особливо наголосив на необхідності постійної непримиренної боротьби з буржуазною, реформістською і ревізіоністською ідеологією. Партія і народ, підкреслюється у Звітній доповіді Центрального комітету XXIV з'їзду КПРС, не мирились і не будуть миритись зі спробами притупити нашу ідейну зброю, заплямувати наш прапор. Треба завжди пам'ятати, що сучасні антикомуністичні, антирадянські концепції, у якому б вигляді вони не виступали, свої ідеологічні вістря спрямовують проти основоположних принципів наукового комунізму з метою фальсифікації докорінних соціальних перетворень, що відбуваються в країнах соціалізму. Це вимагає від спеціалістів наукового комунізму завжди чітко визначати класову суть та ідеологічну спрямованість будь-яких буржуазних концепцій. При цьому необхідно твердо пам'ятати ленінську настанову, яка набуває виняткового значення в умовах сучасної ідеологічної боротьби. В. І. Ленін підкреслював: «...Питання стоїть тільки так: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середини тут немає... Тому всяке применшення соціалістичної ідеології, всяке відсторонення від неї означає тим самим посилення ідеології буржуазної»⁷. Активізація боротьби проти буржуазної ідеології і ревізіонізму правого і «лівого» гатунку вимагає компетентної, науково-обгрунтованої критики ворожих марксистові-ленінізові ідей та концепцій, чіткого проведення в їх оцінці класової, партійної точки зору. Особливо рішуча боротьба має вестися проти українського буржуазного націона-

лізму і міжнародного сіонізму, які в сучасних умовах становлять серйозну небезпеку.

Почесні і відповідальні завдання постають перед викладачами наукового комунізму: піднести роль лекцій і семінарських занять у формуванні марксистсько-ленінського світогляду студентської молоді, виховувати у неї класовий підхід до оцінки суспільних явищ, войовничу непримиренність до будь-яких виявів антикомуністичної ідеології

Необхідно домагатися не тільки засвоєння молоддю основних положень наукового комунізму, а й уміння застосувати набуті знання в повсякденній практиці, слід докладати всіх зусиль, щоб знання молоді перетворювалися на глибокі комуністичні переконання.

Широке і різноманітне коло актуальних проблем наукового комунізму. В нашій країні створено сприятливі умови для їхнього розв'язання, для наукової творчості — атмосфера довір'я і поваги до людини, дух високої вимогливості і принципності. Партія постійно виявляє турботу про наукові кадри, виховує в них почуття високої відповідальності. Партія завжди підтримувала і підтримує новаторський, ленінський підхід до вивчення складних суспільних явищ, спрямовує зусилля наших теоретичних кадрів на розвиток суспільної теорії.

Внести свій гідний вклад у дослідження актуальних соціально-політичних проблем комуністичного будівництва, рішуче підняти рівень досліджень і викладання наукового комунізму у вузах — почесний обов'язок учених і викладачів республіки.

* * *

*

В статье подчеркивается, что в современных условиях неизмеримо возрастает значение теории научного коммунизма в решении актуальных проблем, выдвигаемых практикой социалистического и коммунистического строительства, мирового коммунистического движения, национально-освободительной борьбой. В этой связи анализируется состояние разработки научного коммунизма и его преподавания в вузах республики, акцентируется внимание на исследовании актуальных проблем научного коммунизма в свете решений XXIV съезда КПСС.

Розвиток масової виробничої творчості

А. І. ПОГОРЕЛОВА

Для правильного розуміння перспектив соціального прогресу важливе значення має аналіз проблем, пов'язаних з трудовою діяльністю людини, зміною її ролі у виробництві. І це зрозуміло. Адже праця завжди була і лишається засобом і природною умовою існування людини і суспільства. Праця — атрибут людини як суспільної істоти, основна форма людської діяльності. Вона не лише засіб існування, праця виконує й іншу важливу соціальну функцію — слугує способом розвитку людини. Саме у праці та її відношеннях маємо насамперед шукати ключ до всебічного розвитку особистості, розвитку, що є метою комуністичного перетворення світу. Розв'язання цього завдання передбачає залучення до активної творчої діяльності найширших народних мас.

XXIV з'їзд КПРС перспективно, з розрахунку на тривалий час накреслив плани створення умов, які сприятимуть розвиткові здібностей і творчої активності радянських людей, усіх трудящих — головної продуктивної сили суспільства¹.

Найбільш інтенсивний розвиток людини пов'язаний саме з творчою працею, в якій виявляються здібності особистості. У трудовому процесі інтелектуальний потенціал людини не тільки реалізується, але й збагачується, нарощується. Проте розвій творчих потенцій особистості не є явищем позаісторичним, він зумовлений складною взаємодією соціально-економічних, ідеологічних і культурних чинників. На такому широкому соціальному тлі найбільш плідним є вивчення умов, які сприяють творчості.

Важливим чинником, що значно збільшує можливості як формування суспільної потреби у творчій праці в більшості працівників матеріального виробництва, так і в реалізації цієї потреби, виступає науково-технічна революція. Однак, перетворення цих можливостей в дійсність перебуває в нерозривній залежності від суспільного середовища і по-різному відбувається за умов капіталізму й соціалізму. За державно-монополістичного капіталізму науково-технічна революція не усуває, а поглиблює гострі, антагоністичні суперечності буржуазного суспільства. Змушені йти на частковий поступки, монополії все ж не допускають широкі трудящі маси до справжніх цінностей науки і культури.

К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали, що «всебічний прояв індивіда лише тоді перестає видаватися як ідеал, як покликання і т. д., коли вплив зовнішнього світу, який викликає у індивіда дійсний розвиток його задатків, буде взято під контроль самих індивідів, як цього хочуть комуністи»². Практика соціалістичного будівництва цілком підтверджує справедливність цього важливого марксистського висновку.

¹ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 47.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 269.

Розробляючи господарські плани на майбутнє, соціалістичне суспільство свідомо закладає в них такі елементи, які важливі не тільки з точки зору економічного ефекту, але й з точки зору полегшення умов роботи та зміни самого характеру праці мільйонів радянських людей³. Науково обгрунтоване планомірне управління суспільним виробництвом за соціалізму об'єктивно передбачає використання величезних досягнень науки, техніки і культури в інтересах всіх членів суспільства. Цим і пояснюється глибока зацікавленість трудящих мас у розвитку науки і техніки, у вдосконаленні суспільного виробництва. В цьому знаходить свій вияв загальноісторична тенденція розвитку соціалізму, який є і процесом, і продуктом творення самого народу, — залучення найширших трудящих мас до соціальної творчості⁴.

За умов розвинутого соціалістичного суспільства соціально-економічні і організаційно-технічні передумови творчої праці виступають у дедалі міцнішому поєднанні і взаємозв'язку. Сьогодні вже й технічні умови виробництва владно ставлять перед особистістю працівника ті вимоги, які соціалізм проголосив з початку свого існування: дисципліна, організованість, ініціатива, творчість, відповідальність.

К. Маркс та Ф. Енгельс відзначали, що всі історичні колізії коріняться в суперечності між продуктивними силами і формою спілкування⁵. Ліквідуючи приватну власність на засоби виробництва, знищуючи експлуатацію людини людиною, соціалізм розв'язує цю суперечність і утверджує колективізм як універсальну форму спілкування. В такий спосіб створюються об'єктивні соціально-економічні умови для вдоволеності працюю широких мас трудящих, для виховання нового свідомого ставлення до праці, для перетворення праці на першу життєву потребу людини.

Утвердження суспільної власності на засоби виробництва веде до подолання протиприродного розриву між виробником і умовами його діяльності, кладе початок новому способу поєднання робочої сили із засобами виробництва. Матеріально-речові чинники праці вже не протистоять учасникові виробництва як чужі. Якщо на капіталістичному підприємстві, за визнанням самих буржуазних авторів, робітники почувують себе як удома лиш у той час, коли вони страйкують, і сторонніми, — коли вони там працюють⁶, то за умов соціалізму трудівники з гордістю говорять про свій завод, свою фабрику. Мільйони трудящих соціалістичного суспільства отримали об'єктивну можливість перетворювати своє життя згідно з пізнаними законами суспільного розвитку. Втілились в соціальну дійсність слова В. І. Леніна про те, що тільки соціалізм «вперше створює можливість... залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізму м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»⁷.

Якщо за капіталізму кінцева і безпосередня цілі виробництва не збігаються, тому що кінцевою метою тут є здобуття додаткової вартості, то за соціалізму вони збігаються і полягають у виробництві продукту для задоволення дедалі зростаючих матеріальних і культурних потреб трудящих. XXIV з'їзд КПРС висунув як головне завдання дев'я-

³ Див.: Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, К., 1971, стор. 101.

⁴ Див.: Э. Я. Баталов. Воображение и революция. «Вопросы философии», 1972, № 1, стор. 80.

⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 69.

⁶ Див.: М. Киселев, М. Мошенский. Новые методы наступления монополий на рабочий класс. «Коммунист», 1960, № 9, стор. 127.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 363.

тої п'ятирічки забезпечення загального піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробництва, підвищення його ефективності, науково-технічного прогресу і прискорення росту продуктивності праці. Дальше зростання матеріального добробуту і культури трудящих, більш повне задоволення їхніх потреб не лише прискорюють прогрес соціалістичної економіки, а й слугують розвиткові творчих здібностей і талантів трудівників.

Змінюючи мету суспільного виробництва, соціалізм ліквідує антагоністичний характер старого поділу праці на розумову і фізичну, творчу і репродуктивну, цілепокладальну і виконавську. Вільна праця стає за соціалізму тою основою, на базі якої розвивається овідоме, творче ставлення до праці більшості трудящих. За цих умов уперше стає реально можливим якісне перетворення праці індустріального робітника. Однак, для того, щоб якнайповніше розкрилися можливості, що їх створює новий суспільний лад для невпинного розвитку творчого характеру праці в сфері матеріального виробництва, потрібна могутня виробнича база, створення якої залежить од ступеня опанування досягнень науково-технічної революції. Прискорення темпів науково-технічного прогресу відбувається насамперед за рахунок створення і впровадження нових засобів праці, матеріалів, технологічних процесів. Проте, як відзначалося на XXIV з'їзді КПРС, сучасне виробництво ставить чимдалі зростаючі вимоги не до одних лише машин, техніки, а й до самих працівників, до тих, хто ці машини створює і цією технікою керує. Нові досягнення науки і техніки об'єктивно вимагають поповнення і оновлення знань, піднесення культурно-технічного рівня людей, підготовки висококваліфікованих кадрів робітників і спеціалістів у масовому масштабі.

Передбачене К. Марксом перетворення науки на безпосередню продуктивну силу за умов зрілого соціалізму відбувається інтенсивно і всебічно. З одного боку, воно виявляється у втіленні наукових досягнень у техніці, з іншого — у дедалі зростаючій ролі особистісного втілення науки. Зростає економічна ефективність «вкладень в саму людину», виробника матеріальних благ. Науково-технічна революція висуває на перший план у структурі особистості здібності, освіту і виховання. Тому за соціалізму вимоги соціального і науково-технічного прогресу збігаються. Реалізація творчих можливостей трудівника відбувається у специфічних, притаманних соціалізму формах поєднання науки і виробництва.

К. Маркс, визначаючи об'єктивні і суб'єктивні передумови, необхідні для того, щоб праця стала привабливою, самоздійсненням індивіда, лисав, що в матеріальному виробництві праця може набути такого характеру лише тим шляхом, що 1) дано її суспільний характер і 2) що ця праця має науковий характер, що вона разом з тим являє собою всезагальну працю такого суб'єкта, який виступає в процесі виробництва не в чисто природній формі, а у вигляді діяльності, що управляє всіма силами природи⁸.

Цей висновок К. Маркса набуває особливої актуальності в сучасних умовах, оскільки сформульовані ним ознаки творчої праці мають важливе значення для дальшого піднесення суспільного виробництва. Справді, творчого характеру набуває праця тоді, коли вона здійснюється у формі співробітництва, коли індивідуальна діяльність поєднується з колективною, коли вона має науковий характер.

⁸ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 110.

Мірою розгортання науково-технічної революції творча праця дедалі більше перетворюється на «всезагальну працю», активно сприяє впровадженню нової техніки, організації виробництва на її основі, вдосконаленню всього виробничого процесу. Творчість за цих умов виявляється як діяльність не індивідуального майстра-віртуоза, а учасника масового всенародного руху за технічний прогрес, за піднесення ефективності виробництва на основі наукової організації праці і максимального використання суспільної продуктивної сили. Творчість виступає тут як якість саме суспільної праці.

Комплексна механізація й автоматизація, з якою передусім пов'язується уявлення про науково-технічну революцію, в комуністичному суспільстві покликана усунути з діяльності людини все одноманітне, стандартне, механічне, наситити її творчим змістом і відкрити їй безмежний простір для виявлення всіх здібностей і обдарувань. Ця провідна тенденція науково-технічної революції прокладає собі шлях крізь труднощі і суперечності, які позбавлені антагоністичного характеру при соціалізмі.

Під впливом науково-технічної революції відбувається ускладнення функціонального змісту праці, зростають вимоги до професійної підготовки робітника. За період від 1959 до 1969 року у країні найвищими темпами зростала чисельність робітників таких професій, як наладчики верстатів і автоматів (у 2 рази), апаратники (в 2,4 рази), електромонтери (в 2,1 рази), слюсарі та електрослюсарі (1,7 рази)⁹. Професія слюсаря, яка потребує, як правило, високої професійної підготовки, технічної грамотності, є на сьогодні наймасовішою поміж робітників.

Широке впровадження вузькозахватних комбайнів і механізованих комплексів з гідравлічним пересувним кріпленням супроводжується у вугільній промисловості значним збільшенням чисельності робітників, зайнятих керуванням машинами і механізмами, а також їхнім ремонтом, монтажем і обслуговуванням. По міністерству вугільної промисловості УРСР за період з 1965 по 1969 рік приріст чисельності ремонтників-електрослюсарів становив 16,5 процента, помічників машиністів комбайнів — 6,8, машиністів гірничих комбайнів — 4,1. На шахтах Ворошиловградської області середньорічне збільшення чисельності машиністів гірничих комбайнів за період з 1969 по 1972 рік відбувалося у 5 разів інтенсивніше, ніж за період з 1965 по 1969 рік. Тобто, спостерігається значне зростання числа робітників тих професій, у яких співвідношення витрат фізичних і розумових зусиль стає більш гармонічним.

До явищ, об'єктивно породжених сучасним рівнем розвитку техніки, належить суміщення професій. Із впровадженням нової техніки і технології, поліпшенням організації виробництва і управління, застосуванням надійних приладів, які допомагають успішно здійснювати контроль за ходом технологічних процесів, створюються умови для розширення зон обслуговування і суміщення професій. Підвищуються кваліфікація і загальноосвітній рівень трудящих. Так, на Щокінському хімічному комбінаті, де чимало апаратників уже тепер опанували, крім основної, ще 3—5 професій, кваліфікація робітників зростає за період з 1968 по 1971 рік з 4,6 до 4,9 розряду, а загальноосвітній рівень підвищився з 8,3 до 9,1 класу середньої школи¹⁰.

Для розвитку творчого потенціалу важлива спрямована організація роботи щодо суміщення професій, бо можливі два варіанти в результаті

⁹ Див.: Народное хозяйство СССР в 1969 г. М., 1970, стор. 542—545.

¹⁰ Див.: В. Слепых, Е. Добруцкий. Совмещение профессий — крупный резерв роста производительности труда. «Социалистический труд», 1971, № 10, стор. 15—19.

суміщення. Перший — коли розширюється спектр дії працівника завдяки накопиченню нових прийомів і навиків. Проте можливості людини щодо цього обмежені. До другого варіанту належить суміщення, яке веде до вироблення загального творчого методу розв'язання завдань на основі застосування досягнень науки і техніки. Наприклад, робітники бригади очисного вибою опановують професію наладчика гірничої техніки, електрослюсаря, що потребує вивчення конструкцій машин, розумових зусиль для ліквідації поламок тощо.

Цікавий матеріал для роздумів дає оцінка цього явища самими робітниками¹¹. Відповіді робітників Ворошиловградського тепловозобудівного заводу на запитання: «Що дає суміщення професій?» — показали, що недостатньо уваги поки що приділяється пропаганді суміщення професій для розвитку творчого потенціалу людини, для підвищення продуктивності праці, повнішого використання резервів виробництва. Так, в середньому у кожному з обстежених цехів (позначимо їх таким чином: експериментальний — I, контрольно-здавальний — II, ТЕЦ — III, ковальсько-пресовий — IV, інструментальний — V, цех оснащення — VI, чавунно-ливарний — VII), п'ята частина опитаних не замислювалась над позитивними чи негативними сторонами суміщення.

Оцінка суміщення професій

Цех	Робить працю різноманітнішою, полегшує інтерес до неї	Робить працю важчою
I	70,2	6,5
II	42,6	10
III	43,2	5,3
IV	39,5	10,6
V	27,1	3,3
VI	25,1	4,5
VII	21,9	6,5

Тим часом ті, які відповіли, відзначають (у процентах до числа всіх, хто дав відповідь), що суміщення (див. таблицю):

Соціалістичні підприємства мають всі можливості для успішного подолання такого суміщення професій, яке призводить до надмірної інтенсифікації праці. Аналіз роботи автоматичних ліній показує, що комплексна автоматизація об'єктивно потребує високоосвіченого, з практичними інженерними знаннями робітника. Суміщення професій і є реальним процесом підготовки робітника з широким технічним обрієм, надає можливість збільшити змістові можливості праці за умов сучасного виробництва.

Водночас досить стійкою є група некваліфікованих працівників ручної і машинної праці. Якщо у цю групу об'єднати вантажників, підсобних робітників, комірників, зайнятих у промисловості, то виявиться, що питома вага її в загальному числі робітників промисловості СРСР хоча й неухильно зменшувалася, все ж продовжує лишатися значною. Так, у 1959 році питома вага цієї групи у складі робітників промисловості СРСР становила 9,3 процента, у 1965 — 8,6, у 1969 — 8,1¹². На XV з'їзді профспілок говорилося про необхідність пильної уваги до проблеми ліквідації важкої ручної і некваліфікованої праці. Звернення до цього питання цілком природне. Адже добре відомо, що така праця малозмістовна, не сприяє активному розвитку робітника.

У деяких галузях промисловості наявна реальна суперечність між зрослими запитами робітника і змістом праці. І надто це відчувається у середовищі молодих робітників, які прийшли на виробництво з атестатом зрілості. Питання, пов'язані з цією проблемою, стали нещодавно

¹¹ Дослідження провадилося у 1970 році перед складанням перспективного комплексного плану технічного прогресу, наукової організації праці, виробництва і соціального розвитку колективу Ворошиловградського ордену Леніна тепловозобудівного заводу імені Жовтневої революції на 1971—1975 рік.

¹² Підрахов. за: Народное хозяйство СССР в 1969 г., стор. 165, 542—544.

предметом цікавої дискусії на сторінках журналу «Молодой коммунист»¹³. Хотілося б відзначити, що в авторів, які розпочали дискусію і висловили багато аргументованих, цінних міркувань, на наш погляд, помітне деяке захоплення лише функціонально-змістовим боком праці, врахуванням розумових і фізичних зусиль у чистому вигляді. Щодо виховання комуністичного ставлення до праці, справді, надзвичайно важливу роль відіграє вдовolenість функціональним змістом праці, можливість реалізації своїх здібностей. Чимало дослідників наводять дані, згідно яких робітники механізованої і автоматизованої праці беруть активнішу участь у громадській роботі, у змаганні¹⁴.

Проте, вірно й інше. Справді творче ставлення до праці виявляється нерідко навіть за обставин, коли технічний рівень виробництва ще недостатньо високий. Це пояснюється дією багатьох чинників, серед яких чільне місце посідає високий рівень загальноосвітньої і професійної підготовки робітників, що створює можливість активно впливати на стан справ шляхом удосконалення виробництва, застосування досягнень науки і техніки для поліпшення технологічного процесу тощо. Важливе значення має також рівень ідейно-виховної роботи, виховання у робітників почуття відповідальності, усвідомлення суспільного значення індивідуальної праці, розуміння того, що це праця і на себе, і на суспільство. А це сприяє задоволенню соціальним змістом праці, який відбиває характерні для соціалізму суспільні відносини. Дослідження науковців показують, що найбільше число робітників задоволені своєю працею, пов'язують її з соціальними чинниками: інтересами суспільства, колективу, суспільною важливістю праці. Наприклад, було виявлено, що змістовим боком праці вдовolenений лише 51 відсоток опитаних робітників, а соціально-економічним — 73 проценти¹⁵.

В. І. Ленін казав, що «соціалізм живий, творчий, є витвір самих народних мас»¹⁶. Могутнім соціальним імпульсом до творчості за умов соціалізму слід вважати усвідомлення кожним працюючим суспільної значущості праці, необхідності всякої корисної праці для суспільства.

Плани дев'ятої п'ятирічки потребують високої організованості, великого напруження творчих сил усіх трудящих. Настроювати себе всім нам необхідно саме на творчий стиль роботи, наголошував у виступі на XV з'їзді профспілок Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев.

Девіз соціалістичного змагання, яке широко розгорнулося у третьому, вирішальному році п'ятирічки, — виробити продукції більше, ліпшої якості, з меншими витратами. Цей девіз показує напрям пошуку резервів на кожному робочому місці, вимагає об'єднання зусиль усіх служб, підрозділів виробництва, колективних і особистих зусиль трудящих в оволодінні інтенсивними методами ведення господарства. Складання науково обгрунтованих, конкретних і реальних особистих планів робітників, розрахованих до кінця п'ятирічки, відкриває можливість для корисного ділового суперництва, відкриває для кожного можливість проаналізувати свої резерви, розрахувати, скільки він зможе виробити за місяць, рік, п'ятирічку. Зробити це — означає виявити потенціальні можливості, обмислити спосіб їх реалізації. Тоді зобов'язання, складені

¹³ Див.: «Образование и труд молодежи». «Молодой коммунист», 1972, №№ 6, 8, 10, 11.

¹⁴ Див., напр.: Н. А. Филатов, В. Н. Турченко. Труд и дисциплина. М., 1971, стор. 42.

¹⁵ Див.: В. Л. Ельмеев. Отношение к труду и некоторые вопросы его конкретного-социологического исследования. — «Человек и общество». Вып. 2, Л., стор. 96.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 250.

не формально, а творчо, конкретно, за особистим планом, сприятимуть і ретельному вивченню передового досвіду і ознайомленню з науково-технічною літературою. Щодо цього виняткової актуальності набувають ленінські принципи організації соціалістичного змагання: гласність, порівнюваність результатів, можливість практичного повторення досвіду і обміну передовим досвідом.

За умов науково-технічної революції розвиток творчого характеру праці якнайтісніше пов'язаний з дальшим підвищенням рівня загальної і спеціальної освіти робітників. При цьому висувається об'єктивна вимога, щоб кожний робітник був озброєний таким рівнем знань, який відповідав би сучасному рівневі розвитку науки і техніки. Соціалізм забезпечує для трудящих рівноправний і вільний вибір сфери і роду діяльності, рівні можливості для здобуття загальної і спеціальної освіти, для професійної підготовки у згоді зі здібностями до вільної обраної спеціальності, для заняття суспільно-корисною працею згідно із розвиненими здібностями і подальшого їх удосконалення.

Неухильне підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня трудящих за умов соціалізму є справою загальнодержавною. Нові можливості щодо цього відкриває розвинуте соціалістичне суспільство. Про це свідчить практична постановка питання про завершення в нашій країні переходу до загальної середньої освіти. Як доводить практика, найкращу підготовку до роботи в сучасному виробництві забезпечують професійно-технічні училища, які водночас дають і середню освіту. До 1974 року число першокурсників у цих навчальних закладах, які дають повну середню освіту, збільшиться до 400 тисяч. У 2 рази має зрости на кінець п'ятирічки випуск вечірніх (заочних) шкіл, до яких прийдуть молоді люди, що працюють в народному господарстві після восьмирічки.

Увага суспільства до пошуку шляхів розвитку творчих потенцій трудівника супроводжується ще пильнішою увагою до пошуку шляхів їх реалізації. Одним із таких шляхів є участь трудящих у винахідництві та раціоналізації, що є одним із дійових факторів дальшого піднесення ефективності суспільного виробництва. 1971 року до народного господарства нашої країни було впроваджено близько 3,6 мільйона винаходів і раціоналізаторських пропозицій, що дало понад 3 мільярди карбованців економії в розрахунку на рік¹⁷⁻¹⁸. Крім великого економічного ефекту, який є результатом науково-технічної творчості трудящих, важливе значення має і соціальний ефект, оскільки рух раціоналізаторів і винахідників сприяє розвитку творчих мотивів до праці, утверджує колективізм і взаємодопомогу, сприяє зростанню інтелектуального боку праці, слугує зближенню розумової і фізичної праці.

Саме творча праця міцно пов'язана із виявленням і введенням у дію резервів високопродуктивної техніки, підвищенням продуктивності праці, вона є важливим фактором успішного виконання завдань дев'ятої п'ятирічки. Одним із свідчень цього є успіх бригади робітників очисного вибою шахтоуправління «Червоний партизан», комбінату «Свердловантрацит», яку очолює В. Г. Мурзієнко. Протягом двох років п'ятирічної продуктивність праці робітника в цій бригаді підвищилась до рівня, запланованого на кінець 1975 року. Цьому передувала велика підготовча робота. Свердловський міський комітет партії, партком шахтоуправління, комбінат і керівництво підприємства згуртували передових робітників, інженерно-технічних працівників, вчених, ідеологічних працівників для проведення цього важливого соціально-економічного експерименту. Кожний, хто брав в ньому участь, прой-

¹⁷⁻¹⁸ Див.: «Правда» від 15 вересня 1972 року.

нявся почуттям обов'язку і мірою своїх сил брав участь у пошуках резервів, у поліпшенні організації праці, а також підвищував рівень своєї кваліфікації. Місяць ударної праці допоміг чітко визначити шляхи переходу рекордної продуктивності у повсякденну норму. До того ж, це був важливий не тільки економічний, а й соціальний експеримент.

Форми включення індивідуальної праці у працю суспільства породжуються самим життям, творчістю трудящих і об'єктивно зумовлені рівнем розвитку продуктивних сил. Кожному конкретному етапові розвитку суспільства відповідають специфічні форми зв'язку індивідуальної і сукупної праці. Якщо в роки першої п'ятирічки, коли рухом ударних бригад було охоплено понад чверть всіх робітників промисловості¹⁹, їхні зусилля базувалися в основному на спритності, то за почином Олексія Стаханова в середині 30-х років почався рух новаторів за рекордну продуктивність праці. Це вже означало організацію праці по-новому, раціоналізацію технологічних процесів, правильний розподіл праці у виробництві. Це також було пов'язано із зростанням культурно-технічного рівня трудівників. На сучасному етапі, коли широко розгорнувся рух за комуністичне ставлення до праці, об'єктивний хід і організація змагання вимагають творчої співдружності робітників з інженерно-технічними працівниками. Пошук, почин, ініціатива набирають колективних форм і підвищують ефективність змагання. Нині близько 41 мільйона працівників включилися у рух за комуністичне ставлення до праці, характерною рисою якого є творчий пошук і використання резервів росту ефективності виробництва і продуктивності праці.

Останнім часом на підприємствах країни дістали широке визнання комплексні бригади творчої співдружності, що складаються з технологів, робітників, конструкторів. Шириться рух за складання особистих творчих планів на кожному робочому місці, з'являються «робітничі дисертації». Творчі колективи утворюються з найбільш технічно грамотних, ініціативних інженерів, техніків, робітників. Важко переоцінити значення колективного пошуку, багатоманітні форми якого сприяють дальшому розвитку соціалістичного змагання, підносять ефективність колективного творчого почину, ініціативи. Збагачення цих форм допомагає зробити більш універсальним включення індивідуальної праці до сукупної праці суспільства, допомагає індивіду усвідомити інтереси суспільства як свої власні і дістати соціальний імпульс до творчої праці. А це є однією з важливих передумов переростання соціалістичної праці в працю комуністичну.

* * *

Для правильного розуміння перспектив соціального прогресу важке значення має аналіз проблем, зв'язаних з трудовою діяльністю людини. Іменно в трудових і його відносинах слід шукати ключ до всебічного розвитку особистості, розвитку, являючогося метою комуністичного перетворення світу. Найбільш інтенсивне розвиток людини зв'язано з творчим трудом, в якому найбільш повно проявляються здібності особистості. В статті розглядаються умови розвитку масового виробничого творчості при соціалізмі.

¹⁹ Див.: И. Ворожейкин. «Социалистическое соревнование и научно-технический прогресс». «Правда» від 15 вересня 1972 р.

Про надійність емпіричного базису соціологічної теорії

В. І. ВОЛОВИЧ

У всякому науковому дослідженні проблема достовірності знання завжди є першочерговою. Адже саме її розв'язання зумовлює науковість знання і визначає його практичну спроможність. Спробуємо на прикладі створення емпіричної соціологічної теорії з'ясувати, як відбувається формування достовірного знання та як здійснюється його перехід від емпіричного до теоретичного рівня. Зауважимо, що типовим прикладом такої теорії є будь-яка спеціальна теорія, або «теорія-концепція», як її називають логіки¹.

Характерною особливістю такої теорії є те, що вона поступається дедуктивній теорії строгістю логічного рівня доказовості, але переважає останню змістовністю, оскільки повніше і конкретніше відтворює об'єкт дослідження. Такі теорії здатні пояснювати конкретні соціальні процеси, бо, як справедливо відзначають Г. Глезерман, В. Келле і М. Пилипенко, «безпосередніше пов'язані з емпіричним матеріалом і становлять немовби опосередковуючу ланку між загальною теорією й конкретними дослідженнями в різних сферах соціального життя»².

Підкреслимо, що широка практика конкретних досліджень у різних сферах соціального життя, які, як відомо, ще не завжди проводяться на достатньо високому науковому рівні, зумовлює особливу актуальність проблеми достовірності висновків, їх теоретичного обґрунтування. У Постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» відзначалось, що науково-методична основа конкретних соціологічних досліджень «залишається дуже емпіричною».

Звичайно, після цієї постанови у радянській соціології сталися значні зрушення. Підвищилась кваліфікація соціологів, виникли нові наукові соціологічні заклади й організації. Чималий емпіричний матеріал, нагромаджений останніми роками, дає змогу здійснювати емпіричне й теоретичне обґрунтування соціально-наукового знання. Проте кількісне зростання емпіричних досліджень ще не завжди супроводжується поліпшенням якості одержуваних результатів, яка визначає наукову й практичну значимість соціологічної інформації і робить можливим її використання для побудови достовірних соціальних теорій. Поки існує імовірність спотворення картини пізнаваної дійсності. Тому питання про «надійність емпіричних даних», про «якість, достовірність отримуваної інформації» продовжує залишатися, як вважають відомі радянські соціологи, одним із центральних питань соціології³. З розв'язанням його «вирішується не тільки проблема надійності тих

¹ П. Ф. Йолон. Наукова теорія та її особливості в гуманітарних науках. Зб.: Логіка і гуманітарні науки. К., 1971, стор. 21.

² Г. Глезерман, В. Келле, Н. Пилипенко. Исторический материализм — теория и метод научного познания и революционного действия. «Коммунист», 1971, № 4, стор. 68.

³ М. Т. Иовчук, А. Г. Харчев, В. А. Ядов. Актуальные теоретические проблемы марксистско-ленинской социологии в СССР. «Философские науки», 1970, № 5, стор. 12.

чи інших соціологічних показників, але й стверджується науковість самої соціології»⁴.

Складність цього завдання полягає в тому, що, виконуючи його, не можна обмежитися рамками лише соціології, потрібно з'ясувати більш загальні філософські проблеми логіки і методології наукового пізнання, насамперед ті, що стосуються методології емпіричного дослідження взагалі і соціологічного зокрема. Головним є питання про те, як конкретні емпіричні дані, які відображають конкретну соціальну практику та мають риси безпосередньої дійсності, перетворюються в достовірне знання, яке не має цих рис.

Конкретна відповідь на нього має полягати в тому, щоб відшукати способи переходу від практики до теорії, завдяки яким імовірнісні емпіричні висловлення стають вірогідними висновками. З філософського погляду це означає дослідження процесу побудови надійного емпіричного базису описової соціологічної теорії, а зрештою — формування достовірного наукового соціального знання.]

Будучи важливою проблемою логіки, методології та процедури емпіричного дослідження, ця проблема не може бути розв'язана однозначно, навіть і в загальних рисах, для всякого конкретного дослідження. Ми розглянемо лише її загальнометодологічні основи і деякі процедурно-технічні аспекти стосовно побудови спеціальної соціальної теорії. Саме таке завдання ставиться практикою конкретних наук.

Як відзначалося на четвертій сесії Всесоюзного методологічного семінару з проблем педагогіки (відбувся 5—8 жовтня 1971 року в Москві), щоб створити педагогічну теорію, «потрібна попередня розробка критеріїв, за допомогою яких встановлюється істинність та надійність результатів дослідження»⁵.

Якими ж мають бути ці критерії щодо побудови соціальної теорії, яку інформацію можна вважати надійною і яка її роль у формуванні достовірного знання?

Насамперед, що таке надійність. У соціологічній літературі розглядуване поняття вживається найчастіше як синонім достовірності, іноді — якості, точності, ширості, істинності тощо. Таке його розуміння, гадаємо, є наслідком впливу буденної мови, слова якої відзначаються відсутністю строго фіксованого змісту⁶⁻⁹. Очевидно, тому в соціологічній (а також і в іншій) літературі поняття інформації часто співвідносять з поняттям достовірності. Причому одні автори достовірність інформації тлумачать як ширість респондентів, інші — як очевидність («я бачив, чув, читав») або «загальноприйнятність» («всі (чи більшість) так кажуть»), треті — як «точність показань інструмента під час вимірювання» або «збіг фактичних спостережень різних спостерігачів щодо того самого об'єкта», четверті вважають її «адекватною реєстрацією» емпіричних даних тощо.

За марксистською гносеологією, достовірність — це категорія, протилежна імовірності, а обидві вони є двома характеристиками доказовості знання. [Окреме висловлення, концепція чи теорія вважаються формами достовірного знання, якщо існує достатня підстава стверджувати, що їх істинність остаточно встановлена, тобто не потребує дальшого доказу.] Імовірне знання — це знання, яке потребує доказу, оскільки не виключено, що воно може бути й хибним.]

⁴ В. Н. Шубкин. Социологические опыты. М., 1970, стор. 53.

⁵ Методологические основы построения педагогической теории. «Советская педагогика», 1972, № 2, стор. 70.

⁶⁻⁹ Український словник Б. Грінченка, російські словники В. Даля, С. Ожегова і навіть деякі академічні видання тлумачать слова «надійність» і «достовірність» (вірогідність) майже однаково. Те саме спостерігається в англійській і німецькій мовах.

• Достовірність, як і ймовірність, пов'язана з основною гносеологічною категорією — істиною, є її визначеністю, але не тотожна їй, як дехто думає. Достовірність, пише Й. Елез,— це один із способів існування істини «для нас», коли збіг відповідності між пізнанням і об'єктом і знання цієї відповідності виступає для суспільного суб'єкта як повністю встановлений¹⁰⁻¹². Отже, у визначенні достовірності фіксуються два аспекти: встановленість істинності знання і переконаність, упевненість у цьому суб'єкта.

Перший аспект означає, власне, обґрунтованість істинності знання, що звичайно здійснюється у формі практичного підтвердження або логічного доведення. Другий, тобто переконаність суб'єкта в істинності того чи іншого положення, зумовлюється здатністю самого суб'єкта до логічного обґрунтування. Оскільки переконаність є суб'єктивною характеристикою дослідника, цей аспект особливо важливо враховувати в його зв'язку з першим, інакше тлумачення достовірності, про які ми вже згадували, будуть однобічними.

У зв'язку з цим треба розрізняти поняття «достовірність» і «правдивість». Так, дослідник може бути переконаним у щирості висловлень респондента, тимчасом як ці висловлення можуть бути хибними або ж нещирими, неправдивими. Терміни «правда», «неправда», «щирість», «нещирість» можуть означати правдиве і неправдиве вираження думок респондентом, незалежно від того, є вони істинними чи хибними. Висловлення бувають правдивими (щирими), але водночас хибними, і навпаки,— неправдивими, але істинними.

Поширене в літературі розуміння достовірності стосується скоріше надійності тієї чи іншої інформації або способу її отримання. До цього поняття звичайно вдаються, аналізуючи процес пізнавальної діяльності або його результат, особливо коли застосовують інструментальний підхід.

Поняття надійності пов'язане з поняттям ймовірності, оскільки воно характеризує такі пізнавальні процеси, які дають ймовірнісні висновки. Воно є фундаментальним у тих сферах пізнання, які послуговуються емпіричними методами і ґрунтуються на ймовірнісних розрахунках. Щодо цих методів надійність означає здатність з великою ймовірністю забезпечувати одержання бажаного, запрограмованого результату, впевненість суб'єкта в тому, що за даних умов відношення числа m випадків досягнення певної мети до числа n випадків застосування певних засобів дослідження, а значить, величина, що дорівнює дробові $\frac{m}{n}$, наближається до 1, коли маємо численні випадки застосування цих засобів дослідження. Інакше кажучи, метод (інструмент) вважається надійним, якщо він з великою ймовірністю (в ідеалі — завжди) забезпечує бажаний, тобто такий результат, який задовольняє дослідника. Відповідно інформацію, отриману з допомогою надійного методу, називають надійною, або якісною. Як така вона має майже виключати помилки, що спричиняються застосуванням певного методу та процедури, і не відтворювати впливу особи дослідника.

Поняття надійності має велике методологічне значення у вивченні певних процесів діяльності людини. Зокрема, у технічних і прикладних науках¹³ воно вживається в розумінні безпомилковості, стійкості, міцності, впевненості, солідності, ґрунтовності тощо. Кількісний підхід,

¹⁰⁻¹² Див.: Философская энциклопедия, т. 2, стор. 55.

¹³ У техніці під надійністю розуміють здатність певної технічної системи або її елементів зберігати і підтримувати стале, нормальне (справне) функціонування в заданих умовах експлуатації.

що успішно застосовується у визначенні надійності технічних систем, процесів, спокушає багатьох дослідників до спроб аналогічного застосування його і в інших галузях знання. При цьому поняття надійності або ж звужується до поняття стабільності, або ж невиправдано розширюється до філософської категорії.

Безперечно, це поняття має загальнонаукове значення, але ми проаналізуємо його в основному як характеристику результатів дослідницького процесу. Поряд із такими поняттями, як якість, ймовірність, надійність допомагає вченому визначити міру адекватності здобутого знання, отже, певним чином абстрагуватись від нез'ясованих логічних проблем і суперечностей виведення достовірного знання.

Звичайно, найкращим критерієм достовірності знання є практика. Проте його не завжди просто застосувати до визначення достовірності висновків конкретно-соціологічного дослідження. «...Не треба забувати,— зазначав В. І. Ленін,— що критерій практики ніколи не може по самій суті справи підтвердити або спростувати *повністю* будь-яке людське уявлення»¹⁴. Тому проблема достовірності висновків соціологічного дослідження має розв'язуватись уже в процесі самого дослідження. Аналіз окремих структур емпіричного знання в його становленні, а саме в ході створення надійного базису знання, буває часто єдиною можливим способом перевірки його істинності. Як підкреслював К. Маркс, «не тільки результат дослідження, але й шлях, який веде до нього, повинен бути істинним»¹⁵.

Здійснення цього завдання в марксистській соціології полегшується тією обставиною, що вона є не тільки абстрактно-теоретичною, а й прикладною галуззю знання. А одержувана прикладними дослідженнями соціологічна інформація має забезпечувати безпосередні потреби практики.

Надавати особливої уваги проблемам методології та процедури забезпечення надійності і якості інформації і, зрештою, достовірності конкретного соціального знання соціолога зобов'язує те, що споживач соціологічної інформації, за рідкісним винятком, не в змозі своєчасно перевірити її і цілком покладається на її постачальників. Дорогоюказом тут знову ж таки має бути настанова К. Маркса про те, що «істинне дослідження — це розгорнута істина, роз'єднані ланки якої з'єднуються в кінцевому підсумку»¹⁶.

Основні принципи методологічного підходу до визначення достовірності тих чи інших дослідницьких висновків сформулювали основоположники марксизму-ленінізму. Це, по-перше, послідовно проведений матеріалізм — встановлення об'єктивної істинності дослідження, фактів чи законів. По-друге, послідовне додержання діалектики, всебічне з'ясування питань «як зібрати факти?», «як встановити їх зв'язок і взаємозалежність?», «як вивести з них аргументацію, довести об'єктивну істинність висновку?». При цьому, як підкреслював В. І. Ленін, «для встановлення істини треба... самому перевіряти *факти і документи*, самому розбирати, чи є показання *свідків* і чи достовірні ці показання»¹⁷.

Марксистська соціологія на противагу позитивістській традиції буржуазної соціології, яка протиставляє емпіричний рівень пізнання теоретичному, розглядає їх як два, різної глибини, рівні наукового проникнення в сутність соціальних процесів і явищ. Вони нерозривно

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 124.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 7.

¹⁶ Там же.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 123.

пов'язані один з одним, взаємно передбачають і зумовлюють один одного, і тільки завдяки їхній єдності пізнавальний процес стає науковим.

Емпіричний рівень соціологічного дослідження дає описове знання, яке емпіричними методами відтворює дану конкретну ситуацію з усією різноманітністю її зовнішніх зв'язків. Розкриваючи емпіричні залежності між параметрами досліджуваних об'єктів, з логічного погляду це знання не є строгою системою і не завжди буває достовірним, оскільки «емпіричне спостереження само по собі ніколи не може достатньо довести необхідності»¹⁸.

Початковим структурним елементом емпіричного знання є зібрані первинні емпіричні дані про досліджуваний об'єкт, хоч їм передують гіпотеза та програма, які є формами теоретичної орієнтації емпіричного дослідження. Первинне емпіричне дане (протокол одиничного спостереження, особовий документ, заповнена анкета, зафіксовані відповіді респондента тощо) містить інформацію лише про той стан об'єкта, який був у певній емпіричній ситуації. Остання — це контакт, взаємодія об'єкта і суб'єкта дослідження, внаслідок якої отримується окреме первинне дане. Кожне первинне дане, фіксуючи одиничну емпіричну ситуацію, має певною мірою випадковий характер, може бути фактом буденної свідомості, яка нерідко, за висловом Ф. Енгельса, «бачить тільки те, що «є під носом»¹⁹, а може бути і достовірним висловленням. Завдання наукового дослідження полягає в тому, щоб у висловленнях, які є «суб'єктивним образом об'єктивного світу», виділити такий зміст, який не залежить від суб'єктивності їх авторів, тобто об'єктивно істинний. Для цього дослідникові потрібно мати якусь кількість достатньо репрезентативних первинних даних — первинну інформацію. Її він повинен перетворити у більш достовірну форму емпіричного знання, максимально звільняючи її загальний зміст від суб'єктивного і випадкового. Засобами такого «перетворення» є певні статистичні методи.

У результаті статистичного опрацювання первинної інформації одержуються певні статистичні показники: середні величини, показники варіації, дисперсії, медіана тощо. Впорядковану таким чином інформацію ми визначаємо як вторинну. У спеціальній літературі віддавна називають вторинними також статистичні дані, взяті з іншого дослідження, якщо відомо, що вони отримані «досить прийнятним способом, який відповідає потребам статистичного спостереження»²⁰. Всяке статистичне зведення — вторинна інформація.

У соціологічній літературі є й інше тлумачення понять первинної та вторинної соціологічної інформації, з яким ми не можемо погодитись. Так, Л. М. Суворов вважає, що первинна інформація — це результати дослідження, «висновки, що розкривають специфіку існування та розвитку спостережуваного об'єкта», а вторинна — «висновки та узагальнення всіх сфер соціального знання»²¹, які використовує соціологія. На нашу думку, правильним є твердження, що «первинна інформація становить «сирий», неопрацьований матеріал», і «характерною особливістю цього різновиду інформації є те, що вона отримана у формі, непридатній для безпосереднього її використання»²². Це су-

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 506.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 39.

²⁰ Георг Майр. Статистика и обществоведение. СПб., 1899, стор. 52, 56, 158.

²¹ Л. Н. Суворов. Первичная и вторичная информация в марксистских социологических исследованиях. «Философские науки», 1967, № 3, стор. 67.

²² Методика и техника статистической обработки первичной социологической информации. М., 1968, стор. 9—10.

купність даних про об'єкт дослідження, одержуваних за допомогою анкетування, інтерв'ю, спостереження, а також почерпнутих із особистих документів і документів первинного обліку підприємств. Такі дані, будучи описом одиничних ситуацій, не можуть, як це переконливо показав А. І. Ракітов²³, досить повно характеризувати об'єкт, а тим більше розкрити специфіку його існування та розвитку, як гадає Л. М. Суворов.

Вторинна інформація, за Л. М. Суворовим,— це теоретичне знання, яке безпосередньо не пов'язане з об'єктом даного конкретно-соціологічного дослідження, оскільки це знання сформовано раніше і з іншою метою. Таке визначення виключає інформацію із структури спеціального емпіричного знання, при цьому не поглиблюючи розуміння специфіки конкретного соціологічного дослідження.

Ми вважаємо, що вторинна інформація є базисним елементом соціологічного знання, вищим ступенем його достовірності, оскільки нівелює різні випадкові та суб'єктивні елементи, неодмінні в первинній інформації. Ймовірність її істинності може бути близькою до одиниці, а тому вона, як статистичне резюме, може бути і досить надійним емпіричним базисом створюваної соціологічної теорії. Вторинна інформація виступає також формою перевірки (інтерпретації) цієї теорії, адже вона, по-перше, відносно позбавлена помилок, по-друге, описує і певною мірою пояснює об'єкт загалом, а не окремі його сторони, як первинна, по-третє, ґрунтується на безпосередніх, зібраних самим дослідником даних, які він вважає надійними.

Створенням емпіричного базису теорії часто завершується конкретне соціологічне дослідження. Проте одержана інформація ще не є достовірним знанням. Таким знанням може бути лише теорія, побудована на її основі. А теорія не є простим узагальненням наукових фактів, здобутих у процесі конкретного соціологічного дослідження. Вона формується як гіпотеза із залученням не тільки емпіричного матеріалу, але й теоретичних висновків, причому не лише на початку своєї побудови, а й у процесі розвитку. Гіпотеза обов'язково має бути такою, щоб її можна було перевірити. З неї виводяться певні емпіричні закони, які їй собі підтверджуються співвіднесенням з перевіреними фактами.

Підтвердженням емпіричних законів забезпечується підтвердження теоретичних положень. Остаточним, але не завжди безпосереднім критерієм достовірності емпіричної теорії є практика. Опосередкованим критерієм можуть бути також її різні експериментальні форми або певні логічні форми доведень, які є засобами усвідомлення практики. Розглянемо лише останні, оскільки нас цікавить саме процес формування достовірного описового знання.

Конкретно-соціологічне дослідження використовує переважно емпіричні методи, до яких належать методи збирання первинних даних та їх опрацювання. Метою їх застосування є виявлення емпіричних закономірностей за індуктивно-статистичною процедурою. Одні з цих методів емпіричні за характером інформації, яку здобувають з їх допомогою, інші — за рівнем узагальнення даних, якого вони здатні досягти, а також за ступенем імовірності відтворення справжнього стану речей. Саме ймовірнісний характер одержуваних ними результатів є тим спільним, що характеризує їх як емпіричні. Це й визначає власне індуктивний характер усього конкретно-соціологічного дослідження як методу

²³ А. И. Ракитов. Статистическая интерпретация факта и роль статистических методов в построении эмпирического знания. «Проблемы логики научного познания». М., 1964, стор. 381—384.

емпіричних узагальнень²⁴. Такий метод, як відомо, «ніколи не дає повної достовірності, залишаючи відкритими можливості для уточнення результатів», оскільки «будь-які емпіричні узагальнення і закони в принципі мають імовірнісний характер»²⁵.

Традиційний логічний підхід до проблеми забезпечення достовірності вивідного емпіричного знання полягає в обґрунтуванні індукції. Проте це обмежений підхід: щоб обґрунтувати емпіричний висновок, недостатньо розв'язати проблему логічного виправдання індукції.

Важливим способом підвищення достовірності висновків соціологічного дослідження є доповнення індукції дедуктивною перевіркою, спрямованою на пояснення наявних та передбачення нових емпіричних даних за допомогою гіпотези. Вперше такий спосіб спробував розробити Ф. Знанецький. Цей учений виходив із того, що «істинно науковим» методом соціології є тільки індукція, щоправда, індукція аналітична, розроблена ним спеціально для застосування в соціології. З допомогою цього методу він намагався позбавити недоліків індукцію через простий перелік.

Індукція через перелік розглядає всі відомі ознаки схожих об'єктів, ці ознаки завдяки своїй спільності піддаються абстрагуванню. Аналітична індукція, навпаки,— абстрагуючи певні ознаки об'єктів, узагальнює їх на основі їхніх гаданих суттєвих рис, тобто індукція через простий перелік абстрагує за допомогою узагальнення, а аналітична індукція узагальнює за допомогою абстрагування²⁶.

На відміну від класичної індукції, над висновками якої завжди висить «дамоклів меч» помилки, аналітична індукція претендує на достовірність висновків. Ф. Знанецький твердив, що аналітична індукція дає вичерпне знання про будь-які досліджувані явища й істинне знання причинності. Процедурно вона починається з певної пояснювальної гіпотези і попереднього визначення того, що потрібно пояснити. Далі гіпотеза неодноразово модифікується, щоб охопити всі ознаки досліджуваних об'єктів, а останні визначаються повторно для того, щоб виключити ті з них, які вона не пояснює. При цьому гіпотеза поширюється на об'єкти строго визначеної сукупності, яка включає тільки ті об'єкти, що їх гіпотеза здатна пояснити.

Щодо виключених об'єктів створюються інші гіпотези. Кожній із них мають відповідати певні перевірені емпіричні дані. Виключаючи ті гіпотези, що спростовуються внаслідок перевірки емпіричними даними, соціолог залишає одну чи кілька гіпотез, які підтверджуються.

Аналітична індукція справді підвищує достовірність деяких висновків. Її можна розглядати як протипротивоположність узагальнень, в ході якого послідовне виключення необґрунтованих положень приводить, зрештою, до єдино правильного. Логічний механізм цього процесу дуже простий і типовий для індукції: жоден приклад підтвердження певного узагальнення ще не може бути доказом його істинності, але будь-який випадковий факт, що спростовує це узагальнення, є доказом його хибності.

²⁴ Зауважимо, що індукцію ми розуміємо в найширшому значенні, як сукупність ряду емпіричних методів переходу від відомого до невідомого, способів узагальнення й аналізу емпіричних даних, форм руху пізнання від емпіричного до теоретичного рівня. В такому розумінні індукція включає як класичну індукцію, так і метод аналогії, статистичних вирахувань, різних форм екстраполяції, які використовуються під час моделювання, тощо. Спільним у них є те, що всі вони є засобами забезпечення емпіричного базису теорії.

²⁵ Философская энциклопедия, т. 3, стор. 422—423.

²⁶ J. S z s z e p a Ń s k i. Socjologia. Rozwój problematyki i metod. Warszawa, 1967, S. 378, 286.

Як і будь-яка різновидність неповної індукції, аналітична індукція здійснюється за правилами, які вперше сформулював ще Дж. С. Міль, котрий вбачав у них канони для відкриття причинної залежності явищ. Насправді ж значення цих правил полягає в тому, що вони дають можливість не зважати на певні чинники і тим самим відкинути як неспроможні деякі індуктивні узагальнення. За їхньою допомогою можна вивести прості емпіричні залежності у межах описового знання, справжнє пояснення яких дає лише теорія, яка є формою достовірного знання, що хоч і не створюється саме «за відомими правилами» Мілля, проте неминує пов'язане з індуктивним виведенням.

Зі сказаного вище випливає, що соціолог, який користується емпіричними методами, ніколи не повинен забувати, що результати, одержані з їхньою допомогою, мають ймовірнісний характер. Їх ймовірність може змінюватися від 0 до 1, можливо, ніколи не досягаючи останньої. Але це зовсім не є підставою для того, щоб відмовитися від індуктивно-статистичних процедур, адже ймовірність є об'єктивною ознакою певних зв'язків дійсності. Ймовірне знання виражається певною величиною, залежно від певних об'єктивних умов, в яких воно здобувається, та від засобів його одержання. Зі зміною цих умов змінюється й ступінь його ймовірності.

В емпіричному соціологічному дослідженні достовірність результатів можна підвищити створенням відповідних умов пізнання і застосуванням надійної методики та техніки, здатних забезпечити високу якість емпіричних даних. Звичайно, так ми ніколи не досягнемо абсолютної достовірності результатів, але наблизимся до неї настільки, що зможемо нехтувати різницею між ймовірністю і достовірністю, використовуючи їх для створення емпіричної теорії²⁷.

Справжній шлях до здобуття достовірного знання, до пізнання об'єктивної істини відкриває лише матеріалістична діалектика, яка відтворює об'єктивну логіку розвитку дійсності. Конструктивне значення діалектичного методу полягає в тому, що він озброює дослідника загальними принципами і правилами, які відповідають природі досліджуваних об'єктів. У всякому дослідженні він виконує насамперед стратегічну роль.

Так само і в пізнанні суспільних явищ, як відзначав В. І. Ленін, діалектичний метод претендує не на те, щоб «все пояснити», а лише на те, щоб вказати єдино науковий, матеріалістичний спосіб з'ясування їхньої суті, забезпечити правильну взаємодію логічних операцій, пізнавальних підходів і конкретних методів. Саме тому категоріальний апарат історичного матеріалізму, будучи концентрацією найбільш загального і суттєвого, відіграє важливу методологічну роль у марксистських соціологічних дослідженнях.

Заперечення цієї ролі діалектичного методу призводить до безплідних пошуків, обмеженого емпіризму і тупцювання на місці. Відомо, що антинауковість буржуазної емпіричної соціології полягає не в тому, що вона не знає надійної методики досліджень чи не має достатньої кількості емпіричних фактів. Навпаки, намагаючись подолати хиби «енциклопедичної» соціології, вона погрузла у цих фактах, увпала в емпіричний позитивізм, котрий заради «строкої науковості» висновків фактично ліквідує загальну соціологічну теорію і на її місце ставить доктрину операціонального прагматизму. Цим самим вона

²⁷ «Не треба боятись вживати слово «достовірність».— зауважував відомий французький математик Е. Борель,— для позначення ймовірності, котра відрізняється від одиниці на достатньо малу величину» (Э. Борель. Вероятность и достоверность. М., 1961, стор. 7).

впала в антиісторичний теоретичний формалізм, що заперечує діалектику соціального пізнання і її головний принцип — історизм. Прагнучи до «об'єктивізму» в пізнанні, буржуазна емпірична соціологія не враховує діалектичного характеру ні соціальних процесів, ні їхнього пізнання. Розкриваючи сутність такого «об'єктивізму», В. І. Ленін писав, що «об'єктивіст, доводячи необхідність даного ряду фактів, завжди ризикує збитися на точку зору апологета цих фактів»²⁸.

Марксистські конкретні соціологічні дослідження, здійснювані на основі діалектико-матеріалістичної методології, дають наукове узагальнення досліджуваних фактів. Діалектика реалізується тут, зокрема, як єдність індуктивних і дедуктивних процесів, які по суті відтворюють загальний зв'язок між одиничним, особливим і загальним, між конкретним і абстрактним, явищем і сутністю, причиною і наслідком, необхідністю і випадковістю, єдністю теорії і практики.

Щоб досягти справжньої об'єктивності марксистських досліджень, потрібно мати не тільки «фундамент з точних і безспірних фактів, на який можна було б спиратися»²⁹, а й послідовно додержуватися принципів їх наукового пояснення — детермінізму, розвитку, історизму і партійності.

Отже, діалектичний метод, озброюючи наукове пізнання вихідними теоретичними принципами та ідеями, спрямовує його на застосування всього багатства науково-дослідних методів, не допускає нав'язування умоглядних схем і шаблонів, забезпечує одержання надійного емпіричного матеріалу, дозволяє його правильно оцінювати, опрацювати і використовувати. Адже вміння оперувати емпіричним матеріалом, «вільне орудування матеріалом» є не що інше, як парафраз певного *методу* вивчення матеріалу. — саме *діалектичного методу*³⁰.

* * *

Подчеркивание роли практики как единственного критерия истинности теории не умаляет значения логико-методологического установления ее достоверности, которое должно определить соответствие теоретических положений исходным данным, полученным в процессе эмпирического исследования. Необходимость такого установления диктуется исследователю потребностью иметь некоторую предварительную оценку эффективности теории до ее широкого практического применения. Это особенно касается описательных социологических теорий. Выявление соответствия теоретических выводов эмпирическим данным, полученным в процессе исследования, еще не является окончательным решением вопроса об истинности теории. Но, поскольку в марксистской философии истина рассматривается как процесс, то установление соответствия теории (как формы достоверного знания) эмпирическим данным нельзя рассматривать как нечто внешнее по отношению к проверке истинности теории. Анализируя это положение на примере формирования частной социологической теории, автор статьи руководствовался указанием К. Маркса, что «не только результат исследования, но и ведущий к нему путь должен быть истинным»³¹, и в связи с этим, рассматривая проблему эмпирического обоснования социально-научной теории, основное внимание уделяет именно проблеме надежности ее эмпирического базиса, как важнейшего условия достоверности такого вида знания.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 364.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

³⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 32, стор. 542.

³¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 1, стор. 7.

Поінформованість та її вимірювання

В. С. МАКСИМЕНКО, А. В. ШИШОВА

Соціальне управління як свідомий вплив на індивідів та групи для здійснення завдань, поставлених суб'єктом управління, є комунікативним процесом, пов'язаним із спрямованим обміном інформацією. Серед різних механізмів управління (санкції, стимули, зміни соціальних позицій тощо) істотне місце посідає інформування — здійснення регулюючого впливу на певну соціальну спільність через поширення певної інформації.

Поінформованість в даному разі розглядається як бажаний з погляду суб'єкта управління рівень обізнаності об'єкта управління щодо проблем, важливих для реалізації цілей суб'єкта управління. Водночас поінформованість виступає як один із засобів програмування і організації діяльності індивідів та груп і формування відповідних інтересів і цілей. Інформацією ми називаємо цілеспрямоване повідомлення, яке має створити в об'єкта управління певні інформативні чи ціннісні передумови, що послужать фундаментом для його рішень, для формування програми його поведінки, стимулом до реалізації цієї програми.

Отже, в межах стратегії соціального управління інформація виступає щодо здійснення планів організації і практичних дій індивідів та груп, яким її адресовано, як засада, стимул бажаної поведінки. Відбір, обробка і передача відомостей мають відбуватися не випадково, а згідно з основними цілями і функціями організації. Самі ж відомості мають «надсилатися» лише туди і туди, де є певні соціально-економічні умови і реальні можливості для їх прийняття.

У працях буржуазних учених ретельно аналізуються різні засоби маніпулювання свідомістю людини, нівелювання особистості за допомогою тих чи тих важелів духовного впливу, соціально-психологічних механізмів¹. Принципово інший підхід до проблем управління поведінкою індивідів і груп у соціологів-марксистів²⁻³. Оскільки усвідомлення ситуації (як і потреб та способів їх задоволення) складається в людини під впливом об'єктивної дійсності, то мета інформування як специфічного засобу соціального регулювання полягає в тому, щоб розкрити перед людиною діапазон реально можливих виборів, виходячи з даних об'єктивних умов, потреб, інтересів, цінностей.

Основоположники марксизму-ленінізму, як відомо, велику увагу приділяли аналізу особливостей соціального регулювання груп і класів суспільства. В. І. Ленін, розробляючи принципи агітаційної діяльності марксистів серед робітників, підкреслював, що «... потрібне зовсім не захоплення його (робітничого класу.— В. М. і А. Ш.) якимись

¹ Докладніше про це див.: Д. М. Гвишиани. Организация и управление. 1970, стор. 235.

²⁻³ Критика буржуазних концепцій ціннісно-нормативного регулювання і аналіз принципово протилежної їм концепції «стратегії соціального регулювання» дані у ст. І. М. Попової «До питання про спеціальну соціологічну теорію соціального управління» (див. «Філософська думка», 1968, № 2) тощо.

«перспективами»; для цього потрібне тільки просте *виявлення йому його становища...*»⁴⁻⁵.

Якщо зобразити процес соціального регулювання схематично («умови — орієнтування — дія»), то неважко помітити, що поінформованість чинить вплив немов би «на стиках». Так, на стику «умови—орієнтування» вона розкриває все реальне багатоманіття можливих виборів, стимулюючи таким чином «дозрівання» певних установок, створюючи соціально-психологічний контекст майбутньої дії. На стику «орієнтування—дія» вона, показуючи способи і очікуваний результат дії, сприяє реалізації цього контексту в конкретних діях об'єкта управління.

Рішення, які приймає індивід чи група, значною мірою залежать від їхньої обізнаності — від змісту, обсягу, якості одержуваних відомостей. З аналізу наявної у даної особи інформації можна зрозуміти мотиви, які спонукали її до прийняття того чи іншого рішення.

Чим вичерпніше поінформована людина, тим краще вона орієнтується в середовищі, тим більше наближаються до оптимальних її рішення. Неважко помітити, якого значення набуває проблема поінформованості у виборі, скажімо, професії, місця роботи, проживання, відпочинку, у придбанні товарів тощо.

Воднораз не можна не помітити і взаємозв'язку між ступенем поінформованості і свobodним вибором, хоча, зрозуміло, що поінформованість — це необхідна, але не достатня умова такого вибору. Поведінка осіб, груп, колективів не є прямою функцією від запропонованих стимулів, тому регулюючий вплив інформації полягає здебільшого не у миттєвій і безумовній зміні способу мислення чи дії. Інформація лише вказує об'єкту управління на одну з можливостей поведінки. Це пояснюється дією такого істотного чинника як самоуправління об'єкту. Адже в соціальному управлінні об'єкт регулювання виступає водночас і суб'єктом дії, оскільки він є системою, що самоуправляється (саморегулюється), орієнтуючись при цьому на певні власні потреби, інтереси, цілі, норми тощо.

Тому людина сприймає, засвоює і реалізує у вчинках не будь-яку інформацію, а лише ту, до якої вона вибірково сприйнятлива. «Кінець кінцем, критерій значущості і впливовості інформації визначається тим, якою мірою вона торкається основ життєдіяльності людини»⁶⁻⁷. Інакше кажучи, інформація тільки тоді буде сприйнята людиною, коли її зміст, її спрямованість співпадатиме з безпосередніми життєвими цілями людини; коли вона послужить людині як засіб досягнення мети, реалізації планів і намірів⁸. «Сприяти — значить відбирати»⁹, тому тільки те повідомлення, яке здається самій діючій особі найбільш відповідним майбутнім її вчинкам, становить для неї певну практичну цінність. Без такого прагматичного сенсу інформація втрачає свою цінність для особи, якій вона адресована¹⁰.

Взаємодія потреб, інтересів і цілей людини із «співзвучною» їм інформацією і визначає спрямованість поведінки людини. Сама ж інформація виступає в такому разі стимулом до дії, до задоволення потреб.

⁴⁻⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 268.

⁶⁻⁷ Б. Д. Парыгин. Общественное настроение. М., 1966, стор. 13.

⁸ А. Харкевич відзначає, що інформація цінна тою мірою, якою вона сприяє досягненню певної мети, і пропонує визначити цінність інформації через зростання ймовірності досягнення мети до і після одержання повідомлення. (Див.: А. Харкевич. О ценности информации.— «Проблемы кибернетики». Вып. 7, М., 1960, стор. 54).

⁹ А. Моль. Теория информации и эстетическое восприятие. М., 1966, стор. 151.

¹⁰ Див.: А. Д. Урсул. Информация... М., 1971, стор. 125.

Оскільки діяльність особи чи групи безпосередньо мотивується (як правило) усвідомленими інтересами, вони і можуть виступати як основна соціально-психологічна характеристика об'єкта управління. Їх слід аналізувати як єдність соціальної сутності особи з її суб'єктивно опосередкованими виявами¹¹.

Емпіричним шляхом інтереси можна виявити, досліджуючи їхній вплив на фактичний рівень і діапазон поінформованості, на вибір джерел інформації тощо. В конкретному соціологічному дослідженні, спрямованому на аналіз ефективності різних механізмів соціального регулювання¹², доцільно виявити рівень поінформованості виробничого колективу, соціально-демографічної чи професійної групи з певним чином виділених проблем, широту фактичного знання, реальний стан обізнаності з тих чи інших сторін діяльності колективу. Не менш цікавою може бути спроба встановити залежність між рівнем поінформованості і соціально-демографічними та професійно-кваліфікаційними ознаками співробітників. В результаті подібного дослідження можна здобути цікаві теоретичні й практичні висновки — наприклад, визначити, чи є поінформованість одним із соціальних показників діяльності промислового підприємства і т. п.

У визначенні кола актуальних для промислового підприємства проблем (у визначенні елементів повідомлення) ми виходили з того, що кожний елемент інформації повинен мати певну цінність як для суб'єкта, так і для об'єкта управління. Цей «інформаційний комплекс» визначається характером завдань, що поставлені перед колективом підприємства, тобто перед суб'єктом управління. Повідомлення мають не тільки сприяти розв'язанню цих завдань, але й відповідати інтересам членів колективу, мотивам діяльності людини в певній організації. Останні, в свою чергу, визначаються¹³:

а) матеріальними та духовними потребами і спрямуваннями особистого характеру (одержання винагороди за працю, піднесення соціального престижу, задоволення працею, можливість удосконалення, підвищення рівня кваліфікації та освіти, творче застосування і дальший розвиток здібностей тощо);

б) стимулами вищого — громадського, суспільного — гатунку (наприклад, усвідомлення корисності своєї діяльності, спілкування з людьми, бажання брати участь у вирішенні загальносуспільних завдань, почуття гордості за свій колектив, за своє підприємство тощо).

У дослідженні, яке ми проводимо, передбачене вимірювання поінформованості працівників щодо шести умовно виділених сфер життя колективу підприємства: 1) виробнича діяльність; 2) система матеріального та морального заохочення трудящих; 3) регламент виробництва, норми співжиття в колективі, характер санкцій тощо; 4) мож-

¹¹ А. Г. Здравомыслов. Проблема интереса в социологической теории. Л., 1964, стор. 29.

¹² Така робота проводиться відділом соціологічних проблем управління Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР на Одеському судноремонтному заводі ім. 50-річчя Радянської України.

¹³ Докладніше про це див.: «Человек и его работа». М., 1967, стор. 289; Эрик Хан. Развитие социалистической личности. Опыт социологических исследований в ГДР.— «Проблемы мира и социализма», 1971, № 11, стор. 50; А. Черминьский. Организация труда и управления на социалистическом предприятии. М., 1971, стор. 65; И. И. Ляхов. Об одном способе прогнозирования социального поведения.— У кн. «Моделирование социальных процессов». М., 1970, стор. 209—215; Я. Зеленецкий. Организация трудовых коллективов. Введение в теорию организации и управления. М., 1971, стр. 219; Б. Гурней. Введение в науку управления. М., 1969, стор. 229 тощо.

ливості зростання професійної кваліфікації та підвищення загальноосвітнього рівня; 5) організація побуту; 6) організація відпочинку.

Запитання першого блоку інформації дають можливість проаналізувати обізнаність співробітників з такими фактами, як виконання планів і зобов'язань, структура виробничої програми, основні види продукції підприємства, зростання продуктивності праці та заробітної плати тощо.

Обізнаність з життям свого виробничого колективу ми розглядаємо як необхідну умову стимулювання трудової та громадської активності, розширення інтересів і поліпшення орієнтації в системі даного підприємства, як часткове або повне «зняття невизначеності»¹⁴⁻¹⁵. Обізнаність може свідчити про ступінь «включення» особи в життя підприємства, про ступінь інтеграції колективу та ідентифікації особистих інтересів його членів з загальними інтересами та завданнями.

Другий блок інформації об'єднує запитання про види заохочень, які практикуються на підприємстві, про положення преміювання, про принципи нарахування «тринадцятої зарплати», про фонди економічного стимулювання тощо. Подібна інформація є, по суті, стимулом до підвищення інтересу працюючих щодо змісту, результатів праці і ефективності всієї системи економічного стимулювання загалом.

Запитання третього блоку дозволяють зрозуміти, наскільки добре ознайомлені робітники із нормами і правилами поведінки, з порядком і санкціями, заведеними на підприємстві. Поінформованість у цій галузі можна вважати одним із засобів інтерналізації членами колективу соціальних норм — орієнтирів поведінки. А це, як відомо, є необхідною умовою, вихідним моментом «включення» людини в середовище.

До четвертого блоку увійшли запитання про умови і можливості зростання професійного та загальноосвітнього рівня робітників, інженерно-технічних працівників та службовців підприємства.

Запитання п'ятого блоку спрямовані на визначення поінформованості працівників про заходи адміністрації та громадськості підприємства щодо поліпшення матеріальних та культурно-побутових умов життя членів виробничого колективу. Нарешті, до шостого блоку увійшли запитання, пов'язані з організацією відпочинку.

Систематичне висвітлення зазначених проблем засобами агітації та пропаганди може більше «стабілізувати», усталити кадровий контингент підприємства. Всебічна поінформованість працівників певним чином «прив'язує» їх до підприємства, оскільки вони усвідомлюють взаємозалежність особистих і загальних інтересів.

Отже, поінформованість розглядається в даному разі не як сукупність відомостей, необхідних працівникові для виконання чисто виробничих функцій¹⁶; і не як засіб психологічної адаптації індивіда до вимог організації¹⁷, а значно ширше. Завдання інформування в системі соціального управління — виховати єдиний, спільний, колективний інтерес як основу солідарності, спільності цілей, очікувань, залучити

¹⁴⁻¹⁵ Це поняття запозичене нами із статті В. С. Готта та А. Д. Урсула «О категориях определенности и неопределенности». («Вопросы философии», 1971, № 6, стор. 55).

¹⁶ Докладніше про цей аспект поінформованості див., напр.: Р. Д. Бардин «Информированность трудящихся в системе экономического воспитания». — У зб. Вопросы теории и практики экономического воспитания». Челябинск, 1970, стор. 37—41.

¹⁷ Щодо цього цікавими видаються нам праці польських соціопсихологів Я. Окуя та Л. Палюшкевича. Див.: Jan Okoń, Longin Paluszkiewicz. Psychologia w zakładzie pracy. Warszawa, 1967, s. 58-59; Jan Okoń. Niektóre problemy psychologiczne bezpieczeństwa pracy. Warszawa, 1965, s. 60, 72—73, 91; Jan Okoń. Psychologia szlōwieka pracującego. Warszawa, 1968, s. 64-65.

кожного члена колективу, який внаслідок поділу праці виконує певну окрему функцію, до життя всього підприємства. Поінформованість має допомогти кожному працівникові знайти своє місце в структурі виробництва, стати одним із засобів ліквідації «часткового робітника», обмеженого рамками своїх безпосередніх обов'язків і недостатньо озброєного з планами та цілями всього підприємства¹⁸.

Таке інформування водночас компенсуватиме виробничу обмеженість кожного окремого працівника, залучаючи його до участі в обговоренні і вирішенні управлінських завдань.

Інформація сягає найбільшої цінності тоді, коли вона виступає в необхідній та достатній кількості для повної реалізації поставлених завдань.

Під час дослідження ми намагалися визначити фактичний рівень поінформованості різних соціально-демографічних та професійно-кваліфікаційних груп працівників з визначених у блоках запитань стосовно життя підприємства (об'єкта висловлювання).

Запитання кожного блоку дають можливість здобути відомості про обсяг і якість знань, які мають різні індивіди і групи. Складені заздалегідь відповіді на кожне запитання є реченнями-еталонами, однозначно сформульованими на основі текстів заводських наказів, колективного договору, соціалістичних зобов'язань, правил внутрішнього трудового розпорядку тощо. Обізнаність індивіда визначається шляхом порівняння його відповідей із зазначеними відповідями-еталонами.

Тут вважаємо на неоднакову цінність поінформованості про різні сторони заводського життя. Для визначення значущості, «ваги» «блоків» та запитань ми використали метод експертних оцінок. До групи експертів увійшли керівники і кадрові працівники підприємства, вчені — соціологи та економісти. «Вага» кожного блоку і кожного запитання оцінювалася за чотирибальною системою (найвагоміші — 4, менш важомі — 3 тощо).

Отже, вага кожного запитання (елементу інформації):

$$\beta_i = \frac{b_i}{\sum_{s=1}^n b_s}$$

Тут n — кількість елементів інформації ($i=1, 2, \dots, n$), b_i — сумарна оцінка, яку отримав i -ний елемент у всіх A експертів.

Позначимо тепер ступінь обізнаності індивіда про i -ний елемент як a_i . Зрозуміло, що $0 \leq a_i \leq 1$ (нуль відповідає повній необізнаності, а «1» — повній обізнаності). В першому припущенні можна вважати, що a_i набирає всього лише двох значень: «0» («не знає») та «1» («знає»). Однак схему можна зробити і детальнішою, розглядаючи 3 рівні (0, $\frac{1}{2}$, 1), 4 рівні (0, $\frac{1}{3}$, $\frac{2}{3}$, 1) тощо.

Вибір схеми рівня визначається і характером дослідження, і самим елементом, оскільки різні елементи можуть, очевидно, мати різні схеми рівней (причому в загальному випадку рівні можуть бути і не рівновіддаленими).

¹⁸ На наш погляд, слід пов'язати ступінь організації колективу з характером та кількістю одержуваної ним інформації, як це роблять, напр., соціологи з НДР. П. Бернштейн та Х. Єчман (див.: P. Bernstein, H. Jetzschmann. Informations- und spieltheoretische Aspekte in der soziologischen Forschung. B., 1969, S. 17-19). Варто погодитись також із запропонованими ними розрізненням видів соціальної інформації, потрібних для оптимального розвитку як особи, так і колективу.

Поінформованість індивідів по n різновагомих елементах:

$$\alpha_0 = \sum_{i=1}^n \beta_i a_i.$$

Очевидно, що ця формула дозволяє визначити і поінформованість однорідної групи. Для різнорідних груп (а саме такі доводиться найчастіше досліджувати на практиці) від a_i слід перейти до $\frac{1}{M} \sum_{j=1}^M a_{ij}$, де M — кількість членів групи, a_{ij} — ступінь обізнаності j -го індивіда про i -й елемент.

Множник $\frac{1}{M}$ забезпечує нормування і виконання «принципу відповідності». Тепер поінформованість групи:

$$\alpha = \frac{1}{M} \sum_{i=1}^n \beta_i \sum_{j=1}^M a_{ij}, \quad (1)$$

причому неважко переконатися, що, якщо група однорідна, то $\alpha \rightarrow \alpha_0$, отже:

$$0 \leq \alpha \leq 1.$$

Розглянемо узагальнення формули (1). Елементи інформації часто виявляються суттєво відмінними, а тому їх співставлення (визначення β_i) досить утруднене. При цьому знижується також вірогідність окремих оцінок, зростає процент випадкових оцінок. Ось чому доцільно об'єднувати елементи в блоки за змістом і (аналогічно нескладній процедурі співставлення елементів у блоці) співставляти й самі блоки. Це підвищує надійність «вагів». Припустимо, що з N елементів ми утворили S блоків по n_k елементів в кожному:

$$\sum_{k=1}^S n_k = N.$$

Поінформованість групи по K -ому блоку:

$$\alpha_k = \frac{1}{M} \sum_{i=1}^{n_k} \beta_i^{(k)} \sum_{j=1}^M a_{ij}^{(k)}.$$

$\beta_i^{(k)}$ визначається так, як і раніше β_i , але в межах порівняно однорідного

K -го блоку. «Вага» блоку: $\gamma_k = \frac{C_k}{\sum_{r=1}^S C_r}$, де $C_k = \sum_{e=1}^A \rho_{ke}$, а ρ_{ke}

— оцінка K -го блоку l -ним експертом. Врешті, поінформованість групи:

$$\alpha = \frac{1}{M} \sum_{k=1}^S \gamma_k \sum_{i=1}^{n_k} \beta_i^{(k)} \sum_{j=1}^M a_{ij}^{(k)}.$$

Легко помітити, що $0 \leq \alpha \leq 1$. Справді, якщо всі $a_{ij}^{(k)} = 0$, то й $\alpha = 0$; якщо всі $a_{ij}^{(k)} = 1$, то — за визначенням — $\beta_i^{(k)}, \gamma_k \rho_{ke}, \alpha = 1$.

Нормування α забезпечує можливість порівняння поінформованості різних груп індивідів. «Ваги» $\gamma_k, \beta_i^{(k)}$ визначалися, як згадано вище, за допомогою експертів. За їхніми оцінками найбільшої значущості набрав другий блок ($\gamma_2 = 0,191$), а найменшої — шостий ($\gamma_6 = 0,127$).

Крім цього, перед початком опитування була розроблена і схема рівней. Наприклад, для відповідей на одне із запитань першого блоку («На яке число колектив зобов'язався виконати річний план?») доцільно виділити не більше двох рівней (0, 1), оскільки дата виконання річного плану завжди припадає на другу половину грудня, а тому будь-яка «приблизна» відповідь — це, по суті, вгадування, а не наслідок знання. Отже, «1» — знання точної дати, «0» — незнання (будь-яка приблизна відповідь).

Відповіді на інше запитання цього ж блоку («Яким цехам заводу присвоєне звання цехів комуністичної праці?») потребують вже трьох рівнів, оскільки в даному випадку це звання присвоєне двом цехам — тобто: 0 (не названо обидва цехи), $\frac{1}{2}$ (названо один цех), 1 (обидва цехи).

В загальному випадку при наявності n пунктів можуть бути виділені $n+1$ рівней: $1, \frac{n-1}{n}, \frac{n-2}{n}, \dots, \frac{2}{n}, \frac{1}{n}, 0$. Так, для $n=4$ це: $1, \frac{3}{4}, \frac{2}{4}, \frac{1}{4}, 0$; для $n=5$: $1, \frac{4}{5}, \frac{3}{5}, \frac{2}{5}, \frac{1}{5}, 0$ і т. п.

Однак не завжди доцільно виділяти $n+1$ рівень при n пунктах. Так, запитання: «Назвіть, будь ласка, основні види заводської продукції» — передбачає три пункти відповіді: а) судноремонт; б) машинобудування; в) виробництво змінно-запасних частин. Тут $n=3$; отже, здавалося б, і рівні мають бути: $1, \frac{2}{3}, \frac{1}{3}, 0$. Однак, якщо врахувати, що об'єкт дослідження — судноремонтний завод, тоді слід не брати до уваги пункт «а», оскільки сама назва заводу нагадує про цей вид продукції. Тому схему рівней доцільно спланувати так: «1» — названо пункти «б» і «в»; « $\frac{1}{2}$ » — названо пункти «б» або «в»; «0» — не названо пункти «б» і «в». Аналогічним чином розглядаються і запитання інших блоків.

Визначаючи α для різних підспільностей, ми одержуємо можливість порівнювати ці підспільності за рівнем їхньої поінформованості. Таке порівняння допомагає проаналізувати і поліпшити систему інформування на підприємстві.

Зазначена методика дозволяє шкалувати за рівнем поінформованості будь-яку спільність. Одержувані шкали є фактично псевдометричними (хоча б тому, що користуємося бальною системою оцінок), надійно ж їх можна оцінити як порядкові. Цю обставину слід врахувати у виборі статистичних мір для встановлення взаємозв'язків та взаємозалежностей.

Результати вимірювання дають уявлення про загальний рівень поінформованості колективу підприємства, окремих його цехів та підрозділів, про «тип» інформації, якою орієнтується кожна соціально-демографічна і професійна група, про спрямованість потреб та інтересів (пам'ять, як відомо, «фіксує» насамперед ту інформацію, яка «співзвучна» інтересам людини), нарешті, про ті проблеми, які потребують першочергового висвітлення засобами агітації.

Як вже зазначалося, за даною методикою було проведено дослідження поінформованості на Одеському судноремонтному заводі ім. 50-річчя Радянської України в грудні 1971 року. Було опитано 412 чоловік (районована вибірка з наступним механічним пропорціональним відбором одиниць з окремих районів). Для прикладу наводимо нижче деякі результати дослідження.

Поінформованість опитаних з усіх блоків і запитань дорівнювала 0,318 (при максимально можливому рівні — 1). Найвищою виявилася

обізнаність з третього блоку (правила внутрішнього розпорядку), далі — з шостого (сфера відпочинку) і четвертого (можливості для підвищення освіти і кваліфікації). За ними йшли: другий блок (система матеріального заохочення і морального стимулювання), перший (виробнича діяльність) і, нарешті, п'ятий блок (сфера побуту).

Значно впливає на поінформованість такий фактор, як місце тої чи іншої соціально-професійної групи в структурі підприємства. Так, найбільш поінформованими виявилися інженерно-технічні працівники (0,42) і робітники (0,30), найменш — службовці (0,24).

Серед робітників найбільш обізнаними виявилися кваліфіковані робітники, зайняті фізичною, переважно ручною працею (VI структурна група) — 0,32. Далі — робітники, зайняті висококваліфікованою ручною працею, що поєднує розумову та фізичну працю (V група) — 0,31. Рівень поінформованості робітників, які працюють з машинами та механізмами (VII група), дорівнює 0,29. Нарешті, найнижчим — 0,27 — виявився рівень поінформованості робітників некваліфікованої фізичної праці (IX група).

Отож, за обізнаністю інженерно-технічні працівники ненабагато відрізняються від робітників. Ще менш помітною є різниця між рівнями обізнаності різних підгруп робітників. Зате ця різниця дуже значна для рівней обізнаності інженерно-технічних працівників та службовців підприємства (приблизно 0,18).

Неважко помітити безпосередню залежність між поінформованістю працівників й інтересами, потребами та наявністю можливостей їх реалізації. Так, робітники віком від 18 до 40 років, члени виробничого колективу із стажем 10 — 15 років, а також ті, що мають неповну (або повну) середню чи незакінчену вищу освіту, значно краще за інших поінформовані про можливість підвищення рівня освіти, кваліфікації, про організацію дозвілля та відпочинку.

Працівники віком 22 — 24 роки, а також працівники зі стажем до 4 — 5 років загалом значно гірше поінформовані про життя підприємства. Саме цій групі притаманне мінімальне задоволення працею, фахом, зарплатою і найбільша плінність. Водночас саме ця група краще за інші обізнана зі сферою матеріально-побутових проблем, що зрештою неважко пояснити віковими інтересами і потребами цих людей.

Подеколи низький рівень поінформованості свідчить не стільки про відсутність інтересу, скільки про неможливість реалізації потреби за умов даного підприємства. На нашу думку, саме цим можна пояснити значне зменшення обізнаності, скажімо, працівників віком більше за 40 років, а також тих, що мають стаж до 15 років, з організацією дозвілля та відпочинку (на заводі орієнтуються здебільшого на «молодіжні» розваги). В цьому ж, очевидно, причина необізнаності працівників некваліфікованої фізичної праці (IX група) з можливостями підвищення кваліфікації.

Низький рівень обізнаності (при наявності інтересу і потреби) сигналізує про погано налагоджене інформування працівників підприємства. Так, анкетне опитування показало, що працівники заводу найбільше цікавляться матеріально-побутовими проблемами. Водночас їх поінформованість саме з цих питань виявилася найнижчою (0,09). Це можна пояснити не тільки недостатньою увагою адміністрації та громадських організацій до зазначених проблем, але й недбалістю та нерегулярним інформуванням про їх постановку і вирішення.

Нарешті, недостатня поінформованість може бути наслідком незацікавленості працівника. Скажімо, висококваліфіковані робітники ручної праці (V група), а також працівники з вищою освітою значно гірше, ніж інші, поінформовані про можливості підвищення освіти

ї кваліфікації. Причиною цього є, очевидно, те, що і ті, і ті вже досягли, так би мовити, верхньої межі у цій сфері, внаслідок чого їхні інтереси у цій галузі стали «насиченими» і значною мірою втратили свій стимулюючий вплив.

Як показало дослідження, другим (після інтересу чи потреби) потужним стимулом до підвищення поінформованості є рівень загальної освіти працівника. Висока освіченість людини з необхідністю визначає її високу поінформованість, причому залежність між цими двома факторами майже прямолінійна: від мінімуму у працівників з 4-класною освітою — за монотонно зростаючою кривою — до максимуму у працівників з вищою освітою.

Між іншими факторами залежність менш безпосередня. Так, між віком і стажем, з одного боку, та поінформованістю — з другого, немає не те що прямолінійної, але навіть прямої залежності.

Визначальним стимулом до підвищення поінформованості є також вдоволеність трудовою діяльністю. Характерно, що підрозділи підприємства, для яких вдоволеність роботою є типовою, передують і в поінформованості — і навпаки.

Цікаво, що винятком з цього правила виявився ремонтно-будівельний цех, який посів перше місце за вдоволеністю працею і передостаннє — за поінформованістю. Однак, слід зважити на те, що у робітників цього цеху ледь не найнижчий порівняно з робітниками інших цехів загальноосвітній рівень. Тому цілком ймовірно, що перед нами вдоволеність особливої якості, оскільки вдоволеність може, як відомо, бути наслідком не тільки реалізації високих запитів і потреб, але й наслідком недорозвиненості потреб та інтересів. На жаль, сучасні методи дослідження ще не дозволяють враховувати таку «різноманітність» вдоволеності.

На основі проведених досліджень були розроблені відповідні рекомендації щодо поліпшення поінформованості членів колективу підприємства, які сприятимуть подальшій інтеграції заводського колективу, піднесенню трудової та громадської активності його членів.

* * *

Информированность членов группы (коллектива) является одним из важнейших факторов ее формирования и функционирования. Этот фактор группообразования можно анализировать не только в качественных, но и в количественных характеристиках, что позволяет сравнивать информированность однородных и разнородных групп. Используя методику, разработанную и апробированную авторами статьи, можно установит целый ряд зависимостей и закономерностей между такими факторами, как диапазон интересов, образовательный уровень, удовлетворенность работой и т. д., с одной стороны, и уровнем информированности работников, с другой. Такой анализ позволяет существенно улучшить структуру информирования на предприятии, в конечном счете, научно управлять деятельностью как отдельных подгрупп и общностей, так и всего коллектива предприятия в целом.

Вихідні поняття і способи розробки загальної теорії розв'язування задач

Г. О. БАЛЛ

Усвідомлення розвитку сучасної практики пізнання та перетворення світу потребує діалектико-матеріалістичної розробки закономірностей історичної та теоретичної діяльності людини, її творчо-активного відношення до дійсності. У розв'язанні цих завдань матеріалістична діалектика, як загальна методологія сучасної науки, спирається на увесь досвід наукового освоєння світу. В. І. Ленін відзначав, що без використання досягнень спеціальних наук, зокрема психології, історії техніки та інших, неможливо розвивати марксистську гносеологію.

В аналізі людської діяльності, її структури, ефективності та стимулів яскраво виявляються тенденції до творчої взаємодії загально-філософських настанов із спеціальними методиками, що спричиняє розвиток нових методологічних підходів, нових напрямів науки. До таких напрямів належить і так звана «проблемологія»¹, формування якої ще потребує свого теоретичного усвідомлення. У центрі уваги проблемології стоїть загальна теорія задач і процесів їх розв'язування, тобто питання, що набувають актуального значення для методології сучасної науки.

Вивчення задач і процесів їх розв'язування відіграє важливу роль у багатьох галузях знань. Проте ефективність цього вивчення обмежується такими чинниками, як недостатня теоретична розробленість використовуваних понять, значні розбіжності у їх тлумаченні представниками різних наук і різних наукових шкіл, нез'ясованість загальних властивостей задач і загальних закономірностей їх розв'язування. Ці обмеження найбільше даються взнаки у дослідженнях, що потребують взаєморозуміння і творчого співробітництва фахівців різних галузей. Тим часом саме у цих «стикових», комплексних напрямках наукових досліджень загальна теорія розв'язування задач була б дуже корисною. Розвиток багатьох галузей сучасної науки, зокрема евристики, біоніки, теорії програмованого навчання, теорії людино-машинних систем та інших потребує розробки питань проблемології.

Джерелами, що мають бути використані у її побудові, є різноманітні дослідження задач та їх розв'язування. Перелічимо найважливіші, на наш погляд, напрями таких досліджень. Це, насамперед, ті, що провадяться у математиці та кібернетиці (у рамках яких розвиваються теорія алгоритмів, теорія інформації, теорія автоматів та систем керування); в сучасній символічній логіці (зокрема логіці питань, нормативній логіці та ін.); дослідження з проблем штучного інтелекту та моделювання психічних і біологічних процесів; праці з програму-

¹ Термін «проблемологія» з'явився, як нам відомо, недавно — в 1971 р. Див.: В. М. Глушков, В. И. Брановицкий, А. М. Довгялло, З. Л. Рабинович, А. А. Стогний. Человек и вычислительная техника. К., 1971, стор. 273, а також працю: S. Georgescu, V. Tôpoiu. Esquisse d'une theorie du problème. У зб.: IV-th International Congress for Logic, Methodology and Philosophy of Science. Abstracts. Bucharest, 1971, p. 138—139.

вання і алгоритмізації навчання; розробка системології, у межах якої формується нині формальна теорія розв'язування задач². Важливими для проблемології є дані психології і, зокрема, дослідження з загальнопсихологічної теорії діяльності людини (О. М. Леонтьєв, Т. Томашевський та ін.), аналіз моделей поведінки під час розв'язування задач, який здійснюється у межах загальної, соціальної та педагогічної психології.

Говорячи про джерела проблемології, не можна обминути і праксеологію — загальну теорію досягнення ефективності трудової діяльності.

Вирішальне значення для розвитку проблемології має марксистсько-ленінська філософія, яка висвітлює найважливіші категорії теоретичної та практичної діяльності людини, розробляє вчення про співвідношення суб'єкта та об'єкта в пізнанні, дає методологічне забезпечення спеціальних галузей кібернетики, евристики, логіки наукового пізнання. Важливими для розробки загальної теорії розв'язування задач є конкретні філософські дослідження, присвячені аналізу понять «мета», «засіб», «результат», «задача» в системі категорій діалектичного та історичного матеріалізму (М. М. Трубников, Б. С. Українцев, В. І. Куценко та ін.).

В усіх перелічених галузях знання задачі та процеси їх розв'язування розглядаються відповідно до специфіки предмета й методів кожної науки. Наприклад, математики схильні абстрагуватись від того, хто і як розв'язує задачі, на відміну від цього, для психолога задача — «це передусім задача, що постає для людини». Різні (часто — такі, що суперечать один одному) підходи до тлумачення поняття задачі та пов'язаних з ним понять існують і в межах окремих наук. Така обставина призводить до труднощів, подоланню яких, власне, й має сприяти загальна теорія розв'язування задач.

Спинимось на понятті задачі, яке має бути центральним у проблемології. Його бажано, мабуть, визначати так, щоб воно було і досить широким (тобто охоплювало якнайбільше об'єктів, що їх розуміють під задачами в різних науках) і чітким. Цієї мети можна досягти, на нашу думку, такими способами.

Насамперед, — ввівши поняття предмета задачі³⁻⁴. Воно означає будь-який предмет, що може перебувати в потрібному (бажаному) і актуальному станах (з останнього може або має бути здійснений перехід до потрібного стану). Далі запроваджуємо поняття задачної системи⁵⁻⁷. Ми визначаємо її як систему, що складається з актуального стану предмета задачі і з вимоги задачі, тобто моделі потрібного стану цього предмета. Загалом задачну систему слід відрізнити від її опису (знакової моделі). Наприклад, два речення: «Скриня вагою 40 кг міститься на першому поверсі. Треба підняти її на п'ятий поверх» — становлять не задачну систему, а її опис, бо в них дано модель не тільки потрібного, а й актуального стану предмета задачі.

У цьому прикладі предмет задачі (скриня) є частиною матеріального світу. В інших випадках сам предмет задачі є моделлю (зокрема, образом або описом) якогось матеріального предмета; вимога задачі буде тоді моделлю потрібного стану цієї моделі. У разі, коли предмет

² Див.: М. Месарович. К формальной теории решения задач. «Зарубежная радиоэлектроника», 1967, № 9.

³⁻⁴ Слово «задача» поки що виступає тут, а також у словосполученнях «вимога задачі», «розв'язування задачі» просто як частина складного терміна. Поняття задачі як такої визначимо далі.

⁵⁻⁷ Про це поняття дивись також: Человек и вычислительная техника, стор. 66—67.

задачі є знаковою моделлю, задачна система та її опис можуть збігатися. Наприклад, текст «Треба розв'язати рівняння $x^2 - x + 1 = 0$ » можна тлумачити і як задачну систему, і як її опис.

Розв'язання задачі — це така зміна предмета задачі, внаслідок якої він набуває потрібного стану. Можна сказати також, що це така зміна задачної системи, внаслідок якої предмет задачі приводиться у відповідність з її вимогою. Розв'язування задачі здійснюється тією чи іншою розв'язуючою системою. Тому цей процес можна розглядати і як процес керування предметом задачі (або задачною системою загалом) з боку розв'язуючої системи.

Тільки схарактеризувавши усі ці поняття, ми вважаємо за можливе дати визначення задачі як такої. Це — задачна система, що розглядається (дослідником) у її відношенні до системи, що розв'язує або може розв'язувати задачу (далі цю систему називатимемо розв'язуючою). Умова задачі — це опис (повний чи неповний) початкового стану задачної системи (можливо — з доданням деяких відомостей про розв'язуючу систему).

Зазначимо, що терміни «задачна система» і «задача» можна замінювати один на одного тільки в деяких контекстах. Наприклад, трудність задачі залежить від розв'язуючої системи не менше, ніж від задачної. Корисним є поняття контрольної задачі. Задача *B* є контрольною щодо задачі *A*, якщо вимога задачі *B* полягає у встановленні того, чи виконано вимогу задачі *A*.

Спинимося на деяких найважливіших типах задач. Як було вже зазначено, кожна задача розглядається щодо певної розв'язуючої системи. Природно назвати задачу зовнішньою, якщо її вимога існує поза цією системою, і внутрішньою, якщо її вимога міститься в самій розв'язуючій системі. Вимогу внутрішньої задачі можна, коли досить широко тлумачити поняття мети, ототожнювати з метою розв'язуючої системи щодо предмета задачі. Перехід від зовнішньої задачі до внутрішньої відбувається у процесах прийняття й перевизначення задачі суб'єктом, а також у суспільній практиці, під час формулювання завдань-рішень на основі об'єктивних завдань.

Вирізняють також задачі: не проблемні (рутинні), до яких розв'язуюча система має алгоритм розв'язування⁸, проблемні (творчі у найширшому розумінні), коли розв'язуюча система не має алгоритму, добре визначені, щодо яких відповідні контрольні задачі є рутинними, і погано визначені, щодо яких ці задачі є творчими; безпошукові, де інформація, що міститься у задачній та розв'язуючій системах, достатня для одержання розв'язку, і пошукові, для розв'язання яких розв'язуюча система має здобути у зовнішньому середовищі додаткову інформацію. Зрозуміло, що труднощі, які постають у процесі автоматизації розв'язування задач, збільшуються під час переходу від неproblemних задач до проблемних, від добре визначених до погано визначених і від безпошукових до пошукових.

За характером їхніх предметів і вимог задачі, а також і задачні системи можна поділити на матеріально спрямовані та ідеально спрямовані. Вимога матеріально спрямованої задачі є моделлю потрібного стану якоїсь частини матеріального світу: інакше кажучи, вона потребує приведення якоїсь частини матеріального світу в потрібний стан. На відміну від цього, вимога ідеально

⁸ Термін «алгоритм» розуміємо досить широко, залічуючи до алгоритмів і так звані приписи алгоритмічного типу (див.: Л. Н. Ланда. Алгоритмізація в обученні. М., 1966).

спрямованої задачі є моделлю потрібного стану тієї або іншої моделі⁹. Оскільки найістотношою властивістю будь-якої моделі є постачання нею інформації про прототип, ідеально спрямовані задачі можна називати також інформаційними. Існують ідеально спрямовані задачі, що є підзадачами матеріально спрямованих задач (наприклад, задачі побудови обладнання для наукових досліджень).

Є також інші способи класифікації задач¹⁰, та ми не маємо змоги тут розглядати їх. Зазначимо, що, характеризуючи систему основних понять проблемології, не можна обмежитись уточненням поняття задачі та вирішенням основних типів задач. До вказаної системи мають увійти і поняття, що описують структуру процесів розв'язування задач («зміна», «вплив», «операція», «дія», «функціональні частини дії» тощо).

Потреба в уточненні цих понять пояснюється не тільки тим, що у їх тлумаченні та застосуванні існують великі розбіжності між різними авторами. Відсутня також належна диференціація їхнього змісту. Зокрема, поняття операції, як його звичайно розуміють, охоплює і акт оперування, і його результати, що знижує ефективність використання поняття для опису реальних процесів розв'язування задач, де на результатах оперування позначаються всілякі зовнішні й внутрішні перешкоди.

Так само, описуючи операції, нехтують розрізненням предмета, на який безпосередньо спрямована операція, і предмета, який внаслідок її зазнає змін. А тим часом на важливу роль, яку відіграють у людській діяльності, передусім трудовій, опосередковані впливи на перетворювані предмети, звертав увагу ще К. Маркс. Він зазначав, що «предмет, яким людина оволодіває безпосередньо, — ми не говоримо про збирання готових життєвих засобів, наприклад, плодів, коли засобами праці є тільки органи тіла робітника, — становить не предмет праці, а засіб праці»¹¹. Зважаючи також на значення опосередкованих впливів у різноманітних процесах керування, доходимо висновку, що розробка узагальненого понятійного апарата для їх опису є актуальним завданням.

Побудова системи основних понять проблемології включає також аналіз понять «засіб розв'язування задачі» і «спосіб розв'язування задачі», класифікацію цих засобів і способів¹², вдосконалення кількісних характеристик задач і способів їх розв'язування¹³; розробку понять для опису спільного розв'язування задач двома чи більше розв'язуючими системами.

Дещо скажемо про алгоритми як способи розв'язування задач. Описуючи їх, здебільшого нехтують розрізненням загального поняття алгоритму як інструкції про виконання певних чітко визначених операцій у вказаній послідовності і поняття алгоритму розв'язання задач відповідного класу, тобто такого алгоритму, виконання якого забезпечує одержання розв'язку будь-якої задачі цього класу. Таке нехтування спричинилося свого часу до численних непорозумінь у питанні про

⁹ У тлумаченні поняття ідеального ми згодні з тим, що «ідеальне — це абстракція, що фіксує в собі відношення моделі до оригіналу» (Я. А. Пономарев. Психологическое моделирование научного творчества. Зб.: Научное творчество. М., 1969, стор. 327).

¹⁰ Див.: § 2, 4 книжки «Человек и вычислительная техника».

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 177.

¹² Див.: Г. А. Балл. К характеристике способов и средств решения задач. Зб.: Наукоеведение, прогнозирование и информатика, вып. 2, К., 1970.

¹³ Див.: Г. О. Балл. Проблема кількісної оцінки трудності та складності завдань. «Філософська думка», 1971, № 1.

так звані евристичні програми, за допомогою яких у багатьох випадках вдається розв'язувати на цифрових обчислювальних машинах задачі, алгоритми розв'язання яких не введені до машини і, може, взагалі невідомі. Звичайно, евристична програма, як і кожна програма для обчислювальної машини, реалізує якийсь алгоритм, але він не є алгоритмом розв'язання будь-якої задачі того класу, що на нього розрахована програма, і тому не для всіх задач цього класу гарантує одержання правильного розв'язку¹⁴.

Розглянемо питання про застосування проблемологічної теорії. Оскільки ця теорія перебуває ще на початковому етапі свого розвитку, то слід поки що говорити про застосування її елементів, про втілення у різних дослідженнях так званого задачного підходу. Суть його полягає у виділенні в кожній досліджуваній ситуації систем (зокрема, людей, груп, машин), які розв'язують задачі, у визначенні типів і класів цих задач та засобів їх розв'язування (а в разі спільного розв'язування задачі двома або більше системами — також і засобів спілкування між ними). Задачний підхід можна тлумачити як конкретизацію системного підходу стосовно ситуацій розв'язування задач, але цікаво, що клас таких ситуацій виявляється набагато ширшим, ніж той, який здебільшого мають на увазі педагоги чи психологи, коли послуговуються терміном «розв'язування задач».

Згадане вище встановлення специфіки евристичних програм можна тлумачити як приклад застосування задачного підходу. Взагалі цей підхід є корисним у теоретичному аналізі та практичній розробці систем штучного інтелекту. Він стає у пригоді також у аналізі процесів навчання¹⁵, де є, зокрема, істотним розрізнення характеристик учбових задач, які розв'язує учень, і дидактичних задач, розв'язуваних учителем; в розробці систем різного призначення, що використовують діалог між людиною та обчислювальною машиною.

Застосування задачного підходу та елементів проблемології виявилось дуже плідним у виконанні комплексної теми, досліджуваної колективом співробітників Інституту психології УРСР та Інституту кібернетики АН УРСР і присвяченої навчання тих, хто безпосередньо працює з електронно-обчислювальними машинами, розв'язувати задачі обробки даних, точніше, задачі побудови алгоритмів перетворення масивів даних. Розробка елементів теорії перетворення цих масивів, докладний аналіз структури уточнених задач обробки даних і процедур їх розв'язування, виділення в цих процедурах, з одного боку, компонентів, які легко стандартизувати й передати машині, і, з другого — компонентів, реалізацію яких треба або бажано залишити за людиною¹⁶, — усе це дало можливість значно прискорити підготовку осіб, що мають працювати з обчислювальними машинами, і підвищити ефективність розв'язування ними практичних задач.

Є всі підстави сподіватися, що внаслідок дальшої розробки проблемологічної теорії можливості її застосування зростатимуть. Ідеться не тільки про допомогу, яку вона подаватиме у проведенні конкретних досліджень і розробок, а й про її більш широке методологічне значення в дослідженні ряду важливих аспектів буття і мислення.

¹⁴ Див.: Қ. М. Шоломий. О различии между эвристическими и неэвристическими программами. «Вопросы психологии», 1969, № 3.

¹⁵ Див.: Г. С. Костюк. Про психологічні основи оптимізації шкільного навчання. «Радянська школа», 1972, № 3; Ю. І. Машбиць. Психологічний аналіз навчальної задачі. «Радянська школа», 1972, № 11.

¹⁶ Див.: Решение задач обработки данных средствами вычислительной техники. Инструкция для пользователей ЭВМ. За редакцією В. М. Глушкова і Г. С. Костюка. К., 1972.

* * *

Изучение задач и процессов их решения играет важную роль в самых различных областях знаний. Однако эффективность такого изучения снижается вследствие недостаточной теоретической разработанности используемых понятий, значительных расхождений в их трактовке между представителями разных наук и разных научных школ, невыясненности общих свойств задач и общих закономерностей процессов их решения. В связи с этим представляется целесообразной разработка так называемой проблемологической теории, т. е. общей теории задач и процессов их решения. Рассматриваются основные источники, которые желательно использовать при построении такой теории, намечаются требования к системе ее основных понятий и описывается один из возможных подходов к их определению. В соответствии с этим подходом вводится понятие предмета задачи: это любой предмет, для которого можно рассмотреть, с одной стороны, актуальное и, с другой стороны, требуемое состояние. Вводится также понятие задачной системы, состоящей из: а) актуального состояния предмета задачи; б) требования задачи, то есть модели требуемого состояния этого предмета. Задача — это задачная система, рассматриваемая в ее отношении к существующей или потенциальной решающей системе. Далее выделяются некоторые важнейшие типы задач; обосновывается необходимость уточнения понятий, описывающих структуру процессов решения задач; приводятся примеры применения «задачного подхода» в исследованиях разного характера.

Методологічні проблеми системно-структурного дослідження

Г. Г. ВДОВИЧЕНКО

Однією з важливих особливостей сучасної науки є виникнення і поширення нових методів дослідження. Це не випадкове явище, а закономірний процес, зумовлений потребою забезпечити точне відображення в поняттях, категоріях та теоріях складного взаємозв'язку предметів та явищ, який виявляється з дальшим поглибленням пізнання в сутність речей. Адже метод — це свідомо форма практичного й теоретичного освоєння дійсності, спосіб одержання точного й всебічного відображення в свідомості предмета вивчення.

Як твердив К. Маркс, не лише результат дослідження, але й шлях, який приводить до нього, має бути істинним. Так, природодослідник у процесі пізнання змушений застосовувати діалектику не тільки внаслідок вимог суб'єктивної логіки, а й через об'єктивну закономірність самого матеріального світу. Єдність цих процесів у пізнанні й забезпечує становлення свідомо-діалектичного природознавства. Ф. Енгельс відзначав, що «сама діалектика є для сучасного природознавства найважливішою формою мислення, бо тільки вона являє аналог і тим самим метод пояснення для процесів розвитку, що відбуваються в природі, для загальних зв'язків природи, для переходів від однієї галузі дослідження до іншої»¹.

Останнім часом у спеціальних наукових та філософських дослідженнях почали широко застосовувати системно-структурний підхід, з'явилися наукові праці, в яких робляться спроби розкрити його сутність, вивчити його зв'язки з діалектичним методом. Вже майже покінчено з безпідставним запереченням доцільності цього підходу та його абсолютизацією, що виявлялася у твердженнях про виникнення «системно-структурної методології», яка має застосовуватися замість діалектичного методу.

У питанні про виникнення системно-структурного підходу існують різні погляди. Одні автори вважають, що формування його почалося ще в античній філософії, другі — що в науці XVIII ст., треті — що в середині XIX ст. На нашу думку, щоб з'ясувати це, потрібно здійснити історичний аналіз діалектики елементаризму та цілісності в процесі розвитку пізнання. Поглиблення пізнання дійсності, виявлення дедалі складніших її зв'язків і відношень потребувало все точнішого уявлення про неї, а це сприяло розвитку і самої теорії пізнання. Пошуки першооснови речей, тих «цеглинок», з яких побудовано все існуюче, привели до думки, що не можна ціле розглядати як суму цих «цеглинок». З розвитком науки, отже і теорії пізнання, розвивалось і розуміння понять «ціле», «елементарне». «Поняття цілісності,— пишуть І. В. Блауберг та Б. Г. Юдін,— належить до тих, роль яких в науковому пізнанні ніколи не може бути вичерпана. Кожний новий етап в розвитку науки приводить до поглиблення й конкретизації уявлень про цілісні об'єкти і водночас до потреби знову й знову зверта-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 345.

тись до проблеми цілісності, але вже в інших аспектах й на новому рівні розуміння»²⁻³.

Першою науковою працею, в якій практично застосовано діалектичний спосіб мислення до аналізу складних суспільних явищ, був «Капітал» К. Маркса. Тут капіталізм розглядається як складна система суспільних відносин, а розвиток понять і категорій, їх дедалі точніший збіг із дійсністю — як такі, що відбуваються внаслідок складного діалектичного процесу піднесення від абстрактного до конкретного. Запроваджене К. Марксом поняття «клітинки» виступає не як остання, незмінна «цеглинка» цієї системи, а як її реальний структурний елемент, що невинно розвивається. Природа цієї клітинки визначає особливості і закономірності розвитку системи і водночас сама визначається сутністю системи. Структура системи відтворюється в «Капіталі» на основі розкриття динаміки різнобічних зв'язків між різними клітинами — елементами даної системи. Капіталістичне суспільство, отже, постає перед дослідником як складна система, що безперервно змінюється, і зрозуміти її як ціле можна, лише вивчивши всю динаміку різнобічних відношень між елементами.

При цьому К. Маркс аналізує лише ті процеси в розвитку клітини, що зв'язані з становленням капіталістичної суспільно-економічної формації. Він відзначає, що йдеться не про певні економічні відносини як самостійні історичні явища, а про розвиток тих економічних форм, що призводять до утворення капіталізму, становлять його історичні передумови, визначають можливості його існування. Марксів аналіз підпорядкований головному завданню — дослідженню капіталістичного суспільства, а тому вивчення клітини спрямоване на розкриття сутності зв'язку і відносин цього суспільства, на висвітлення виникнення й розвитку таких якостей, що виявляються у капіталістичній системі як системні якості. Адже категорії «товар», «труд», «гроші», на яких зосереджує свою увагу К. Маркс, визначаються системою, елементами якої вони є.

Величезне значення для становлення системно-структурного методу мала ідея відносності елементарного, розвинута Ф. Енгельсом, який, поєднавши положення про матеріальну єдність світу з твердженням про його розвиток, показав новий підхід матеріалізму до проблеми цілого й елементарного. Він розглядає молекулу, атом не як межу, а як «вузол» в нескінченному ряді ділень, як відношення. «Нова атомістика, — писав Ф. Енгельс, — відрізняється від усіх попередніх тим, що вона... не твердить, ніби матерія тільки дискретна, а визнає, що дискретні частини різних ступенів (атоми ефіру, хімічні атоми, маси, небесні тіла) є різними вузловими точками, які зумовлюють різні якісні форми існування загальної матерії аж до такої форми, де відсутня вага і де є тільки відштовхування»⁴⁻⁵. Ідея відносності елементарного була розвинута В. І. Ленінінм, який сформулював принцип невичерпності матерії. Цей принцип є не лише засобом для розв'язання гносеологічних проблем, але й основою, щоб встановити принцип структурності у філософії, визначити певний евристичний принцип природознавства. «В той час, — пише англійський фізик С. Ф. Пауелл, — коли весь науковий світ вважав, що існують лише постійні незмінні частинки, Ленін сказав: «Електрон невичерпний». Величезна загальність цих досягнень та їх найглибша значимість дають нам підтвердження того,

²⁻³ И. В. Блауберг, Б. Г. Юдин. Понятие целостности и его роль в научном познании. М., 1972, стор. 16.

⁴⁻⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 561.

що ця галузь залишатиметься однією з головних у розвитку фундаментальної науки на багато років уперед»⁶.

За останні шістьдесят років у фізиці, біології, хімії та інших галузях знання тріумфувала ленінська ідея невичерпності матерії. Відкриваються все нові види матерії та форми її руху, нові, раніше не відомі закономірності її розвитку. Почався штурм елементарної частинки атома, вивчаються складні взаємодії різних видів матерії. Перед матеріалістичною філософією постало завдання узагальнити новітні досягнення науки, проаналізувати методи пізнання, що відповідають цьому рівню знань, далі розвивати свій категоріальний апарат. Пізнання дедалі складніших структурних утворень сприяє усвідомленню природодослідниками необхідності діалектико-матеріалістичної методології.

З розвитком фізики високих енергій відкинулося розуміння елементарної частинки як неподільної, що існувало у квантовій механіці, і на основі діалектико-матеріалістичного підходу виникло таке поняття, як «квазічастинка». Виявилось, що і природу віртуальних частинок не можна зрозуміти, не розкриваючи діалектику взаємодії матеріальних систем. Так, щоб схарактеризувати складні зв'язки у мікросвіті, потрібно брати до уваги систему, до якої належить частинка. Особливість віртуальної структури кожної елементарної частинки визначається універсальною взаємодією мікросвіту.

Системний підхід до вивчення матеріальних утворень має значення не тільки у фізиці. Його застосування викликане досягнутим рівнем сучасного експериментального і теоретичного знання. Воно спричинене і успіхами сучасної хімії, і пізнанням особливостей матеріальних систем мегасвіту, і, особливо, розвитком наук про живе. Крім того, системно-структурне дослідження давно вже стало одним із знарядь вивчення суспільних процесів. Проникнення цього підходу в науку породжено самою наукою, що поглиблюється в дедалі складніші об'єкти, адекватне відображення яких потребує діалектичної методології.

Загальний і необхідний характер структурності, що впливає із положення про невичерпність матерії, підтверджується всією практикою природничих наук. Його виявом у філософії є принцип структурності, згідно з яким здійснюється філософський аналіз понять «структура», «система», «елемент», «рівень організації» та ін. Т. Павлов пише: «Хочеться особливо відзначити зростаюче значення таких понять, як структура, інформація, моделювання та ін., але це в жодному випадку не дає підстав уявляти дослідження поняття структури взагалі, як мало не найважливіший зміст і завдання філософії»⁷⁻⁸.

На наш погляд, структура — це сукупність динамічних законів, внутрішніх зв'язків елементів, що залежить від природи цих елементів і визначає якісні особливості предметів, явищ (матеріальних систем) та характер їх функціонування. Відповідно матеріальну систему можна визначити як сукупність елементів, об'єднаних конкретним зв'язком в єдине ціле, яке якісно відмінне від елементів, що його складають. У науковій літературі є кілька визначень системи. Так, Л. Берталанфі визначив матеріальну систему і на основі цього визначення намагався побудувати «загальну теорію систем». Системою він вважає такий «комплекс елементів, що взаємодіють, до якого можуть бу-

⁶ С. Ф. Пауэлл. Надежды и проблемы современной науки. «Наука и жизнь», 1969, № 10, стор. 13.

⁷⁻⁸ Т. Павлов. Некоторые современные аспекты единства философии и специальных наук. У кн.: Материалы к симпозиуму «Диалектика и современное естествознание», вып. 4. М., 1966, стор. 34.

ти застосовані певні системні закони»⁹. На його думку, слід розрізняти закриті системи, в яких відбувається обмін енергією, та відкриті, в яких проходить обмін між енергією та речовиною. Для відкритої системи Берталанфі запропонував рівняння: $\frac{dQ_i}{dt_i} = T_i + P_i$ ($i=1, 2, \dots, n$), де Q — певна характеристика i -го елемента системи, T_i — функція, що описує швидкість перенесення елементів системи. P_i — функція, що описує виникнення елементів в системі. Якщо $T_i=0$, це рівняння перетворюється в рівняння закритої системи. Але воно не охоплює логічних, числових та інших систем. До того ж виникають труднощі визначення поняття системи з допомогою поняття зв'язку, яке саме ще перебуває в процесі становлення. Це й спричиняє інші визначення. Так, А. І. Уїюмов пропонує ширше розуміти систему, а саме як множину об'єктів, на якій реалізується раніше визначене відношення з фіксованими властивостями: $S = R_m(P)$, де m — множина об'єктів, P — властивість, а R — відношення. З допомогою цього визначення здійснюється формальнологічний аналіз систем, їх класифікація тощо¹⁰.

Розберемо спочатку матеріальну систему. Її властива функціональна емерджентність. Між її елементами існує такий зв'язок, такий тип взаємодії, при якому властивості цілого (систем) не зводяться до суми властивостей її частин (елементів). Взагалі тут вже не можна говорити про частини системи. Поняття «частина» й «елемент» не тотожні. Елемент системи (елементарну частинку щодо даної системи) можна прийняти як безструктурний. Поняття «елемент» і «система» відносні. Кожен предмет, згідно з принципом структурності, є системою, але водночас і елементом складнішої системи. Якість цих двох станів різна. Предмет як елемент певної системи відрізняється від свого стану як ізольованого предмета. У системному стані він, крім власних параметрів, має особливості, що їх накладає структура системи, в яку він входить як елемент. Ми вже бачили, як К. Маркс у «Капіталі» враховував цю «якість структурності», досліджуючи систему капіталізму та роль і місце в ній таких елементів, як праця, товар, гроші тощо. В іншому місці, розкриваючи співвідношення індивіда та роду, К. Маркс писав, що залежно від потреби спосіб індивідуального життя буває або більш особливим, або більш загальним виявом родового життя.

Приклад глибокого аналізу явищ дано в брошурі В. І. Леніна «Ще раз про профспілки». Даючи конкретну характеристику становища країни, В. І. Ленін вимагав врахування відмінності між капіталістичною й соціалістичною системами, застерігав від некритичного перенесення досвіду капіталізму на будівництво соціалізму. Він писав: «Так було при капіталізмі, який в усьому цивілізованому світі спирався у своїй господарській роботі на *досвід і звички віків*. А ми будемо на новому ґрунті, що потребує дуже довгої, наполегливої і терпеливої роботи перевиховання звичок, які капіталізм залишив нам у спадщину і переробити які можна лише дуже поступово»¹¹. На прикладі склянки В. І. Ленін зумів блискуче показати різницю між діалектичною й формальною логікою, між однобічним та різнобічним підходом до предмета. «Склянка, — писав він, — є, безперечно, і скляний циліндр і інструмент для пиття. Але склянка має не тільки ці дві властивості або якості або сторони, а безконечну кількість інших властивостей, якостей, сторін, взаємовідношень і «опосереднень» з усім іншим світом... Щоб

⁹ Див. зн.: Общая теория систем, М., 1966, стор. 79.

¹⁰ Проблемы формального анализа систем. М., 1968.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 66.

дійсно знати предмет, треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосереднення»... Діалектична логіка вимагає, щоб брати предмет в його розвитку, «саморусі» (як говорить іноді Гегель), зміні. Щодо склянки це не відразу ясно, але і склянка не лишається незмінною, а особливо міняється призначення склянки, користування нею, зв'язок її з навколишнім світом»¹².

Отже, застосування поняття системи і широке проведення системно-структурних досліджень у сучасній науці відповідає необхідності здійснювати конкретний аналіз предметів та явищ з урахуванням їх конкретного зв'язку. У книжці «Історія марксистської діалектики», на наш погляд, дуже влучно відзначається: «В індивідуальному бутті й розвитку речі є міра цілісного явища й міра якісних моментів, що її складають: властивостей, станів, стадій і фаз розвитку. Крім міри цілісного явища, що дуже специфічна, є ще два типових відношення — ціле і його стани, які відображають структурні відношення речі як такої, що стала цілим. Третє відношення — ціле і його стадії, фази, етапи розвитку явища — є генетичне або історичне відношення, і його основу становить ціле, що розвивається... специфічний зміст мір в індивідуальному циклі розвитку становлять стадії і фази розвитку цілісного явища»¹³.

Кожен предмет або явище набуває певної динамічної сталості внаслідок становлення його структури як певної системи внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Тому безпідставними є уявлення про незмінну предметну форму явищ.

Важливим поняттям системно-структурного підходу є поняття «організація»; воно описує характер упорядкування співвідношень функціонального типу між станами елементів її системою загалом відповідно до законів її існування, є вираженням відносної єдності системи й структури. Термін «організація» може означати: процес упорядкування, стан упорядкування, будову, тип функціонування системи тощо.

У сучасній науці великого значення набуває поняття рівня організації системи, що є показником ступеня її розвитку. Зростання його застосування є наслідком переломлення в спеціальних науках учення про форми руху матерії. Плідним напрямом розвитку цього вчення виявилось визначення різних рівнів організації матерії на основі системно-структурного методу. Хоч правильність енгельсівського поділу основних форм руху, властивих неорганічній, органічній природі та сфері соціальних явищ, не викликає сумніву, вишикає потреба виділити в кожній із основних форм руху багато різних рівнів організації, в рамках яких матеріальні утворення мають якісні відмінності. Наприклад, поняття «біологічна форма руху» таке загальне, що вже не задовольняє вимогам біологічної науки, яка невпинно розвивається. Потрібна докладніша класифікація охоплюваних поняттям біологічної форми руху явищ, що розкривала б особливості їх як матеріальних систем різного рівня розвитку, саме поняття «матеріальна система певного рівня розвитку» в конкретному дослідженні стає інструментом розкриття суті основних форм руху матерії.

Визначення тих чи інших конкретних форм руху матерії чи рівнів організації матеріальних систем у рамках основних форм руху матерії здійснюється в сучасному природознавстві на основі дослідження взаємодії. На цій же основі провадяться пошуки об'єктивного критерію розвитку. В астрономії та в науці про живу матерію такий критерій запроваджується з допомогою поняття ентропії. Наприклад, за

¹² Там же, стор. 70—71.

¹³ История марксистской диалектики. М., 1971, стор. 180

А. Л. Зельмановим, наближення системи до стану термодинамічної рівноваги або її утримання від нього характеризується збільшенням або відповідно зменшенням різниці між ентропією, наявною в даний момент, та її максимально можливим значенням. Згідно з таким розумінням, «розвиток по висхідній лінії визначається як зміна зі зменшенням цієї величини, а низхідний розвиток — як зміна з її зростанням. Тим самим було дано конкретний фізичний критерій розвитку в астрономії»¹⁴. Радянський учений А. А. Боргард заявляє: «Першорядною проблемою в даній галузі є дослідження механізмів, що сприяють належним змінам ентропії, та біологічних самоорганізуючих систем на всіх можливих рівнях організації. Наявність зв'язків між ентропіями різних рівнів дозволяє сподіватись, що подібні зв'язки можуть існувати і між мірами організації»¹⁵. У книжці «Розвиток концепції структурних рівнів у біології» відзначається, що «взаємозв'язок розвитку й організації особливо яскраво виявлений в живій природі. Разом з тим ідея рівнів організації відображає істотні риси всієї матерії, не тільки живої, але й неживої, а також суспільства. В такому розумінні концепція структурних рівнів має й деякі загальні, універсальні принципи. По суті справи, в них знайшли свій вияв думки Гегеля та Енгельса про перервність неперервності, про вузлові лінії й процеси розвитку матерії»¹⁶. Спробу встановити об'єктивний критерій, щоб визначити рівень розвитку або ступінь організації тієї чи іншої живої системи, зробив також Л. Берталанфі.

Такий критерій для різних систем у соціальній формі руху знайшов К. Маркс. Вчення К. Маркса про суспільно-економічні формації відіграло вирішальну роль у матеріалістичному розумінні історії суспільства, у визначенні його об'єктивних законів. Пошуки зазначених критеріїв у сучасному природознавстві зумовлюються його об'єктивним розвитком. Діалектико-матеріалістичне вчення про форми руху матерії, що включає тепер такі поняття, як «організація», «рівень організації», успішно виконує свою методологічну роль щодо конкретних наук. Воно допомагає їм, враховуючи матеріальну єдність всіх предметів та явищ, виявляти їх якісні відмінності й, навпаки, зважаючи на їхню відмінність, водночас керуватися положенням про матеріальну єдність світу у нерозривному зв'язку з принципом розвитку. Воно дає змогу природодослідникам уникнути тяжкої хвороби механіцизму, прояви якої з розвитком науки дедалі більше замасковуються псевдонауковою термінологією та намаганням збити учених з шляху науковою матеріалізмом.

Усе досконаліше пізнання людиною глибинних об'єктивних процесів і зв'язків спричинило дослідження об'єктів як складних систем і водночас — як елементів більш складних систем. Такий підхід визначається принципом невичерпності матерії та її властивостей, потребою удосконалити конкретний аналіз конкретних предметів.

Не всяке поєднання предметів сприяє утворенню нової системи. Таке утворення зумовлюють особливі компоненти та відношення. Якщо ж їх немає, предмети, поєднуючись, становлять не систему, не єдине ціле, що якісно відмінне від елементів, які його складають, а конгломерат. Для виникнення нової системи з певною структурою істотну роль відіграють характер функцій, властивостей первинних систем, ті їхні відношення, взаємодії з іншими системами, які в підсумку

¹⁴ Г. И. Наан, В. В. Казютинский. Фундаментальные проблемы современной астрономии. У кн.: Материалы к симпозиуму «Диалектика и современное естествознание», вып. 4, стор. 175.

¹⁵ Організм як система. К., 1966, стор. 51, 52.

¹⁶ Развитие концепции структурных уровней в биологии. М., 1972, стор. 7.

визначаються їх власною структурою. Зв'язки речей перетворюються в структуру нової системи лише тоді, коли вони породжують більш сталу порівняно з ними матеріальну систему.

Питання про сталість системи можна розв'язати, визначивши умови, в яких відбувається взаємодія її первинних систем. Сама сталість системи залежить від характеру її динамічності, мінливості її елементів, спрямованих на збереження структури системи за різних обставин. Утворення матеріальної системи у своїй основі має складні процеси зміни структури й функцій тіл, що об'єднуються в ній внаслідок взаємодії. Класичний підхід до розгляду системи як до суми частин, який не враховував взаємодії між ними, виявився неспроможним стосовно нових завдань науки. Ф. Енгельс писав про це: «...Уже частина і ціле — це такі категорії, які стають недостатніми в органічній природі... Ні механічне сполучення кісток, крові, хрящів, мускулів, тканин і т. д., ні хімічне сполучення елементів не становлять ще тварини... Організм не є ні простим, ні складним, хоч який би він був складний»¹⁷. Він розглядав живі організми як такі, які «набули певної структури, що передається в спадок»¹⁸. Сформульовані Ф. Енгельсом положення є правильними не лише для характеристики живого організму, але, з певними уточненнями, відповідно до рівня розвитку, для характеристики кожного складного тіла. Наприклад, у статистичній механіці стала зрозумілою обмеженість структурної функції системи, яка визначається внутрішньою природою частинок, кількістю їх та обсягом системи. З її допомогою неможливо вивчати елементарні частинки у фізиці високих енергій, для яких визначальними є процеси взаємодії. Квантова механіка виробила нові методи — ймовірнісні підходи з допомогою псі-функції, матриць щільності тощо, що ґрунтуються на врахуванні взаємодії, поширився метод доповняльності. Але згодом ці методи стали неспроможними відобразити всю складність природи мікросвіту, виявлену фізикою високих енергій.

Ім на допомогу приходять квазікласичний метод з такими особливостями, які враховують специфіку нових видів матерії, що їх відкриває сучасна наука. «Згідно з сучасним розумінням структури елементарних частинок, — пише академік М. О. Марков, — одичне — дана елементарна частинка — неможливе без всіх родів елементарних частинок... У цьому розумінні єдність окремого й загального має немичче реалізуватись у майбутній теорії. Важливо, що розуміння існування такої єдності вже виникло. Посередньо й безпосередньо «все» в природі зв'язано з «усім». І це фізично дає в природі нескінченну кількість різноманітних зв'язків, що спричинюють багатство властивостей одичного об'єкта. Можна думати, що згодом виникне розуміння єдності елементарної частинки й всесвіту, ультравеликого й ультрамалого»¹⁹.

Прикладом того, як сучасне природознавство здійснює системно-структурне дослідження складних явищ, може бути аналіз академіком М. П. Дубініним системної специфіки людського мозку. «Кожний нейрон, — пише він про клітини мозку, — потенціально має величезну кількість ступенів свободи для взаємодії з іншими нейронами. Мозок містить близько 14 мільярдів нейронів. Він просторово організований у функціональну систему, структура якої є природженою. Але принципи роботи цієї системи та форми її інтеграції набуваються людиною в процесі функціонування в певних умовах середовища. Соціальна програ-

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 492.

¹⁸ Там же, стор. 569.

¹⁹ М. А. Марков. О понятти первоматерии. «Вопросы философии». 1970, № 4, стор. 75.

ма визначає систему свідомості протягом тривалих періодів всього виховання людини»²⁰.

Отже, вивчення тіл як елементів тих чи інших систем, об'єднаних певною структурою, сприяє не тільки глибшому розумінню їх функцій, але й законів їх розвитку, а це і собі створює можливість для практичного перетворення світу. Системно-структурний підхід не обмежується лише розглядом, описом предмета як системи, а має своїм завданням розкриття складного функціонування його як реального об'єкта, що є системою, на основі вивчення його внутрішніх зв'язків та зв'язків його з навколишнім середовищем, тобто розкриття його «механізму життя» й процесу розвитку. «Системне дослідження,— відзначено у «Філософській енциклопедії»,— передбачає не лише встановлення способів опису цих відношень і зв'язків, але, що особливо важливо, виділення тих із них, які є системоутворюючими, тобто забезпечують властивість цілісності — умову відносно відокремленого функціонування та, в деяких випадках, розвитку системи»²¹.

Системно-структурний аналіз потребує вивчати предмети, явища, як ціле, через розкриття особливостей його розвитку, його зв'язків. Починається це дослідження з емпіричного вивчення предмета в його найбільш розвинутому стані. Далі відбуваються пошуки первинної «клітини», з якої історично розвивався цей предмет, система. Потім постає завдання простежити, як розгортається дана клітинка в досліджувану нами систему, виявити структуру системи й причини тих функцій та характеристик, що властиві системі в її наявному стані й були виявлені під час першого емпіричного вивчення. Знаходження «клітинки», розчленування її не є однозначним процесом і залежить від мети дослідження. Аналіз розвитку системи з клітинки провадиться з позицій єдності історичного й логічного,— тобто із з'ясування тих особливостей клітинки, які зумовлюють виникнення даної системи. Загалом всебічне вивчення предмета потребує різноманітних підходів, зроблених рядом наук. Тварина, наприклад, має вивчатись не лише як біологічна істота, а й як певна механічна, хімічна, інформаційна система, як система індивідумів у певному середовищі існування тощо. Отже, системно-структурний розгляд, з одного боку, дає можливість кожній науці провадити конкретне дослідження, а з другого — забезпечує уникнення однобічності, бо примушує вивчати предмет різними методами, застосованими якимсь колом наук, розкривати його різні аспекти, рівні, абстрагувавшись від жорсткої однозначності його якості, додержання якої раніше нерідко призводило до механіцизму.

У процесі системно-структурного дослідження властивість речі, явища розглядається не як єдина й незмінна, «вроджена», а як така, що залежить від конкретного стану речі, від взаємодії з іншими речами. Учений розуміє, що його висновки, одержані в тій чи тій галузі знань, неповні, якщо він не врахує даних інших наук. Потрібно знайти основу, яка допомагала б об'єднати розрізнені факти, одержані наукою в цілому. «Однією з найзначніших особливостей сучасного розвитку наук,— пише П. К. Анохін,— є пошук «ключа», який дозволів би швидко зрозуміти величезну різноманітність фактичних наслідків наукового дослідження, одержаних в різних науках. Таким універсальним «ключем» є поняття системи»²².

²⁰ Н. П. Дубинин. Социальное и биологическое в современной проблеме человека. «Вопросы философии», 1972, № 10, стор. 51, 56.

²¹ Философская энциклопедия, т. 5, стор. 19.

²² Материалистическая диалектика и методы естественных наук. М., 1968, стор. 549.

Згадаємо ще раз Марксів метод дослідження капіталістичної системи. «Слідуючи методу сходження від абстрактного до конкретного, К. Маркс в «Капіталі» спочатку аналізує деякі «прості й абстрактні» моменти процесів та явищ, потім вивчає їх історичний генезис і тільки після цього виводить із відношень реального життя їх конкретно-історичні форми. Так, він послідовно вивчає товар і процес обміну, гроші й грошовий обіг, труд, капітал і т. д... Як показав Маркс на прикладі грошей, труда й обміну, різні ступені розвинутості явища залежать від ступеня їх відповідності потребам та внутрішнім умовам систем, в яких вони розвивались. Міра групових системних явищ залежить від їх ролі, місця й функцій в даній системі»²³.

Отже, системно-структурні дослідження, що їх застосовує сучасне природознавство, є не чим іншим, як виявом загального діалектичного методу, який Маркс вживав, досліджуючи суспільні явища.

Цей підхід, згідно з яким слід здійснювати історичний аналіз розвитку предметів та явищ, глибше й повніше розуміти роль взаємодії матеріальних систем та їх розвитку, всебічно розкривати зміст об'єкта на основі піднесення від абстрактного до конкретного, є формою реалізації вимог діалектико-матеріалістичної філософії на даному етапі розвитку науки. Однією з важливих особливостей сучасної науково-технічної революції є удосконалення самого процесу мислення і методів наукового дослідження, які мають відповідати сучасному рівню науки й забезпечувати її поступальний розвиток. Цього можна досягти, лише додержуючись принципів матеріалістичної діалектики.

Завдання всебічного розвитку науки, поставлене ХХІV з'їздом КПРС, потребує залучення до участі в розробці наукових проблем великої кількості спеціалістів, планування наукових досліджень, розстановки сил, контролю за виконанням тощо. В зв'язку з цим на перший план стають питання дедалі повнішого й більш точного пізнання світу. Їх розв'язання можливо лише внаслідок удосконалення мислення, вивчення законів його розвитку, наближення логіки до потреб сучасної науки.

* * *

Системно-структурный анализ в настоящее время играет большую роль в процессе развития почти всех областей науки, что вызвало необходимость определить его место среди других методов. Системно-структурный подход определяется в границах марксистско-ленинской методологии. Его широкое распространение объясняется объективными требованиями самой науки все более точно отражать сложные связи действительности, глубину сущности предметов и явлений. Это форма развития научного анализа в соответствии с требованиями диалектики, выражение определенных принципов диалектической логики, без которых современная наука уже не в силах решать сложные задачи, возникающие с развитием познания материального мира.

²³ История марксистской диалектики. М., 1971, стор. 15, 181.

Розвиток матеріалістичної діалектики в праці Ф. Енгельса „Діалектика природи“

В. І. ШИНКАРУК, І. М. МОЛЧАНОВ, В. К. ХОРОШИЛОВА

Сто років тому Ф. Енгельс розпочав роботу над книжкою «Діалектика природи», яку присвятив діалектико-матеріалістичному узагальненню найважливіших досягнень сучасного йому природознавства, аналізу діалектичних закономірностей розвитку природи та її наукового пізнання. І хоч ця праця лишилася незавершеною, всі її статті, фрагменти, начерки об'єднані структурним планом і внутрішньою логікою розгортання думок. Вивчення її матеріалів дає змогу не тільки простежити основні етапи написання твору, а й з'ясувати його неперехідне значення у формуванні і дальшому розвитку методологічних принципів філософії марксизму.

Перший етап роботи Ф. Енгельса над «Діалектикою природи» тривав з травня 1873 по травень 1876 року, коли розпочалося створення «Анти-Дюрінга». Закінчивши останній у липні 1878 року, Ф. Енгельс продовжує працювати над «Діалектикою природи» до березня 1883 року. Після смерті К. Маркса, вимушений готувати до публікації його «Капітал», він припиняє систематичну роботу над своєю книжкою.

Повністю «Діалектика природи» була надрукована вперше 1925 року. Та, незважаючи на це, багато принципів її положень були відомі читачам ще наприкінці XIX ст., оскільки Ф. Енгельс використовував матеріали «Діалектики природи» в працях «Анти-Дюрінг», «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії» та ін.

Збирання матеріалів для «Діалектики природи», написання багатьох фрагментів і «Вступу» здійснювались Ф. Енгельсом на базі діалектико-матеріалістичного осмислення світової філософської спадщини та головних досягнень сучасного йому природознавства.

Цей твір містить 10 статей і розділів, 169 начерків та фрагментів. Його основними напрямками є: 1) аналіз діалектичного розвитку наук про природу; 2) висвітлення питань діалектики як науки про всезагальний зв'язок; 3) доведення єдності природничонаукового пізнання, класифікація наук; 4) розгляд питань теорії пізнання, діалектики пізнання взагалі; 5) дослідження особливостей взаємодії природознавства і суспільних наук. Вивчення «Діалектики природи» має сприяти глибшому розумінню теоретичної цілісності марксистсько-ленінської філософії, сутності творчого доробку Енгельса, викриттю хибних тверджень буржуазних філософів про протилежність філософських ідей Маркса, Енгельса, Леніна.

Діалектика як наука про загальні закони розвитку дійсності і метод теоретичного пізнання

Вихідні принципи марксистської філософії в коротко-афористичній, нерозгорнутій формі були викладені вже в Марксових «Тезах про Фейербаха»¹. Тут вперше окреслена корінна відмінність марксистської

¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 1—3.

філософії від усєї попередньої філософії, як матеріалістичної, так і ідеалістичної. І ця відмінність полягає в усвідомленні дійсності з погляду людської чуттєво-практичної діяльності, суспільно-історичної практики. У суспільній практиці, яка становить основу духовних і матеріальних надбань людства, марксизм знайшов ключ до розуміння єдності історії природи і суспільства, а також єдності усього розвитку пізнавальної діяльності людства, процесу становлення мислення.

Найвищим досягненням ідеалістичної філософії був принцип діалектичного розвитку всього суцього, але в його абстрактній ідеалістичній інтерпретації як розвитку абсолютної ідеї.

Через методологічну обмеженість домарксівської філософії матеріалізм і діалектика виявилися в своєму історичному розвитку ізольованими одне від одного.

Марксистська філософія ліквідує цей розрив, створивши діалектико-матеріалістичну концепцію розвитку, обґрунтувавши єдність законів розвитку всіх процесів світу, як природи, суспільства, так і мислення, творчо застосовуючи діалектичний метод до наукового розв'язання проблем людського буття.

Зразком творчого марксизму, його дальшим розвитком є і «Діалектика природи». Ф. Енгельс почав працювати над нею тоді, коли основи діалектико-матеріалістичного світогляду були уже викладені у таких працях, як «Маніфест Комуністичної партії», 125-річчя від опублікування якого відзначаємо ми цього року, «Злиденність філософії», «18 брюмера Луї Бонапарта», «Німецька ідеологія», а К. Маркс створював «Капітал». Звернення Ф. Енгельса до питань діалектики природи та природознавства було зумовлене певними процесами суспільної практики та наукового пізнання.

Природа становить передумову людської практичної діяльності, її матеріальний базис. Природознавство є усвідомленням об'єктивних закономірностей природи, які у виробничому процесі завдяки техніці «перетворюються» на практичні сили людини, покликані олюднювати природу. Практика, виробництво потребують вивчення природи, розуміння її такою, яка вона є сама по собі, незалежно від людської свідомості.

В ході історичного розвитку людського пізнання від філософії як теоретичної форми знання відокремлюються галузі певних досліджень природи та суспільства. Цей процес особливо посилювався із бурхливим розвитком природознавства. Його потрібно було по-філософському осмислити як для самовизначення природознавства, так і для з'ясування самою філософією свого справжнього місця у системі знання. Вперше за наукове розв'язання цих проблем і взявся Ф. Енгельс, показуючи нові завдання філософії та природознавства як теоретичних систем пізнання світу.

«Діалектика природи» є значним вкладом у розробку марксистської матеріалістичної діалектики. Ф. Енгельс висловив низку важливих положень щодо характеристики предмета діалектики як науки «про найбільш загальні закони *всякого* руху. Це означає, що її закони повинні мати силу як для руху в природі і людській історії, так і для руху мислення. Подібний закон може бути пізнаний в двох з цих трьох галузей і навіть в усіх трьох без того, щоб рутинеру-метафізику стало ясно, що він має справу з одним і тим же законом»². Ф. Енгельс мав намір дослідити діалектику як науку про загальний зв'язок, вивчити її «головні закони: перетворення кількості і якості — взаємне про-

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 539.

никання полярних протилежностей і перетворення їх одна в одну, коли вони доведені до крайності,— розвиток через суперечність, або заперечення заперечення,— спіральна форма розвитку»³. В процесі роботи над «Діалектикою природи» він намагається «розвинути загальний характер діалектики як науки про зв'язки у протилежність метафізиці»⁴.

При цьому Ф. Енгельс доводить об'єктивність законів діалектики як науки, як загальної теорії розвитку, на прикладах з різних галузей знання про природу обґрунтовує універсальність цих законів для матеріальних процесів природи та її пізнання різними науками. Він пише: «... історія природи і людського суспільства — ось звідки абстрагуються закони діалектики. Вони якраз не що інше, як найбільш загальні закони обох цих фаз історичного розвитку, а також самого мислення. По суті вони зводяться до таких трьох законів: Закон переходу кількості в якість і навпаки. Закон взаємного проникання протилежностей. Закон заперечення заперечення»⁵.

Відзначивши, що «усі ці три закони були розвинуті Гегелем на його ідеалістичний манір лише як закони *мислення*», які не виводяться ним із природи та історії, а нав'язуються останнім згори, Ф. Енгельс убачає своє завдання в тому, щоб «показати, що діалектичні закони є дійсними законами розвитку природи і, значить, мають силу також і для теоретичного природознавства»⁶.

Продовжуючи роботу, розпочату К. Марксом, Ф. Енгельс розробляє основні принципи положення матеріалістичної діалектики на противагу ідеалістичній філософії Гегеля, критикує його хибні погляди на предмет діалектики, підкреслює протилежність матеріалістичного розуміння відношення знання та дійсності ідеалістичному.

У «Діалектиці природи» Ф. Енгельс розкриває нове, діалектико-матеріалістичне розуміння філософії, протилежне гегелівському. Зазначимо, що сформулювати закони діалектики він зміг лише завдяки діалектико-матеріалістичному поглядові на історичний розвиток світу. Адже у Гегеля взагалі немає формулювання цих законів як основних законів розвитку природи, суспільства та людського мислення. Методологічним принципом гегелівської діалектики є тотожність протилежностей як логічний принцип мислення, який онтологізується і розглядається як принцип розвитку самого буття відповідно до логічного ходу мислення. Тому визначення Ф. Енгельсом основних законів діалектики як загальних законів розвитку всього сущого є великим науковим вкладом у розробку марксистської філософії, свідчить про її глибоку науковість на відміну від усієї попередньої філософії.

На багатому матеріалі з історії природи та природничонаукового пізнання, особливо сучасної Ф. Енгельсу епохи, в «Діалектиці природи» доводиться об'єктивність і універсальність основних законів діалектики, необхідність свідомого ставлення до них з боку природодослідників. Природа визначається як «пробний камінь» діалектики. Таке визначення зумовлено рівнем розвитку тогочасного природознавства.

Особливістю природознавства середини XIX ст. було дослідження необхідних, закономірних зв'язків природних явищ, створення фундаментальних теорій. Вона пов'язана з рядом відкриттів, насамперед таких, як: 1) формулювання закону збереження і перетворення енергії;

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 323.

⁴ Там же, стор. 360.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стор. 361.

2) створення теорії клітинної будови живих організмів та 3) теорії еволюційного розвитку органічного світу. Наука довела єдність процесів органічної та неорганічної природи. Названі теорії стали природничонауковим ґрунтом, на якому стверджувалась діалектична ідея матеріальної єдності світу та його саморозвитку. «... Саме природознавство,— писав Ф. Енгельс,— завдяки виявленню існуючих в самій природі зв'язків між різними галузями дослідження (механікою, фізикою, хімією, біологією і т. д.) перетворилось з емпіричної науки в теоретичну, стаючи при узагальненні здобутих результатів системою матеріалістичного пізнання природи»⁷. Внаслідок цього, підкреслює Ф. Енгельс, основні процеси природи були пояснені, зведені до природних причин⁸, що давало змогу осмислити їх як діалектичні, зрозуміти природу як матеріальну систему, розвиток якої відбувається за діалектичними законами. Ф. Енгельс дає діалектичне визначення універсальності руху, нерозривної єдності руху та матерії. «Рух,— пише він,— що розглядається в найзагальнішому розумінні слова, тобто розуміється як спосіб існування матерії, як внутрішньо властивий матерії атрибут, обіймає собою всі зміни й процеси, що відбуваються у всесвіті, починаючи від простого переміщення і кінчаючи мисленням»⁹. Місце природознавства в пізнанні дійсності зумовлене якісною специфікою його предмета як матеріальної системи, що перебуває в стані саморуху. Вводячи в науку поняття «форми руху матерії», яке поглиблює розуміння єдності процесів світу, Ф. Енгельс в «Діалектиці природи» чітко визначає предмет всього природознавства загалом, а також завдання окремих наук у вивченні зв'язків, явищ природи. Пізнання матерії та її руху взагалі можливе лише через пізнання певної системи якісно різних форм руху матерії, речовини. «Ми всі згодні з тим,— наголошує Енгельс,— що в будь-якій науковій галузі — як в галузі природи, так і в галузі історії — треба виходити з даних нам *фактів*, значить, у природознавстві — з різних предметних форм і різних форм руху матерії...»¹⁰. Визначення предмета природознавства дозволило Ф. Енгельсу виявити і закони історичного становлення самих наук про природу, передбачити дальший напрям їх розвитку (зокрема, майбутні успіхи наук у вивченні явищ на «стиках» форм руху матерії).

Поняття «форми руху матерії» дозволило Ф. Енгельсу визначити якісну своєрідність розвитку процесів природи, законів її саморуху та пізнання їх людиною, дослідити специфіку методів наук, що вивчають окремі форми руху або кілька їх, можливості застосування методів певної галузі знання природи до іншої. При цьому Ф. Енгельс піддав гострій критиці неправомірність механіцизму для сучасного йому природознавства.

У «Діалектиці природи» сформульовано принципові положення щодо класифікації наук: «Класифікація наук, з яких кожна аналізує окрему форму руху або ряд форм руху, що зв'язані між собою і переходять одна в одну, є разом з тим класифікацією, розміщенням, згідно з внутрішньою властивою їм послідовністю, самих цих форм руху, і в цьому саме і полягає її значення»¹¹. Становлення кожної науки — це теж об'єктивний діалектичний процес. Ф. Енгельс доводить, що природодослідники повинні зрозуміти об'єктивну зумовленість змісту своїх надбань та залежність власних методів дослідження від історії люд-

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 20, стор. 345.

⁸ Див.: там же, стор. 478.

⁹ Там же, стор. 366.

¹⁰ Там же, стор. 348.

¹¹ Там же, стор. 523.

ського пізнання взагалі. Кожний рівень розвитку науки (зокрема природознавства) потребує певного методу вивчення свого предмета, певних форм думки, в яких досягається дійсність. Теоретичне природознавство на відміну від емпіричного, в якому панували метафізичні методи пізнання, викликало до життя інший спосіб мислення. Його науковий розвиток, робить висновок Ф. Енгельс, стає неможливим без діалектики, бо «... саме діалектика є для сучасного природознавства найважливішою формою мислення, бо тільки вона являє аналог і тим самим метод пояснення для процесів розвитку, що відбуваються в природі... для переходів від однієї галузі дослідження до іншої»¹².

Чи не суперечить Енгельс сам собі, схарактеризувавши діалектику спочатку як загальну теорію розвитку, а потім як метод, вищу форму мислення? Безперечно, що ні. В останньому висловлюванні йдеться лише про нову, певну сторону матеріалістичної діалектики взагалі як усвідомлення загальних законів мислення, що відображає закономірності буття, загальний спосіб пізнання в науці. Саме ця сторона діалектики становить сутність діалектичної логіки, науки про закони і форми мислення, які є засобом пізнання внутрішньо суперечливої сутності предметів та явищ об'єктивного світу, діалектики їх розвитку, виникнення і зникнення.

Розробляючи діалектику як теорію розвитку, доводячи методологічне значення її законів, Ф. Енгельс розвиває і питання діалектичної логіки, підкреслює специфіку виявлення законів діалектики як законів руху мислення по шляху істинного пізнання. Суттю діалектичного вивчення саморуху, суперечливої природи предмета дослідження є роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих його сторін. Відповідь на питання, за допомогою яких засобів можна здійснити це роздвоєння, до яких логічних форм мислення треба вдатися, щоб науково, істинно пізнати предмет, дає діалектична логіка. «Ядром» діалектичної логіки є принцип тотожності протилежностей. Він є логічною формою закону єдності і боротьби протилежностей, який не тільки розкриває внутрішнє джерело саморуху усіх речей і явищ об'єктивної дійсності, але й виступає як логічний засіб, за допомогою якого досягається цей саморух у мисленні, в системі знання.

У «Діалектиці природи» аналізується діалектика пізнання саморуху процесів природи за допомогою діалектичного принципу тотожності протилежностей у різних галузях природознавства, за допомогою так званої «суб'єктивної діалектики» як відображення об'єктивного руху природи. На багатьох прикладах з природознавства Ф. Енгельс доводить, що воно потребує діалектичного методу мислення, діалектичних категорій на протигагу метафізичним (частина і ціле, позитивне і негативне і т. д.). «Для такої стадії розвитку природознавства, де всі відмінності зливаються в проміжних ступенях, всі протилежності переходять одна в одну через посередництво проміжних членів, уже недосить старого метафізичного методу мислення. Діалектика, яка так само не знає *hard and fast lines* і безумовного, придатного всюди «або — або», яка переводить одна в одну нерухомі метафізичні відмінності, визнає в належних випадках поряд з «або — або» також «як те, так і друге» і опосереднює протилежності, — є єдиним, у вищій інстанції, методом мислення, який відповідає теперішній стадії розвитку природознавства»¹³. Фактичні досягнення природознавства суперечать метафізичній теоретичній формі їх узагальнення. Метафізичні категорії, абстрактна тотожність мають свою обмежену сферу і мету застосування (напри-

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 345.

¹³ Там же, стор. 491.

клад, до процесів невеликих масштабів та короткого проміжку часу). «Але для узагальнюючого природознавства абстрактна тотожність зовсім недостатня навіть у будь-якій окремій галузі, і хоча загалом і в цілому вона практично тепер усунута, але теоретично вона все ще панує над умами, і більшість природодослідників усе ще думає, що тотожність і відмінність є непримиримими протилежностями, а не односторонніми полюсами, які являють собою щось істинне тільки у своїй взаємодії, у включенні відмінності в тотожність»¹⁴. Ф. Енгельс аналізує категорії «необхідність» та «випадковість», «безконечність», «причина» та «дія» як такі, що характеризують саморух явищ природи, викриває недостатне розуміння їх природодослідниками, що стояли на позиціях метафізики або механістичного детермінізму.

Увесь зміст «Діалектики природи» доводить, що діалектика є неодмінним методом теоретичного пізнання в усіх науках, хоча розробка її принципів належить до сфери філософії. Ф. Енгельс неодноразово підкреслює, що діалектика, діалектичний метод мислення є методом теоретичного пізнання, осягнення об'єктивної системи зв'язків та відношень. У зв'язку з цим він аналізує наявність в розвитку людського пізнання двох історичних методів мислення — розсудкового (метафізичного) та розумового (діалектичного), окреслює межу застосування першого із них, підкреслює, що діалектичний метод мислення передбачає дослідження природи самих понять (як резюме історії пізнання предмета людством), яке можливе лише на порівняно високому ступені розвитку людини. Розсудкове та розумове мислення є історичними формами осягнення людиною історичних процесів світу.

Методологічна роль принципу праці в теорії антропогенезу

Серед ідей, висунутих і обґрунтованих Ф. Енгельсом у праці «Діалектика природи», особливе значення мають ті, що викладені у статті «Роль праці в процесі перетворення мавпи на людину». Вони зробили справді революціонізуючий вплив на розвиток антропологічних досліджень, на теоретичне реконструювання процесу виникнення людини і не втратили своєї актуальності на сьогодні. Бурхливий розвиток антропології у наш час підтверджує виняткову плідність марксистської загальнофілософської концепції походження людини, методологічну дієвість принципу трудової діяльності у дослідженні конкретних форм антропогенезу.

Трудова теорія антропогенезу, розроблена Ф. Енгельсом, є наслідком застосування вихідних положень марксистської філософії до проблеми походження людини, насамперед наслідком застосування матеріалістичного розуміння історії. Марксистська філософія вперше довела, що в основі всіх формоутворень матеріального і духовного світу людини лежить праця, виробнича діяльність, практика. Ця ідея була поширена Ф. Енгельсом і на пояснення розвитку самої людини.

Трудова, виробнича діяльність по перетворенню природи згідно з потребами людини, діяльність по олюдненню зовнішнього світу сприяла разом з тим і олюдненню природи самої людини. Змінюючи зовнішню природу, людина «в той же час змінює свою власну природу. Вона розвиває приховані в останній сили і підпорядковує гру цих сил своїй власній владі»¹⁵. Тому «вся так звана всесвітня історія є не що інше, як породження людини людською працею»¹⁶.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 494.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 175.

¹⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений М., 1956, стор. 598.

Загальнофілософське тлумачення походження людини не можна зводити на рівень, так би мовити, філософських проблем лише конкретної науки — антропології. Діалектико-матеріалістичне розв'язання проблеми походження людини, людського суспільства, людської дійсності є складовим елементом марксистської концепції людини.

У застосуванні загальнофілософського принципу практики як основи формування людського буття та сутнісних сил людини до проблеми антропогенезу Ф. Енгельс спирався передусім на теорію походження людини, створену Ч. Дарвіном.

Важко переоцінити доробок Ч. Дарвіна у з'ясуванні походження людини. Послугуючись принципом розвитку у пізнанні органічного світу, англійський природодослідник відкрив способи підходу до наукової теорії антропогенезу, зірвав з цієї проблеми містико-релігійне, ідеалістичне покривало. Деякі сформульовані ним положення «працюють» і в сучасній науці.

Проте слід спеціально наголосити на принциповій відмінності марксистської концепції становлення людини від Дарвінаної. За Дарвіном, людина походить від свого тваринного предка завдяки дії законів біологічної еволюції. Марксизм рушійною силою цього процесу вважає трудову діяльність. Тому можна твердити, що Ф. Енгельс не просто збагатив чи добудував дарвінівську теорію антропогенезу, доповнюючи її обґрунтуванням визначальної ролі праці, трудової діяльності у формуванні людини, а на основі її створив нову теорію. Здійснилося діалектичне заперечення попередньої теорії зі збереженням її цінних положень. Принцип праці не доповнює попередньої теорії, а стає методологічним орієнтиром дослідження конкретних етапів і форм процесу становлення людини. Головний акцент у теорії антропогенезу робиться тепер на з'ясуванні специфіки людської діяльності, на вивченні того, як зміна структури предметної діяльності наших антропоїдних предків впливає на зміну способу їх життєдіяльності загалом, на формування у них людських якостей.

Дарвін убачав лише кількісну відмінність між формами життєдіяльності тваринних предків людини і власне людини. Він писав: «Навряд чи можна мати сумнів, що людиноподібна тварина, яка так вправно володіє рукою, щоб влучно кидати камені або висікати з кременю грубу зброю, могла, оскільки справа стосується механічної спритності, робити, при достатньому вправленні, майже те саме, що й цивілізована людина»¹⁷.

З погляду марксистської теорії антропогенезу, головна відмінність людини від тварини полягає не у морфологічній будові або у рівні розвитку психіки, а в типі, характері, змісті і способі її діяльності взагалі. Морфологічна будова, рівень психічного розвитку, характер міжіндивідуальних стосунків людей є похідними від структури діяльності, від відношення людей до навколишнього середовища. Тому категорія діяльності є центральною категорією теорії антропогенезу.

Праця, пише Ф. Енгельс, є «перша основна умова всього людського життя, і до того ж у такій мірі, що ми в певному розумінні повинні сказати: праця створила саму людину»¹⁸. Такий підхід в останній чверті XIX ст. відзначався особливою теоретичною новизною. Адже на той час «навіть найбільш матеріалістично настроєні природодослідники із школи Дарвіна ще не могли скласти собі «ясного уявлення про походження людини», бо не розуміли тієї ролі, «яку відігравала при цьому праця»¹⁹.

¹⁷ Ч. Дарвін. Сочинения, т. 5, стор. 173.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 453.

¹⁹ Там же, стор. 460.

Праця, трудова діяльність виконує роль двигуна, завдяки якому певні біологічні передумови трансформуються у «соціальний комплекс». Соціальний комплекс формується як інтегративна цілісність, як єдність усіх суспільних, людських характеристик (морфопсихічна організація людини, соціальні зв'язки, свідомість, мова). У процесі визрівання цієї нової соціальної цілісності формуються і жива істота (людина) і середовище, що її оточує (людська дійсність, неорганічне тіло людини). Водночас поступово підноситься на все вищі щаблі розвитку і сама трудова діяльність людей, яка починається також з біологічної передумови — інстинктоподібних «тваринних форм праці» (К. Маркс). Отже, головним змістом процесу антропогенезу є діалектичне перетворення біологічного в соціальне, природних сил тварини в сутісні сили людини.

Ф. Енгельс досліджує і закономірності перетворення біологічних характеристик гомінід у людські властивості, простежуючи, як трудова діяльність впливала на розвиток морфологічної організації передлюдини та її мозку, на формування «громадськості» у первісних колективах, на становлення мови та свідомості.

Нині антропологічна наука накопичила великий фактичний матеріал щодо етапів становлення людини, розвитку її знаряддевої діяльності тощо. 1960 року в Східній Африці були розкопані залишки антропоморфної істоти, вік якої налічує два мільйони років. У тому самому культурному нашаруванні знайдено камені зі слідами обробки (так звані артефакти). Безперечно, що цими каменями послуговувалася саме ця істота, яка дістала назву *Homo habilis* (людина уміла). З цього можна зробити висновок, що трудова діяльність у своїх примітивних, зародкових формах виникла ще два мільйони років тому. Однак серед антропологів не існує єдиного погляду на те, в чому полягає конкретний механізм впливу праці на формування людини, її мозку та свідомості²⁰.

Перед сучасною антропологією постає проблема дослідження цього механізму, насамперед висвітлення розвитку форм праці в процесі антропогенезу, конкретизації й розчленування самого поняття «праця»²¹. Треба з'ясувати, що підготувало перехід антропоїдів до праці, як змінювалася роль праці на конкретних етапах еволюції людини, що тривала два мільйони років. Ці питання ще потребують свого вирішення.

Важливо дослідити вплив знаряддевої діяльності тваринних попередників людини на розвиток їх загальної життєдіяльності. Яким

²⁰ Найявність у *Homo habilis* оброблених знарядь-каменів дозволяє деяким дослідникам (М. І. Урison, В. П. Алексеев) вважати що істоту людиною, а її знаряддя розглядати як перший етап розвитку людської матеріальної культури, як наслідок свідомої цілеспрямованої трудової діяльності в її зародкових формах. Так, М. І. Урison пише, що артефакти є свідченням того, що істоти, які їх виготовляли, перейшли ту межу, яка відокремлює людину від тварини. (Див.: В. П. Алексеев. Антропологические аспекты проблемы происхождения и становления человеческого общества. У кн.: Проблемы этнографии и антропологии в свете научного наследия Ф. Энгельса. М., 1972, стор. 86; М. И. Урison. Люди или животные? «Природа», 1973, № 1, стор. 35).

Такий погляд заперечує В. І. Кочеткова. На її думку, умисна підправка природних предметів, поширена у віллафранкський період, свідчить про те, що це явище було загальною тенденцією для високоорганізованих приматів, викликане глобальними змінами середовища. Знаряддева діяльність була умовою збереження видів. (Див.: В. И. Кочеткова. Современное состояние проблемы гоминизации. У кн.: Проблемы этнографии и антропологии в свете научного наследия Ф. Энгельса, стор. 50.) Ю. І. Семенов вважає, що діяльність *Homo habilis* по виготовленню знарядь, обробка каменю мала інстинктивний характер. (Див.: «Природа», 1973, № 2, стор. 78).

²¹ Див.: М. Б. Поршнев. О начале человеческой истории. У кн.: Философские проблемы исторической науки. М., 1969, стор. 100.

чином під впливом праці стадний спосіб життя передлюдини трансформується в якісно новий, колективний спосіб, коли колектив стає умовою і гарантом існування окремого індивіда. Цей процес Ф. Енгельс характеризує так: «...Розвиток праці з необхідності сприяв тіснішому згуртуванню членів суспільства, бо завдяки йому стали частішими випадки взаємної підтримки, спільної діяльності, і стала яснішою свідомість користі від цієї спільної діяльності для кожного окремого члена. Коротко кажучи, в процесі формування люди прийшли до того, що в них виникла потреба щось сказати одне одному»²².

Наведене висловлювання Ф. Енгельса емпліцитно має дуже багатий зміст. По-перше, розвиток праці як детермінуючого чинника пов'язується в ньому з формуванням первісних колективів як соціальних утворень, де панують небіологічні форми стосунків індивідів між собою («спільна діяльність», «ясніша свідомість користі для кожного члена»). По-друге, твердиться, що процес праці, причому спільної, колективної праці, розширюючи кругозір людини, сприяє формуванню свідомості, яка і собі стає цементуючим, об'єднуючим чинником у первісних колективах. Нарешті, спільна колективна діяльність і становлення свідомості визначають спілкування індивідів, що спричинює «виникнення мови з процесу праці і разом з працею». Як бачимо, Ф. Енгельс поєднує проблеми розвитку праці, формування соціальних зв'язків, виникнення свідомості і мови, розглядає появу всіх цих людських характеристик як єдиний, нерозривний процес, в якому розвиток кожного із компонентів був одночасно і передумовою і наслідком розвитку усіх інших. У визрівання соціального комплексу органічно вплітається зміна біопсихічної організації людини.

Трудова діяльність, що бере свій початок з «інстинктоподібних» форм обробки природних предметів, зрештою приводить до того, що поряд із формуванням морфологічної і психічної організації людини формується і новий спосіб відношення людини до природи. «...Тварина тільки користується зовнішньою природою і робить у ній зміни просто в силу своєї присутності; людина ж змінами, які вона вносить, примушує її служити своїм цілям, *панує* над нею»²³. Важливим зрушенням у розвитку людської діяльності Ф. Енгельс вважає поряд із виготовленням знарядь користування вогнем і приручення диких тварин. Тепер людина ставить собі на службу природні сили (тварини, вогонь) і ці природні сили виступають як сили самої людини.

Використання людиною природних сил як засобів досягнення її власної мети і є тим, завдяки чому людський спосіб діяльності відрізняється від тваринної життєдіяльності. Людина вирізняється із природи. Починається олюднення природи, «становлення природи людиною», природа стає людським світом — світом людських значень, втіленням людських звершень, об'єктом пізнання і предметно-перетворювальної діяльності.

Практичне застосування головних принципів діалектико-матеріалістичного світогляду до розв'язання питань природознавства як науки, природничонаукове обґрунтування всезагальності законів діалектики, аналіз діалектики розвитку самої природи, створення трудової теорії антропогенезу та всебічне обґрунтування принципу праці, здійснені у «Діалектиці природи», є важливим доробком Ф. Енгельса в розвиток діалектико-матеріалістичного світорозуміння. Творчий розвиток

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 455—456.

²³ Там же, стор. 461—462.

ідей, сформульованих Ф. Енгельсом у «Діалектиці природи», здійснений у працях В. І. Леніна, де конкретизовано уявлення про предмет діалектики як науки, сформульовано принципово нову ідею про єдність логіки, діалектики і теорії пізнання, вказано шляхи подолання кризи природознавства ХХ ст. завдяки застосуванню діалектико-матеріалістичного методу мислення. В. І. Ленін збагатив марксизм досягненнями сучасної йому суспільної практики та розвитку науки.

* * *

«Диалектика природы» Ф. Энгельса является важным этапом в формировании философии марксизма. В этой работе определен предмет материалистической диалектики как науки в противоположность идеалистической диалектике Гегеля, сформулированы ее основные законы, обоснована их объективность и универсальность на примере истории развития природы и изучения ее естествознанием. Энгельс исследует специфику проявления законов диалектики как принципов движения мышления к познанию истины, рассматривает принципиальные вопросы диалектической логики как науки. На примере развития современного ему естествознания Ф. Энгельс раскрыл значение диалектики как метода теоретического познания, показал ее противоположность метафизике. Осуществленный им анализ проблем теории антропогенеза является блестящим подтверждением практической действенности метода марксистской диалектики при решении актуальных проблем человеческого бытия.

Активний борець за матеріалістичний світогляд

Д. Х. ОСТРЯНИН

У червні цього року виповниться 130 років від дня народження Климентія Аркадійовича Тімірязєва — видатного вченого, мислителя, який відіграв значну роль в утвердженні діалектико-матеріалістичних принципів у вітчизняному природознавстві. Він був не тільки талановитим природодослідником, але й видатним громадським діячем, послідовно боровся за звільнення трудящих, закликаючи їх до революції, до побудови нового, соціалістичного суспільства.

К. А. Тімірязєв виховувався в родині, яка глибоко шанувала революційні ідеї декабристів. У своїх спогадах учений писав: «У 1848 році до батька один співрозмовник причепився з запитанням: «Яку кар'єру готуєте Ви своїм чотирьом синам?» Батько відбувався жартами, але, коли той не відчіплявся, відповів: «Яку кар'єру? — А от яку. Зшию я п'ять синіх блуз, як у французьких робітників, куплю п'ять рушниць і підемо з іншими — на Зимовий палац»¹.

К. А. Тімірязєв поділяв ідеї Герцена, Чернишевського, Писарева та інших революціонерів-демократів, завжди вітав піднесення революційного руху, брав активну участь в ньому. Вчений вимагав свободи слова, совісті, зібрань, гарантії недоторканості особи. Статтю, опубліковану 1905 року під назвою «Півстоліття, 1855—1905», присвячену аналізу політичного життя в Росії, Тімірязєв закінчує побажанням, щоб «російський народ став вільним вершителям своєї долі», а у статті «На порозі оновленого університету», надрукованій у червні 1905 року, він прямо закликає до революції.

Після перемоги Лютневої революції, критикуючи непослідовність буржуазних партій, він палко вітав створення Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вражений трагічними липневими подіями 1917 року, Тімірязєв писав М. Горькому: «Здається, негідники торжествують по всій лінії, і не сьогодні — завтра п. п. корніловці, Мілюковидарданельські і Родзянки-болванські відновлять столипінське «успокоєння» або ще гірше. Голова йде обертом, діло валиться з рук»². В іншому листі до М. Горького він обурюється поведінкою буржуазії та її партій: «Що за часи доводиться переживати! Невже російській людині століття се судилося повторювати: були часи й гірші, та не було підліш»³.

Яскравим свідченням переходу К. А. Тімірязєва на позиції пролетаріату є його стаття «Червоне знамено», написана влітку 1917 року. В якій він закликає трудящих до повалення буржуазії й захоплення влади до своїх рук: «Повстаньте, народи, і злічіть своїх гнобителів, а злічивши — вирвіть з їхніх рук зухвало відібрані в вас найсвятіші права ваші: право на життя, на працю, на світло і передусім на волю, і тоді утвердиться на землі істина й розум, продуктивна праця й чесний обмін її плодами»⁴.

¹ К. А. Тімірязєв. Зібрання сочинень в 10-ти томах. М., 1937—1940 гг., т. IX, стор. 276. Далі цит. за цим виданням.

² Там же, стор. 465.

³ Там же, стор. 467.

⁴ Там же, стор. 271—272.

Жовтневу революцію вчений сприйняв з великою радістю. У низці своїх статей Тімірязев вітає робітничо-селянську владу, роз'яснює її декрети, видає книгу «Наука і демократія» і надсилає її В. І. Леніну. Одержавши книгу і прочитавши її, В. І. Ленін написав Тімірязеву листа такого змісту: «Дорогий Климентію Аркадійовичу! Велике спасибі Вам за Вашу книгу і добрі слова. Я був просто захоплений, читаючи Ваші зауваження проти буржуазії і за Радянську владу. Міцно, міцно тисну Вашу руку і від усієї душі бажаю Вам здоров'я, здоров'я і здоров'я!

Ваш В. Ульянов (Ленін)»⁵.

Історія життя і діяльності К. А. Тімірязева, з нашого погляду, являє яскравий і типовий для російських учених приклад еволюції їхніх суспільно-політичних переконань від революційно-демократичних до революційних, марксистських.

З революційними суспільно-політичними переконаннями Тімірязева нерозривно пов'язані і його філософські погляди. Вони впливають із визнання матеріальності і об'єктивності світу. Він розглядає світ як єдність різних форм рухомої матерії. «Ми не знаємо матерії без руху»⁶, — стверджував учений.

Матерія не зникає і не виникає. У природі постійно «існує певна кількість речовини, наділеної певною кількістю руху, тобто сили — ні те, ні інше не може ні додатися, ні зменшитися. Вони можуть майже безкінечно видозмінюватися і перетворюватися, але не можуть ні створюватися знову, ні зникати. Всі винятки з цього правила і з цих двох законів — вічності речовини і вічності сили — тільки позірні»⁷. В іншій роботі Тімірязев формулює це так: «Закон незникання або зберігання матерії дійсно лежить в основі всіх наших наукових уявлень про природу»⁸.

Свідомість К. А. Тімірязев розглядає як продукт розвитку матерії. Свідомість існує не одвічно. Спочатку органічна матерія була наділена лише подразливістю, але на вищому щаблі її розвитку внаслідок дії навколишнього середовища сформувались органи чуттів і розвинулись відчуття. І тільки пізніше, з виникненням людського мозку, з'являється свідомість. Спираючись на вчення І. М. Сеченова, та І. П. Павлова, Тімірязев стверджував, що свідомість — функція людського головного мозку. Тому з порушенням діяльності мозку зникає і свідомість, бо «вона є атрибут цього органу»⁹.

Свідомість, за К. А. Тімірязевим, є вторинною також і тому, що її зміст є відбиттям зовнішнього світу. «Давно помічено, яка безсила людська фантазія створити щось таке, чого не підказала б їй дана дійсність»¹⁰.

По-матеріалістичному розв'язував К. А. Тімірязев питання пропізнаванність світу, про співвідношення чуттєвого і раціонального пізнання. Пізнання він розумів як відображення явищ об'єктивного світу і його законів у свідомості людини. Це відображення вчений розглядає як процес. Критерій істинності знань людини Тімірязев вбачав у досвіді, якому він надавав величезного значення в теорії пізнання. Він розумів практику як базу і мету пізнання. Запити життя, зазначав учений-матеріаліст, завжди були першими стимулами, які спонукають до пошуку істини. Другий, ще вірніший критерій вірогідності наукових

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 380.

⁶ К. А. Тімірязев. Соч., т. IV, стор. 73.

⁷ Там же, т. III, стор. 306—307.

⁸ Там же, т. IV, стор. 61.

⁹ Цит. за кн.: Г. В. Платонов. Мировоззрение К. А. Тімірязева. М., 1952, стор. 70.

¹⁰ К. А. Тімірязев. Соч., т. III, стор. 357.

знань Тімірязев вбачав у можливості підкорення дійсності; у можливості надавати її розвиткові бажаного напрямку, якщо об'єкт підвладний впливові, або передбачати майбутній плин явищ в тому випадку, коли ми ще не можемо вплинути на нього. Нарешті, третім показником істинності знань, за Тімірязевим, є застосовність їх до задоволення матеріальних потреб людини.

К. А. Тімірязев піддає рішучій критиці агностицизм, його прибічників він називав «глашатаями безсилля науки». Прихильність до агностицизму вчений характеризував як «якийсь містичний екстаз невігластва, що б'є себе в груди, радісно причитаючи: Не тямлю! Не втямлю! Ніколи не втямлю!»¹¹. Він з обуренням говорить про філософів, які, неприховано відкидаючи і свідчення досвіду, і вимоги логіки, уперто дотримуються псевдофілософського скептицизму. Висміюючи агностиків, Тімірязев казав: «Ніхто так не помилявся у своїх передбаченнях, як пророки обмеженості людського знання»¹². Обстоюючи матеріалістичне положення про пізнаванність світу, К. А. Тімірязев розумів історичність пізнання. Є чимало явищ, сутність яких наука пояснити ще не може. Однак, це питання часу. «Якщо наука каже: «не знаю», то цим тільки доводиться більша вимогливість науки, а також заявляється факт, що вона ще не встигла, не мала часу розв'язати ті питання, які їй пропонуються практикою»¹³,— писав К. А. Тімірязев. Процес пізнання він розглядав як історичний процес, як перехід від незнання до знання, від менш повного знання до більш повного.

Виходячи з глибокого переконання, що природа і суспільство перебувають в постійному русі і розвитку, що всі явища мають не тільки своє теперішнє, а й своє минуле і майбутнє, К. А. Тімірязев гадав, що наукове пізнання має користуватися історичним методом, шукати пояснення «не в одному тільки експериментально досліджуваному теперішньому досліджуваних явищ, але й у всьому їх тривалому минулому»¹⁴⁻¹⁵. Цей підхід він вважав обов'язковим як для суспільних, так і для природничих наук. Важливого значення надавав К. А. Тімірязев розгляду явищ у їх взаємозв'язку і взаємозумовленості. Так, наприклад, торкаючись проблем взаємозв'язку організму із середовищем, він писав у праці «Основні завдання фізіології рослин» (1878), що ми не вправі розглядати одиничний організм як самостійне, замкнуте явище; це тільки ланка в ланцюгу явищ, яка пов'язана причинним зв'язком із безкінечною низкою попередніх ланок і, в свою чергу, впливає на наступні ланки.

Порочність спроб метафізичного підходу К. А. Тімірязев вбачав не тільки в тому, що той не цікавиться минулим досліджуваних явищ, але й у нерозумінні взаємозв'язку і взаємозумовленості цих явищ. Важливе місце в цьому ланцюгу взаємозв'язків посідає, за Тімірязевим, причинний зв'язок. Всі явища причинно зумовлені. Тому природничі — як і всі інші науки — тільки тоді стають науками, коли вони виявляють причинні зв'язки в досліджуваних ними явищах. Наприклад, біологія тільки тоді стала наукою, коли вона встановила причини змін органічних форм. «Тільки знання причин і явищ,— стверджує К. А. Тімірязев,— дає людині до рук засіб керувати ними. А знаходити ці причини нас учить тільки досвід»¹⁶. Учений послідовно розвінчував

¹¹ Там же, т. IV, стор. 423.

¹² Там же, т. II, стор. 44.

¹³ Там же, т. III, стор. 291.

¹⁴⁻¹⁵ Там же, т. VIII, стор. 125.

¹⁶ Там же, т. V, стор. 226.

телеологічні концепції, утверджуючи принципи детермінізму у природознавстві.

У ранній період своєї наукової діяльності Тімірязев виходив з визнання руху і розвитку в природі і суспільстві як виключно поступової еволюційної зміни. Він вважав, що якісні відмінності між явищами можуть бути зведені до кількісних, що відмінність між рослиною і твариною «не якісна, а тільки кількісна»¹⁷, «природа не робить стрибків». Однак, із часом К. А. Тімірязев прийшов до розуміння якісних стрибків, до розуміння розвитку як єдності кількісних і якісних змін. «Виходить,—писав він,—що й еволюція, і революція мають свої певні закони — од механіки до історії»¹⁸.

Чималий інтерес становлять і висловлювання К. А. Тімірязева про єдність і взаємодію суперечностей як джерело життя і розвитку органічної природи. Життя він розглядав як єдність асиміляції і дисиміляції. Всякий організм функціонує доти, поки в ньому відбуваються ці протилежні процеси. Тому і сутність спадковості та мінливості, так само як і сутність явищ життя і смерті в органічній природі К. А. Тімірязев розцінював як вияв закону єдності і боротьби протилежностей. «Тільки сукупність двох процесів, творення і руйнації,— писав він,— характеризує живе тіло. Організм живе тільки доти, поки руйнується»¹⁹. Тут Тімірязев підкреслює, що в організмі життя цілого невідворотно пов'язане із руйнуванням частини, а сама смерть переплітається з життям. У природі, як у вітхозавітній загадці, мертве родить живе і тірке родить солодке, з боротьби і смерті виникають більш досконалі форми життя.

К. А. Тімірязев — противник споглядального матеріалізму. Завдання фізіолога, стверджував він, полягає не в тому, щоб описувати природу, а в тому, щоб на основі пізнання закономірностей її розвитку керувати нею. Творчий метод ученого «має полягати не в пасивній ролі спостерігача, а в діяльній ролі випробувача; він має вступити в боротьбу з природою і силою свого розуму, своїй логіки силоміць вимагати, запитувати в неї відповіді на свої запитання для того, щоб завладати нею, і, підкоривши її собі, бути в змозі за своїм бажанням викликати або припиняти, видозмінювати або спрямовувати життєві явища»^{20–21}.

На той час багато біологів вважало, що біологічним наукам недоступне активне втручання, керування органічною матерією, що вони здатні лише пасивно відбивати закономірності її розвитку, К. А. Тімірязев доводить, що ми можемо створювати нові рослинні форми «за допомогою простих фізичних чинників світла, тепла, вологості, земного тижіння. В деяких випадках ми можемо навіть виявити найближчий механізм впливу цих умов на формуотворювальний процес»²².

Велике значення для розвитку науки мала боротьба К. А. Тімірязева за матеріалізм і діалектику в біології. Ця боротьба дістала свій вияв насамперед у захисті дарвінізму і в розкритті неспроможності різних ідеалістичних течій у біології. 1864 року, ще студентом, К. А. Тімірязев опублікував у журналі «Отечественные записки» серію статей про Ч. Дарвіна і дарвінізм. 1865 року ці статті були видані окремою книгою під назвою «Короткий нарис теорії Дарвіна». Ця книга дотепер є найбільш вдалим викладом учення Дарвіна. Як писав у 1909 р. сам

¹⁷ Там же, т. IV, стор. 296.

¹⁸ Там же, т. V, стор. 364.

¹⁹ Там же, т. V, стор. 148.

^{20–21} Там же, т. IV, стор. 35.

²² Там же, т. V, стор. 416.

Тімірязев, з п'ятдесяти років, що минули з часу виходу в світ «Походження видів» Ч. Дарвіна, «цілих сорок п'ять років я вірою і правдою служив дарвінізмові, пропагуючи, захищаючи і розвиваючи його»²³. Боротьба Тімірязева за дарвінізм мала не тільки важливе наукове, але й політичне значення, оскільки вороги дарвінізму користались всілякою підтримкою самодержавства і реакції. Тімірязев відзначав, що «похід, розпочатий Данилевським проти дарвінізму, був одним із характерних епізодів цієї боротьби при тій дружній підтримці, яку він дістає у всіх реакційних сферах»²⁴.

Критика Тімірязевим Данилевського, Страхова та інших ворогів дарвінізму мала велике міжнародне значення, оскільки російські антидарвіністи йшли в авангарді міжнародного походу реакції проти матеріалістичної теорії розвитку органічного світу. Різкій критиці піддав К. А. Тімірязев так званих неодарвіністів — Бетсона, Лотсі, Вейсмана та інших, що прагнули вихолостити матеріалістичний і діалектичний зміст дарвінізму, заперечували важливу роль зовнішнього середовища і природного відбору в розвитку органічних видів. Водночас, критикуючи вчення Менделя, К. А. Тімірязев недооцінив значення відкритих Менделем закономірностей розщеплення потомства гібридів. Викриваючи ідеалізм і метафізику, Тімірязев не помітив раціональних елементів у дослідженнях Вейсмана та інших неодарвіністів, зокрема їхньої ідеї про дискретність спадковості.

Белику увагу приділяв К. А. Тімірязев викриттю наукової неспроможності неовіталізму як різновидності ідеалізму. Критикуючи прихильників неовіталізму, Тімірязев зазначав, що вони відривають живу природу від неживої, заперечують підвладність живих істот законам природи, оголошуючи органічну природу протилежною неорганічній, заявляючи про непізнанність живої природи, пояснюючи закономірності її виявами якоїсь «життєвої сили». «З якоюсь тріумфуючою нікчемністю розводять вони руками і повторюють на різні лади, що тут аналіз науки безсилий, що в галузі життя немає місця фізичним законам, що тут є свої закони або, вірніше, їх зовсім немає»²⁵. Доводячи єдність органічної і неорганічної природи, К. А. Тімірязев наводить серед інших аргументів переконливий приклад з живленням рослинної клітини. Він пише: «Знайомство з основними явищами живлення рослинної клітини приводить нас до висновку, що вони зводяться до явищ дифузії, не винятково властивих живим організмам, а навпаки, таким, що впливають із загальних властивостей матерії. Ми впевнюємося, що основний механізм уживання поживи керується законами, загальними для живої і неживої природи»²⁶.

Для розвінчання неовіталізму і обґрунтування єдності живої і неживої природи важливе значення мали дослідження К. А. Тімірязева в галузі енергетичних закономірностей фотосинтезу. Обґрунтовуючи єдність органічної і неорганічної природи, Тімірязев підкреслював при цьому якісну відмінність органічних процесів від неорганічних. Ми аж ніяк не прагнемо стверджувати, писав він, що в клітині явища мають відбуватися саме так, як вони відбуваються у склянці або колбі. Специфіка органічної природи полягає в здатності живої матерії до самовідновлення шляхом обміну речовини. «Основна властивість, яка характеризує організми і відрізняє їх від неорганізмів,— пише Тімірязев,— полягає в постійному діяльному обміні їхньою речовиною і

²³ Там же, т. VII, стор. 552.

²⁴ Там же, стор. 28.

²⁵ Там же, т. V, стор. 145.

²⁶ Там же, т. IV, стор. 82.

речовиною навколишнього середовища. Організм сприймає речовину, перетворює її на собі подібну (засвоює, асимілює), знову змінює і виділяє»²⁷⁻²⁸. Однак, всі ці специфічні риси органічної матерії не можуть слугувати виправданням неовіталізму. «Неовіталізм,— писав Тімірязев,— не може бути розглянутий як наукове вчення, протипокладене іншому науковому вченню — це позанаукова реакція проти наукового духу часу, повернення до теолого-метафізичного складу мислення»²⁹. Це «...повернення до чисто схоластичних прийомів — випадення метафізичних засад доцільної дії (енетелехія Дріша, детермінанти Рейнке, протоплазма неоламаркістів, що свідомо творить, душа рослини фотопсихологів та ін.), що становлять тільки варіації на тему Spiritus rector'a старих віталістів»³⁰.

Матеріалістично пояснюючи причини розвитку органічних форм, Тімірязев доводив, що під впливом навколишнього середовища в них можуть формуватися ті чи ті відхилення від батьківських форм, причому ці відхилення можуть бути як корисні, так і шкідливі. «Організми дістають із зовнішнього світу поштовхи,— пише біолог-матеріаліст,— які змушують їх рухатися, тобто змінюватися у найрізноманітніших напрямках,— тільки відбір, паралізуючи всі кроки назад, тобто все, що не має значення корисного пристосування, впорядковує цей рух, надаючи йому один певний напрям вгору, вперед по шляху до найбільшої досконалості»³¹.

Тімірязев підкреслював, що зміни і розвиток видів тварин і рослин відбуваються під впливом саме тих умов, які оточують організм. Водночас, вказуючи на визначальну роль зовнішнього середовища у розвитку органічних форм, учений визнавав і значення природи самого організму, його спадковості, зважав на їхню активну роль в асиміляції зовнішнього середовища. К. А. Тімірязев розумів, що характер реакції організму на дію зовнішнього середовища залежить від його внутрішньої природи, від його спадковості. Відзначаючи водночас, що й саму природу організму належить розглядати як результат минулих впливів середовища, великий біолог стверджував: «Усякий організм складається не тільки під впливом теперішнього, але й всього минулого, аж до прихованого в м'ясоці часу початку життя»³².

Блискучі сторінки вписав К. А. Тімірязев в історію боротьби проти містики й ідеалістичних філософських теорій. Розвінчання містики й філософського ідеалізму присвячені його праці «Гонитва за дивом як розумовий атавізм у людей науки», «Наука», «Рік підсумків і поминок», «І. І. Мечников — борець за науковий світогляд», «Григорій Ніколевич Вирубов», «Гіпотеза» тощо.

Учений-матеріаліст аналізував активізацію політичної й ідеологічної реакції, пов'язуючи її з формуванням у Росії монополістичного капіталізму. 1898 року К. А. Тімірязев писав: «Теперішнє століття, як і його попередник, схиляється до заходу за безсумнівних ознак загальної реакції»³³. 1904 року у передмові до другого видання книги «Насущні завдання природознавства» він зазначав: «Однією з найвидатніших особливостей моменту, який ми переживаємо, є течії думки з явно вираженим реакційним напрямом. Що цей рух реакційний, ясно вже з того факту, що його постійно супроводжують заклики «поверну-

²⁷⁻²⁸ Там же, т. V, стор. 146.

²⁹ Там же, стор. 452.

³⁰ Там же.

³¹ Там же, т. VI, стор. 132.

³² Там же, т. V, стор. 163.

³³ Там же, стор. 279.

тися до (ім'ярек) і що далі — то краще, до Канта — так до Канта, а ще ліпше до Фоми Аквінського. Якого ж іще треба наочнішого свідчення про злиденність, очевиднішого доказу цілковитої безплідності цього уславленого відродження філософської думки, яка не пропонує нічого свого, нового, а тільки з жагою звертає свої погляди назад»³⁴.

З обуренням відзначаючи відродження філософії Фоми Аквінського, К. А. Тімірязев писав, що філософія цього схоласта нині поширюється під назвою «томізму». Цей «неосхоластизм» або попросту «нео-обскурантизм», зазначає вчений, глибоко ворожий науці. Войовничий матеріаліст К. А. Тімірязев закликав учених дати відсіч усім спробам проникнення до природознавства ідеалістичної схоластики і містики. Наука повинна на весь голос заявити, писав він, що вона не перетвориться на служницю ідеалістичної філософії і теології. Він невтомно підкреслював, що боротьба з цими противниками науки та їхніми явними й таємними прибічниками складає одне з чергових завдань сучасної науки. Цей заклик ученого-демократа до боротьби проти наростаючої хвилі ідеалізму і мракобісся був справді неоціненний у той період, який настав після поразки революції 1905 — 1907 року. Характеризуючи суспільне життя Росії того часу, Тімірязев писав: «Перед уважним спостерігачем нашої сучасної дійсності мимохідь виникає картина, яку так часто випадає бачити в горах під час насування сутінок. З кожної ущелини повзе туман, він стелиться, зливається в суцільну пелену, хвилюючись і клубочачись, дереться дедалі вище і врешті все собою затягає. Цей зростаючий і потроху все застиляючий в наляглих сутінках туман — туман метафізики і містицизму»³⁵.

К. А. Тімірязев висміював захоплення деяких учених спиритизмом та іншими видами містики. Особливий інтерес щодо цього становить його стаття «Гонитва за дивом як розумовий атавізм у людей науки», опублікована 1914 року. Вона була написана у зв'язку з виступом голови Британської асоціації вчених О. Лоджа на засіданні Лондонського королівського товариства природодослідників. У цьому виступі Лодж захищав спиритизм і закликав поєднати науку з містикою. За характеристикою К. А. Тімірязева, О. Лодж, відомий «і як талановитий фізик, і як адепт спиритизму й інших аберацій людського розуму...»³⁶, «відчалив від берегів позитивної науки, ...прагне чимдалі на своєму вутлому човні в безмежний океан метафізики і містики»³⁷. Тімірязев показує шкідливість спиритизму для науки й для суспільства. Кому потрібна ця плутанина науки з окультизмом, запитує вчений, як не тим, кому потрібне піднесення всього темного, повернення до всіх диких забобонів середньовіччя! «Давнє юридичне правило гласить: *is fecit cui prodest* — той зробив, кому це корисно, а кому потрібен морок, як не тим, хто на морозі спирає всю свою силу?»³⁸.

К. А. Тімірязев показав, що всі види містики і релігії слугують реакційним силам суспільства для того, щоб отруювати, запаморочувати свідомість трудящих, відвертати їх від класової, революційної боротьби.

Нищівній критиці К. А. Тімірязев піддав сучасні йому модні ідеалістичні вчення, особливо інтуїтивізм. Аналізуючи зречення Бергсона та його послідовників розуму і науки, показуючи підміну ними науки ірраціоналізмом і містикою, видатний російський біолог викрив ідею

³⁴ Там же, стор. 17.

³⁵ Там же, т. V, стор. 365.

³⁶ Там же, т. IX, стор. 184.

³⁷ Там же, стор. 193.

³⁸ Там же, стор. 197—198.

«творчої еволюції» Бергсона як спробу спекуляції на популярності теорії еволюції, намагання пристосуватися до ідей часу і протягти до природознавства релігійну ідею про створення світу. Тактика Бергсона, пише Тімірязев, дуже проста: оскільки ідея еволюції витіснила ідею «створення» світу і стала майже панівною в сучасному раціональному світогляді, тому захисникам релігійно-ідеалістичного світобачення треба позбутися її що б то не було. Задля цього Бергсон вигадує «*évolution créatrice* (творча еволюція.— *Ред.*), згодом її можна буде підмінити якимсь *création évolutive* (еволюційним творенням.— *Ред.*), а потім відкинути *évolutive* (еволюційне) — й у спантеленого читача або слухача залишиться в руках *création* (творення) замість *évolution* (еволюції). На мові фокусників такий прийом зветься «форсувати карту»³⁹.

Розкриваючи класове коріння філософії Бергсона, К. А. Тімірязев характеризує його як одного з ідеологів реакційної буржуазії, оскільки саме їй служить його вчення. Про це свідчить хоча б та підтримка, яку зустрічає в лавах французької буржуазії філософія Бергсона, відзначає К. А. Тімірязев.

Войовничий матеріаліст, К. А. Тімірязев присвятив чимало гнівних рядків критиці поглядів Платона, Берклі, Канта, Гегеля, Ніцше, Шопенгауера, Гартмана та інших філософів-ідеалістів. Особливу велику увагу приділяв К. А. Тімірязев викриттю емпіріокритицизму. Він вірно показав, що ця реакційна філософія веде свій родовід від беркліанства, називав Маха та його послідовників «філософами-необеркліанцями». Заперечуючи об'єктивне існування світу, пише Тімірязев, «Мах та його фанатичні поклонники на кшталт Петцольда, йдучи по стопах Берклі (в чому сам Мах і зізнається), доходять до визнання, що істинні і єдині елементи світу — наші відчуття (Мах)»⁴⁰. Зводять світ до сукупності сприйнять, продовжує К. А. Тімірязев, махісти прийшли до антинаукових висновків.

К. А. Тімірязев рішуче виступає проти зведення махістами завдання науки до одного тільки описання відчуттів, переживань, проти їхньої відмови від пізнання об'єктивно існуючих законів матеріального світу. Мах, Оствальд, Петцольд та інші, зазначав учений, стверджують, що «наука повинна обмежуватися чуттєвими сприйняттями, не намагаючись проникнути в об'єктивну царину тих зовнішніх явищ, якими ці відчуття викликаються»⁴¹. Тімірязев показує, що концепція махістів означає відцурання науки. Не можна зводити завдання науки тільки до спостереження і описання. Це рівнозначно відмові від науки, бо її завдання саме й полягає в проникненні у сутність явищ і в пошуку закономірностей їхнього розвитку.

Нищівній критиці піддав К. А. Тімірязев «енергетизм» махістів. Як відомо, Оствальд, заперечуючи матерію, намагався підмінити її енергією, у зв'язку з чим він та інші прихильники махізму виступили з критикою атомістичної теорії побудови речовини. У своїй книзі «Натурфілософія» Оствальд стверджував, що новітні відкриття спростовують тезис про існування атомів, що нині поняття про атоми може зберегтися «тільки в пірсі бібліотек». Розвінчуючи це та інші такі ж твердження, К. А. Тімірязев зазначає: «Через рік після появи «Натурфілософії» Оствальда, де остаточно знищувалися атоми, Крукс винайшов свій сплинтарископ, який перетворив атомістичну гіпотезу на

³⁹ Там же, т. IX, стор. 180

⁴⁰ Там же, т. VIII, стор. 41.

⁴¹ Там же, стор. 16.

факт, експериментальний доказ якого всякий бажаючий може носити у себе в кишені»⁴². Учений розповідає про те, як він сам спостерігав в лабораторії англійського вченого Крукса бомбардування атомами гелія пластинки спінтарископа: «І перше, що спало мені на думку, було: «Ну, що тепер скажуть п. п. Оствальд і К⁰? Куди сховає він своє пророцтво, яке не прожило і кількох тижнів?» Відтоді минуло 7 років, фізики не тільки бачать цілі рої, але й уловлюють окремі атоми. Оствальд, здається, розкався, але той філософ (мова про Маха.— Д. О.), якому присвячено «Naturphilosophie», навіть в ту хвилину після остаточного торжества атомізму продовжує виявляти упертість, гідну кращої справи»⁴³.

К. А. Тімірязев відзначив прямий зв'язок ідеалістичної філософії з клерикалізмом, її спроби за всяку ціну затримати розвиток людського розуму в межах схоластики. Ця філософія «мимоволі змушена кидати приязні погляди ...клерикалізму»⁴⁴, в такий спосіб виражаючи політичні симпатії буржуазії. Так, 1908 року К. А. Тімірязев писав: «...зітхаючи за минулим, метафізика і задкуюча буржуазія не від того, щоб простягнути одна одній руку допомоги»⁴⁵. Тімірязев ясно бачив класове коріння ідеалізму і містики. Він підкреслював: «Буржуазія, що розкладається, дедалі більше й більше зближується з метафізикою, яка відживає свій вік, не гребує вступати в союз з містикою і войовничою церквою»⁴⁶.

Розуміння класової сутності всіх видів ідеалістичного світогляду вигідно вирізняє К. А. Тімірязева з-поміж деяких інших учених, які у своїх матеріалістичних поглядах не йшли далі аналізу гносеслогічних коренів ідеалізму і містики.

Великий інтерес становлять естетичні погляди К. А. Тімірязева. Учений-демократ цілком слушно зазначав, що справжнє мистецтво може розвиватися тільки як реалістичне. Ідеалістичний світогляд завжди стає на перешкоді правильному відображенню дійсності. Це стосується, зазначав К. А. Тімірязев, не лише письменників і художників, але й літературних критиків і мистецтвознавців. «Тільки виплутавшись із тенет гегельянства,—писав учений,—Белінський став Белінським, тільки поринувши в хвилі містицизму, Гоголь перестав бути Гоголем»⁴⁷. Обстоюючи принципи критичного реалізму, К. А. Тімірязев різко за-суджує декадентське мистецтво й літературу. Модерністські твори він характеризує як «манірні, бездарно вимучені твори». Полум'яний борець за матеріалістичний світогляд, К. А. Тімірязев дав вірну оцінку модерністським творам як вияву ідеалізму й містики, викликаного від-ривом мистецтва від дійсності, відмовою служити інтересам народу. «Даремно жерці нової краси рвуться із меж дійсності, намагаючись доповнити її хворобливою фантазією містики чи маренням морфино-мана; одна дійсність була й буде предметом істинного, здорового мистецтва»⁴⁸. К. А. Тімірязев вважав, що декадентські твори, так само як і різні види буржуазного мистецтва — футуризм, кубізм та «інші ізми» з приставкою нео чи без неї, всі ці легіони піїтів і художників з цілковитою відсутністю хисту і будь-якої культури» найяскравіше характеризують безплідність і розклад «вмираючого буржуазного

⁴² Там же, т. VIII, стор. 27—28.

⁴³ Там же, т. IX, стор. 130.

⁴⁴ Там же, т. V, стор. 15.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же, т. IX, стор. 100.

⁴⁷ Там же, т. V, стор. 22.

⁴⁸ Там же, стор. 229.

світу»⁴⁹. Він зазначав, що причини поширення декадентських творів і наростання хвилі філософського ідеалізму слід шукати саме в посиленні реакційності буржуазії.

Наукова спадщина К. А. Тимірязєва, його послідовні виступи проти ідеалізму і містики в біології і філософії не втратили своєї актуальності і в наш час. Вони слугують справі виховання радянських людей, боротьбі проти реакційної буржуазної ідеології.

* * *

К. А. Тимірязєв, 130 лет со дня рождения которого исполняется в этом году, по праву считается не только выдающимся естествоиспытателем, последовательным, решительным сторонником воинствующего материализма, но и видным общественным деятелем России тех лет. В своих выступлениях К. А. Тимірязєв неоднократно разоблачал реакционную сущность идеализма, вскрывал его гносеологические и социально-классовые корни. Критика К. А. Тимірязєвым теоретических концепций эмпириокритицистов, энергетистов, интуитивистов, разоблачение им реакционной сущности идеалистических учений эпохи империализма, развенчание декадентского искусства как одного из проявлений реакционной, буржуазной идеологии — все это позволяет убедиться в том, насколько велико значение научного наследия К. А. Тимірязєва и в наше время, в деле борьбы против буржуазной идеологии и в формировании у советских людей марксистско-ленинского мировоззрения.

⁴⁹ Цит. по кн.: Г. В. Платонов. Мировоззрение К. А. Тимірязєва. М., 1952, стор. 369.

Футурологія: претензії і реальність

Г. М. ЧЕРНЯВСЬКА

Комуністичне оновлення світу і сучасна науково-технічна революція робить науково обгрунтовані прогнози необхідною умовою дальшого успішного розвитку. Матеріалістична теорія суспільства дає можливість розуміти закономірності соціальних процесів, визначати об'єктивні й історично важливі явища і взаємозв'язки реальної дійсності, виділяти істотне й неістотне в людській діяльності з погляду історичного процесу. Вона становить теоретичну основу наукового передбачення і робить можливою побудову обгрунтованої моделі майбутнього. У нових історичних умовах, коли прогнозування є дійовим фактором розвитку продуктивних сил, ще раз виявилась перевага діалектико-матеріалістичного підходу до дослідження соціальних процесів. Цей підхід становить методологічну основу і головний методологічний інструмент марксистсько-ленінської суспільної прогностики. Він дає можливість нашій науці оволодіти складною проблемою управління тими процесами, які пов'язані з розвитком науково-технічної революції, а, отже, забезпечити гармонійний й планомірний розвиток продуктивних сил.

Успіхи соціалізму у змаганні з капіталізмом змушують монополістичну буржуазію мобілізувати всі сили для стимулювання більш високих темпів розвитку виробництва, використовуючи з цією метою програмування економіки, соціально-економічні прогнози. Не залишилась осторонь і буржуазна суспільна наука. В ній помітні спроби сконцентрувати зусилля буржуазних філософів і соціологів для виконання нового соціального «замовлення» — створення теорії, яка виступила б альтернативою марксизмові і забезпечила загальнометодологічну базу для прогнозування соціальних відносин.

Саме усвідомлення необхідності такої теорії відбиває модифікацію буржуазної соціальної думки, яка пристосовується до сучасних умов протиборства соціалізму і капіталізму. Адже до останнього часу більшість буржуазних учених не тільки заперечувала можливість прогнозування соціальних явищ, але й оголошувала наукове управління суспільством, планування у соціалістичних країнах замахом на активність суб'єкта і його мислення, ігноруванням творчої ролі людини.

Ідея принципової можливості передбачення і планування соціальних процесів, яку обгрунтували основоположники марксизму, а розвинув і втілював у життя В. І. Ленін, викликала в перші роки Радянської влади дискусію у світовому масштабі¹. Більшості буржуазних учених

¹ Про розробку теорії і методології наукового передбачення класиками марксизму-ленінізму докладніше див.: В. С. Готт. Ленинское научное предвидение общественного развития. «Философские науки», 1970, № 2; А. М. Румянцев. Вопросы социального прогнозирования и планирования. «Вопросы философии», 1970, № 8; Б. Г. Кузнецов. В. И. Ленин и гносеологические основы научного прогнозирования. «Вопросы философии», 1969, № 11; Б. Г. Глезерман. В. И. Ленин и проблемы научного предвидения. «Вопросы философии», 1969, № 4 та ін.

здавалася неймовірною навіть сама думка про таку можливість. Д. Белл у короткому аналізі літератури 20-х років виділяє як найхарактернішу її особливість відсутність серйозного підходу до розв'язання проблеми прогнозування, підкреслюючи переважно фантастичний характер уявлень про майбутнє на Заході².

Сучасна буржуазна наука не відмовилась остаточно від колишнього агностичного ставлення до проблеми майбутнього. І досі існують спроби заперечити об'єктивні закономірності в історії людського суспільства і, отже, відкинути можливість наукового передбачення шляхів його подальшого розвитку³.

Але в останнє десятиріччя помітне поширення дістали інші погляди. Буржуазні вчені на основі ідеалістичних теорій розвитку суспільства сподіваються виявити основні параметри, які характеризують розвиток соціально-політичної системи капіталізму. Широко використовується при цьому моделювання суспільно-політичних процесів. Прагнучи пристосуватися до об'єктивної тенденції — концентрації і централізації капіталістичного виробництва, державно-монополістичний капіталізм удається до різних методів регулювання економіки, серед них і до координації планів підприємств, широко використовує у складанні цих планів науково-технічне прогнозування.

Термін для позначення нової теорії сформулював О. К. Флехтхейм. Він же один із перших твердив про всеосяжні можливості футурології: як специфічної науки, яка з допомогою «блискучих умів» визначить всі аспекти долі людства у численних галузях науки і техніки⁴⁻⁵. Розглядаючи футурологію у кількох аспектах, Флехтхейм вбачає її основне завдання як окремої науки у збиранні і зіставленні всіх найважливіших прогнозів і проєктів, як прикладної — у програмуванні і плануванні, як філософської — у «критиці ідеології»⁶.

Коло питань, що їх охоплюють дослідження футурологів, практично необмежене. До нього входять найрізноманітніші сторони життя як окремих індивідів, так і майбутнє людства загалом: завтрашній день його культури, перспективи біологічної і психологічної еволюції людини, доля землі, клімату, флори, фауни. О. Флехтхейм, намагаючись систематизувати проблеми, що їх розробляє футурологія, виділяє три групи питань: довгострокові (long-range) передбачення природничої історії, середньострокові (middle-range) передбачення широких соціально-культурних процесів, і нарешті, передбачення важливих напрямів найближчого, короткострокового (short-term) розвитку⁷.

Після абсолютного невизнання необхідності цих форм у керуванні капіталістичним господарством, буржуазні ідеологи вдаються до іншої крайності: фетишизують прогностичні методи, а надто можливості системно-програмного підходу, покладають надії на те, що вони стануть панацеєю від усіх хвороб капіталістичної економіки, допоможуть звести нанівець стихійні фактори її ринкового регулювання. Буржуазні теоретики сіють ілюзії щодо можливості створення з допомогою футурології капіталістичного суспільства, яке функціонуватиме ідеально.

Не спиняючись детально на обмежених можливостях програмування

² Introduction, by D. Bell to: H. Kahn and A. Wiener. The year 2000. A Framework for Speculation on the Thirty-three Years. N. Y.—London, 1967, p. IX.

³ A. Etzioni. The Active Society. A Theory of Social and Political Processes. London—New York, 1968; M. Wachs. Road to 1977. "Fortune", January, 1967.

⁴⁻⁵ Див.: O. Flechtheim. History and Futurology. Meisenheim am Glan, 1966.

⁶ O. K. Flechtheim. Sociologie, Politologie, Futurologie. Begriffsbestimmungen und Problemstellungen.—"New Sammlung", 1967, Mai—Juni, Jg. 7, Hf. S. 185—202.

⁷ O. Flechtheim. History and Futurology, p. 78.

і загальнонаціонального планування в США⁸, ми зосередимо головну увагу на доведенні наукової неспроможності спроб зобразити футурологію як таку, що забезпечує загальнотеоретичний базис для вирішення цих проблем на науковому рівні, а також на розкритті справжньої ролі, яку відводять їй в сучасній буржуазній державі.

Позицію adeptів цієї теорії ми вже відзначали: під поняття футурології вони підводять будь-яке прогнозування — науково-технічне, економічне, соціально-політичне та ін. Неправомірно поширюючи об'єкт дослідження на весь комплекс питань, пов'язаних з майбутнім людства, буржуазні соціологи не торкаються численних питань: про стосунок футурології до інших наук, про межі її досліджень, про конкретне визначення предмету досліджень та уникнення дублювання функцій інших самостійних наук тощо.

Автори, які не порушують у своїх працях спеціально цю проблему, просто віддаючи данину загальному захопленню новою термінологією, називають усі дослідження, пов'язані з процесами майбутнього, футурологією, а людей, що проводять такі дослідження чи просто формулюють здогадки про завтрашній день, — футурологами.

Нове явище в буржуазній суспільній думці потребує осмислення з марксистських позицій причин його виникнення, аналізу класової суті, визначення його місця в системі сучасної буржуазної ідеології.

Коли виходити тільки з домагань самих футурологів, ця теорія втрачає специфіку. Прогнозування — не специфічна її функція, бо в кожній науці згідно із законами розвитку, що вона їх досліджує, міститься «футурологічний елемент». Принципи прогнозування розробляються особливим напрямом науки, який зветься прогностикою⁹⁻¹³. Плани ж створення футурології, оголошеної універсальною наукою про майбутнє, що обіймає весь комплекс прогностичних досліджень, не мають під собою реального ґрунту.

Як же визначити в такому разі сферу дії цієї теорії, який зміст і призначення діяльності футурологів?

О. Флехтгейм і сам, певно, усвідомлює легку вразливість заявок футурологів на прогнозування і планування суспільного життя, науки, техніки і економіки країни, розуміє, що предмет її досліджень не дуже ясний. Ця тема варіюється в більшості його праць. Він порівнює футурологію із соціологією і «політологією»¹⁴⁻¹⁵, відшукує риси і ознаки, що відрізняють її від соціології, відзначає її близькість до історії і визначає як «проекцію історії в нові часи», вважає незаперечною її спорідненість з культурною антропологією, теоретичною соціологією і соціальною філософією¹⁶, знаходить найближчі зв'язки з такими науками, як антропологія, соціологія, психологія, філософія, економіка і політика¹⁷. Часом він одверто заявляє про те, що поле дії футурології настільки неясне, що через цю широту його можна визначити лише умовно¹⁸, і що

⁸ Буржуазні автори самі визнають неповну обґрунтованість загальнодержавних прогнозів. Навіть найкваліфікованіші спеціалісти складають прогнози без достатнього врахування провідних факторів, бо виходять з інформації, що їй надають корпорації і фірми, які свідомо приховують багато даних.

⁹⁻¹³ Про становлення нової науки прогностики та її специфіку див.: И. В. Бестужев-Лада. Окно в будущее. М., 1970; Д. М. Гвишанин, В. А. Лисичкин. Прогностика, М., 1968; Д. М. Гвишанин, В. А. Лисичкин. Прогностика — новая наука. — «Будущее науки». М., 1970; Г. М. Добров. Прогнозирование науки и техники. М., 1968.

¹⁴⁻¹⁵ O. Flechtheim. Soziologie, Politologie, Futurologie. "New Sammlung", 1967, jg. 7, Hf. 3, s. 185—202.

¹⁶ O. Flechtheim. History and Futurology, p. 73.

¹⁷ Ibid., p. 92.

¹⁸ Ibid., p. 76.

футурологія «не має справи з новим і спеціальним сегментом знання, а швидше являє новий синтез різних матеріалів»¹⁹.

Для правильної оцінки футурологічних концепцій слід відмовитися від пропозицій, які нав'язують ідеологи буржуазії, і вдатися до всебічного аналізу на основі вивчення і узагальнення численної футурологічної літератури. Лише такий підхід дасть можливість розширити предмет полеміки і уникнути обмежених рамок для критики.

Футурологія з'явилася на певному етапі розвитку соціального прогнозування, необхідність якого зумовлена цілою низкою об'єктивних причин²⁰. Розвитку прогнозів нагально вимагають продуктивні сили капіталістичного суспільства. Соціальне прогнозування зазнало поширення як засіб пристосування капіталізму до вимог сучасної епохи, засіб одержання максимальних прибутків шляхом організації планування, врахування ринку, посилення експлуатації людини. Особливості науково-технічної революції в країнах капіталу перетворили питання про кількість і якість таких досліджень на питання про виживання в конкурентній боротьбі. Під тиском цих вимог буржуазна наука назбирала цінні відомості, освоїла засоби їх систематизації, розвинула потужну технічну базу у вигляді дедалі зростаючого парку електронно-обчислювальних машин.

Але водночас з розквітом прогностичних функцій окремих підприємств, ростом і нагромадженням прогностичної інформації на окремих фірмах і в державному масштабі почалась «окупація» прогнозування ідеологами державно-монополістичної системи, перетворення його на засіб обґрунтування майбутнього капіталістичної системи.

Для буржуазних суспільних наук завжди було характерне прагнення використати досягнення спеціальних наук для прикриття хибності своєї філософсько-методологічної основи, а також для створення видимості сайєнтизму й «ідеологічного плюралізму». Футурологія як нова соціальна теорія формується тоді, коли усвідомлюються можливості використати прогнозування як ефективну базу для створення нової загальної теорії історичного процесу. Для переконливості посилаються на дані статистики, компетентну думку експертів, моделювання суспільних процесів та інші «докази». Футурологи конформістського напрямку вже не задовольняються сьогодні суто емпіричним прогнозуванням. Вони дедалі частіше вдаються до абстракцій, конструюють соціальні моделі, в яких намагаються об'єднати організаційно-технічні функції соціального прогнозування з політичними завданнями: прогресивні тенденції в розвитку науки і техніки зобразити як доказ життєвості й ефективності основних капіталістичних принципів.

Характерним є те, що успіхи в галузі прогнозування окремих сфер економіки наводяться як доказ істинності передбачень футурологів у галузі суспільних явищ, хоч соціально-політичне прогнозування, на відміну від науково-технічного, має особливості, які в умовах антагоністичного суспільства стають незборимою перешкодою на шляху дослідника.

У дослідженнях прогнозування і футурологічні побудови розрізняються не завжди: частіше в одній і тій самій праці можна знайти і ма-

¹⁹ Ibid., p. 73.

²⁰ Ж. Т. Тощенко, досліджуючи історію державно-монополістичного програмування економічних і соціальних процесів, дійшов висновку, що економічний прогноз, як методологічний попередник капіталістичного програмування, поширився після першої світової війни. Див.: Ж. Т. Тощенко. О программировании общественного развития в капиталистическом обществе. У кн.: Научное управление обществом. Вып. 3. М., 1969, стор. 300—301. Термін «футурологія» і перші спроби сформулювати предмет науки, яку він позначає, належать до 1943 року. Див.: O. Flechtheim. History and Futurology, p. X.

теріал з прогностики, і футурологічні міркування автора. Їх часом дуже важко розділити, бо положення й аналіз у працях буржуазних прогнозистів, як правило, пройняті соціальною демагогією, характеризуються прагненням змалювати майбутнє капіталізму загалом і його окремих сфер як таке, що не має нічого спільного з експлуатацією, зміцненням влади пануючої верхівки, як об'єктивний процес, спрямований на здійснення інтересів усього суспільства.

Корпорації і фірми дбайливо приховують від громадськості і конкурентів більшість прогнозів, які містять справді науковий аналіз розвитку найперспективніших галузей науки і техніки, вузьких місць виробництва. Водночас капіталістичні країни захльостує повинь соціально-політичних прогнозів, де, як правило, переважають апіорні твердження про вічність капіталістичного ладу.

Беручись «відповісти об'єктивно, наскільки це можливо, на питання про долю нашої цивілізації у найближчі століття»²¹, футурологія відтворює основні вади своїх попередниць, теорій, які є наслідком старих традицій у буржуазній соціології²². Але широкої популярності зажили відмітні риси футурології як загальної теорії соціального розвитку. Вона начебто реалізує мрію буржуазної соціології про створення теорії «багатолінійного суспільного процесу». Футурологи, як правило, пропонують не єдиний напрям, а вибір альтернатив майбутнього. Ця «автономна наука про майбутнє» своїм першим і головним завданням вважає заміну традиційної однобічності в прогнозуванні і плануванні набором більш широких точок зору²³. Ця її якість вважається альтернативою марксистському визначенню суспільного прогресу, і уособлює «ідеал» сайєнтистського підходу до пошуків шляху суспільного розвитку. Висловлюючи претензію на протилежність традиційним лінійним теоріям історії і здатність футурології «вивчати горизонтальний ефект», Р. Юнг проголосив, що відтепер «тенета, а не стріла будуть символом століття, в якому футурологія відіграватиме центральну роль»²⁴. Д. Белл про можливість вибору шляху суспільства пише: «Що характерне (у теоріях соціальної зміни.— Г. Ч.) для середини ХХ століття — обдумана інтервенція людських інструментів, переважно урядових, для контролю за змінами до моменту досягнення певної кінцевої мети»²⁵.

Аналіз творів апологетичного напрямку у футурології показує, що насправді, незважаючи на все гадане розмаїття сценаріїв для майбутнього, вибір в кінцевому висновку вирішений наперед уже постановкою питання, самим характером інтерпретацій альтернативних варіантів. Так, Флехтхейм уявляє «три теоретично можливі шляхи, якими може рухатися караван людства»²⁶. Перший варіант — «людство як інтегрована спільність, яка буде прогресувати до ще більшої свободи, рівності і братерства, шляхом організованого використання інтелігенції, світової кооперації і мирної адаптації», — тобто варіант конвергенції ка-

²¹ O. Flechtheim. History and Futurology, p. 76.

²² Для неї також характерна спроба заперечити об'єктивну необхідність соціалізму і комунізму; в основі футурології лежить той самий ідеалістичний погляд на історичний розвиток, що виявляється в абсолютизації як науки, так і індивідуальної свідомості, яким приписується здатність «винаходити» (Д. Гейбор) жадане майбутнє. Недвозначно вимальовується деяка їхня методологічна спорідненість: об'єктивний аналіз, як правило, замінюється припасуванням до штучно сформульованих схем.

²³ O. Flechtheim. History and Futurology, p. IX.

²⁴ Ibid., p. IX.

²⁵ Introduction by D. Bell to: H. Kahn and A. Wiener. The Year 2000. N. Y.—London, p. XXV.

²⁶ O. Flechtheim. History and Futurology, p. 65.

піталізму і соціалізму,— Флехтхейм відкидає як практично неймовірний. Другий можливий шлях — занепад західної цивілізації (читай: капіталізму), що відбудеться в результаті війн, революцій, криз і дезинтеграції, Флехтхейм вважає регресом у всіх сферах людської діяльності, загибеллю сучасного світу і поверненням до часів середньовіччя. І останній варіант, який Флехтхейм вважає найімовірнішим, ототожнюється з одвічним процвітанням капіталізму, що об'єднає всі континенти за допомогою «пристосування і раціональних компромісів»²⁷.

Уява Г. Кана також з одного боку малює стабільний «стандартний» світ із потоком матеріальних благ, який дедалі зростає, майже ідентичний з ним «можливий» світ, а з іншого — йому ввижається «найгірший із усіх можливих світів», «страхіття ХХІ століття» — тобто перспектива соціалістичного суспільного ладу²⁸.

У різному словесному оформленні майбутнє «постіндустріальне» суспільство Д. Белла, «технотронне» — Зб. Бжезінського, так само як вищезгаданий «третій варіант» Флехтхейма, становлять не що інше, як ідеалізований капіталізм у проекції на майбутнє.

На відміну від попередніх теорій, зокрема теорії конвергенції, для «науки про майбутнє» більш характерним виявився одвертий перехід від часткового визнання (хоч би у формі застереження) соціалістичного ладу як рівноцінного партнера в майбутньому до надмірного вихвалання США, які виставляються взірцем для всіх народів. Американський капіталізм зображується як єдина форма майбутнього соціального устрою, і країнам соціалізму для вступу в це майбутнє надається лише одна можливість — «еволюція», тобто буржуазне переродження. Країнам «третього світу» футурологи практично відмовляють навіть у такій можливості. Теоретики постіндустріального суспільства зневажливо називають їх «глобальним гетто», пророкуючи, що розрив між ними та індустріально розвинутими країнами не лише не скоротиться, але й зростає в геометричній прогресії²⁹.

- Економічні досягнення індустріальної машини США виступають у формі теоретичного визнання Америки як єдиної країни, що вступила у «постіндустріальне століття і вказує решті держав шлях у майбутнє»³⁰, у зображенні США найвищим етапом суспільного прогресу і взірцем для прагнень усіх народів³¹. Найвиразніше апологетична функція буржуазної футурології виступає в конкретних прогнозах буржуазних соціологів, в пророкуванні обов'язкового подальшого нарощення темпів економічного зростання і перетворення США у суспільство достатку³². Коли ж у працях трапляються негативні оцінки, вони обов'язково супроводжуються застереженням: негативні можливості можна взяти під контроль³³.

Зовсім іншого характеру набувають прогнози щодо майбутнього

²⁷ Ibid.

²⁸ Див.: Н. Kahn and A. Wiener. Op. cit.

²⁹ Див. підрахунки Кана і Вінера стосовно частки валового національного продукту на душу населення. Op. cit., p. 136—140. Нагадаємо, що, наприклад, в концепції «індустріального суспільства» модернізація цих країн вважалась питанням часу.

³⁰ Н. Kahn and A. Wiener. Op. cit., p. 149.

³¹ Професор філософії Б. Беквіт, обравши за ключ до аналізу майбутнього поточне повторення менш розвинутими націями шляху більш розвинутих, як взірць найрозвинутішої пропонує американську націю. Див.: Burnham P. Beckwith. The Next 500 Years. Scientific Prediction of Major Social Trends. New York, 1967.

³² Див. вже згадані роботи Кана і Вінера, Беквіта, а також: Z. Brzezinski. America in the Technotronic Age. "Encounter", N 30, January, 1968; "Daedalus", Summer 1967, pp. 930—933.

³³ International Social Science Journal. Vol. XXI, 1969, p. 581.

соціалістичних країн, комуністичний ідеал яких наклепницьки зображується як торжество похмурого, знелюдненого соціального ладу.

Класова тенденційність, перекозчення істотних процесів суспільно-політичного розвитку соціалізму з одного боку і капіталізму з іншого проймають всю систему буржуазних прогнозів. Справа не стільки в тому, що містить кожний з прогнозів, а в тому, що в сукупності, котра подається як комплексний соціальний прогноз, вони вписуються в антикомуністичне кліше негативного зображення майбутнього соціалізму, витримане в наймажорніших тонах щодо американської нації.

Футурологи, прагнучи довести «перевагу» капіталістичного ладу в усіх сферах суспільного життя, намагаються створити штучний «позачасовий» соціальний ідеал, апіорно взятий образ капіталізму майбутнього, або «image» Америки — ідеальний, практично нереальний образ, який має всі основні характерні риси державно-монополістичного капіталізму, але «очищений» од його вад³⁴⁻³⁷. На думку буржуазних теоретиків, поширюваний за допомогою засобів масової комунікації, він повинен приховати від трудящих брак історичної перспективи капіталізму і виступити як альтернатива комуністичному соціальному ідеалу, який, як відомо, відбиває результати наукового передбачення, усвідомлення об'єктивних законів суспільного розвитку. Отож, футурологічні теорії цілком спрямовані на ідеологічні цілі — обгрунтування «вічності» капіталістичних порядків — і не мають наукової бази. На такій методологічній основі не можна відкрити загальні закони руху людського суспільства, визначити справжні сили прогресу. А без цього, природно, не можна створити точного прогнозу на майбутнє і добрати засобів для практичної орієнтації у його досягненні.

Специфіка футурології, порівняно з попередніми буржуазними теоріями соціального розвитку, полягає у її відвертій прагматичній спрямованості. Це не просто соціальна доктрина, абстрактні формули суспільного розвитку, а «теорія», яка остаточно стає на службу антикомунізму, виступаючи ідейно-теоретичною базою його нового варіанту. На відміну від попередніх теорій, головним чином нігілістичних, «негативних» за своїм характером, «футурологічний» антикомунізм покликаний не тільки нейтралізувати вплив на трудящі маси комуністичного соціального ідеалу, але й протиставити комунізмові «позитивну соціальну програму», яка виконувала б функцію загальнонаціональної мети. «Футуристичні ворожіння, — відзначає американський соціолог Л. Горовіц, — виливаються в авторитарні правила: всі бажання треба об'єднати в одне і всі людські зусилля мають бути спрямовані на досягнення однієї соціальної мети»³⁸. За допомогою таких наукоподібних прогнозів, які ідеалізують всі аспекти суспільного життя США, робиться спроба зобразити експлуататорський лад як «орієнтований в майбутнє», компенсувати в антагоністичному класовому суспільстві відсутність загальної позитивної соціальної мети і ліквідувати найслабше місце буржуазної ідеології.

Тема винайдення загальносоціальної мети стає домінуючою у футурології. Йдеться, як ми вже зазначали, не про те, щоб розкрити історичні закономірності, визначити суспільні рушійні сили майбутнього розвитку, а про те, щоб намалювати «перспективи» майбутнього, які слугують імперіалістичним класовим інтересам.

³⁴⁻³⁷ Слово «image» буквально означає «образ», «зображення». Цей термін у практиці рекламних агентств уживається для позначення образу, покликаного проковувати штучне бажання купити той або той товар. Останніми роками він дістав широке поширення в політичному житті.

³⁸ Див.: International Social Science Journal, p. 250.

Публікуючи численні прогнози, професійні футурологи, а також «футурологи від бізнесу» ігнорують антагоністичні суперечності між робітничим класом і буржуазією, прагнуть прищепити робітникам хибне переконання в ідентичності їхніх завдань і інтересів з інтересами хазяїв, схилити суспільну думку до зміцнення влади в руках монополій. Отож, футурологічні проекти покликані стимулювати активність трудящих у сприянні зусиллям, що спрямовані на досягнення накреслених буржуазними ідеологами перспектив.

Класово-світоглядні позиції футурологів не дають змоги скористатися з тих можливостей здобуття наукових результатів, які надають сучасні методи соціального прогнозування. Їхні ж методи перетворюються головним чином на засіб наукоподібного прикрашення доктрин, спрямованих на ідеологічну обробку мас. Теоретичне базікання про необхідність дослідження різних альтернатив майбутнього, як було показано, на практиці зводиться до перерахування «блискучих» перспектив для капіталізму.

За вихідну ідейну установку передбачення майбутнього приймається непорушність соціально-економічної структури буржуазного суспільства, і тому в прогнозуванні просто відкидається принцип побудови конфліктної моделі поведінки соціальної системи, який відбиває суперечливі тенденції розвитку. Тільки такий підхід і дозволяє робити зазначені супероптимістичні передбачення успішного розвитку всіх сфер економічного і соціального життя капіталістичної держави, бо вплив класових антагонізмів не береться до уваги.

У побудові нормативних прогнозів, які характеризують бажаний, ідеальний для предиктора стан явищ в майбутньому, повністю ігнорується об'єктивний момент. Дослідження об'єктивних рушійних сил суспільного прогресу підміняється абсолютизацією принципу «повинності» («те, що повинно бути»). Приречений на загибель капіталістичний лад нав'язується як ідеал для всього людства. Водночас псевдонаукові прогнози стосовно країн соціалістичної системи мають на меті послабити велику притягальну силу комунізму.

Отож, початкові заявки Флехтхейма і його послідовників про передбачення з допомогою футурології перспектив розвитку різних галузей людської діяльності кінець кінцем виллюються у використання прогнозування як теоретичної бази для нових фальсифікацій історичного прогресу.

Таким знову виявився зворотний бік чергової, «строго наукової», «чисто філософської» буржуазної суспільної теорії. Цілком очевидно, що, з огляду на розглянуті причини, футурологія не може виконувати методологічної функції в процесі пізнання соціальних явищ, не може бути теоретичною основою в прогностичній діяльності учених-суспільствознавців, як на те претендують її автори. Отже, претензії буржуазних ідеологів на широку соціологічну значущість футурології, яка нібито править за основу для історичного передбачення і планування, не мають під собою наукового ґрунту. Як можна побачити з попереднього аналізу, основна функція «науки про майбутнє» полягає не в прогнозуванні справжніх перспектив розвитку суспільства, а в абсолютній апологетиці капіталізму (і вишукуванні можливостей затримати об'єктивний процес зміни формації), у створенні перешкод для пробудження класової свідомості трудящих мас. Буржуазні теорії майбутнього слугують психологічній війні проти народів соціалістичних країн і марксистської ідеології, яка завойовує дедалі більше прихильників. Антинауковий характер прийомів представників «теорій майбутнього» очевидний. Їхні сподівання зупинити соціальний прогрес з допомогою лжеперспектив

не мають під собою ґрунту. Проте було б помилкою недооцінювати небезпеку пропаганди спотворених перспектив, штучних цілей і ідеалів, які нав'язують людині у виборі нею «системи цінностей», що ними вона керується у своїх вчинках і діях. У руках досвідчених маніпуляторів зазначені ідеологічні операції «футурологічного» антикомунізму виявляються небезпечним засобом цілеспрямованого впливу, а тому потребують всебічного і аргументованого викриття.

* * *

Термин «футурология» и первые заявления о «неограниченных» возможностях новой «науки о будущем» были сформулированы О. К. Флехтгеймом еще в 1943 году. Однако формируется эта теория лишь в начале 60-х годов, когда были осознаны возможности использования прогнозирования в качестве эффективной базы для создания новой апологетической концепции общественного развития. «Незыблемое» будущее отживающего свой век капитализма утверждается ею с помощью ссылок на тенденциозно подобранные данные статистики, мнения экспертов, моделирование общественных процессов и другие «доказательства».

Внешняя неоднозначность и наукообразность предлагаемых футурологами альтернатив будущего рассчитаны на нейтрализацию все возрастающей популярности социальной программы, разработанной марксизмом. Буржуазные теоретики сеют иллюзии относительно того, что возможно предотвращение замены капитализма коммунистической формацией и создание «желаемого будущего», отождествляемого ими с идеализированным капитализмом.

Кроме того, идеологи монополистической буржуазии возлагают на футурологию особую миссию — оберегать капитализм от социальных потрясений. Измышляя многочисленные оптимистические социально-политические прогнозы, они стремятся представить идеальной картину современного развития всех звеньев капиталистической системы, ликвидировать одно из слабых мест буржуазной идеологии — отсутствие позитивной социальной цели.

Навчальна лекція з філософії

В. Є. ДАВИДОВИЧ

У статті доцента А. Т. Нелепа «Філософія як наука і як навчальний предмет»¹ порушено питання великої теоретичної та практичної значущості про співвідношення в рамках філософії як теоретичної системи її дослідницького і навчально-дидактичного аспектів. Викладання філософії у вищих учбових закладах нашої країни нагально потребує з'ясувати оптимальне співвідношення цих аспектів у реальній педагогічній практиці.

Річ у тім, що між філософією як науковою системою і філософією як навчальним предметом існує певна відмінність. Навряд чи варто доводити, що будь-яка наука (у тому числі й марксистська філософія) становить сповнену внутрішньої напруги відкриту рухливу систему, що постійно збагачується. Істина — процес. Це непохитне положення дозволяє правильно усвідомити вічний невтримний саморух шукаючої теоретичної думки, що дістає відображення у конкретно-історичних висновках науки.

Зовсім інше — навчальний предмет. У ньому завжди виникає потреба «спинити» на хвилику, зафіксувати думку дослідника, убрати її у порівняно сталі форми. Студентам, які тільки входять у світ науки, слід показати її як сферу вже освоєну, як рубежі, яких вже сягнуло людське пізнання.

Цілком зрозумілі й дидактично виправдані орієнтація на стрункість, систематичність і стабільність викладу тієї чи іншої науки, прагнення до ясності й доступності породжують певну формалізацію, якусь відносну «завершеність» кожного навчального предмета. Найяскравіше це виявляється в підручниках та учбових посібниках. Тут наука постає головним чином як щось усталене, застигле. Добре сказав про це академік Л. А. Арцимович, характеризуючи ситуацію, що склалася у викладанні фізики у вищій школі: «Візьмемо підручник і побіжно проглянемо його. Перед нами кілька томів у цупких, важких палітурках, що містять у собі енциклопедію вибраних фізичних знань. Ці томи сповнені величчю непохитних заповідей природи, що відбиті в урочистих формулюваннях ньютонівської механіки, у першому і другому на початку термодинаміки, у рівняннях електростатики і магнетизму, в класичних дослідках з інтерференції і дифракції світла. Усе це таке фундаментальне, так давно встоялося і виглядає таким завершеним... Спонукуваний необхідністю подати науку як стабільний комплекс відомостей, автор підручника відповідно добирає матеріал, відкидаючи те, що здається йому недостатньо перевіреном, проблематичним, хитким. Таким чином він мимохіть добивається того, що в читача, який починає вивчати нову галузь знань, складається враження про її завершеність. В

¹ Див.: «Філософська думка», 1972, № 4.

основному ніби усе вже зроблено, і тепер залишається тільки деталізація»².

Ідеться тут, звичайно, про становище, що склалося у природознавстві, зокрема у фізиці. Проте й філософи часто-густо стикаються з аналогічною ситуацією. Коментуючи наведену зараз думку, Т. І. Ойзерман цілком справедливо зауважив, що «було б принаймні нескромним не бачити того, що *mutatis mutandis* (якщо зробити потрібні зміни.— В. Д.) це міркування стосується й підручників з філософії, незважаючи на вельми суттєві відмінності у змісті й темпах розвитку тієї і тієї науки»³. Це факт, і не треба запліщувати на нього очі. Підручники, навіть найкращі, завжди репрезентують науку на тому рівні, якого вона досягла щонайменше три роки тому. Вони містять те, і тільки те, що встигло вже усталитись, зробилося відбиттям «однотайної думки вчених». Вимагати од підручників справжньої оперативності, швидкого відгуку на суперечливий стрімкий рух наукової думки просто неможливо. А життя потребує, щоб у вузівських аудиторіях викладалася наука «переднього краю».

Справді, сучасна марксистська думка відображає світ більш складний і суперечливий, ніж будь-коли раніш. Поряд із непорушними положеннями, що покладені у підвалини нашої теорії, перевірені революційною практикою, вона містить і власні гіпотези, спірні питання, дискусійні твердження. Вони є в усіх галузях філософського знання, в усіх складових частинах марксизму, бо це — найживіша з усіх живих наук, органічно несумісна із застоєм, догматичністю, буквоїдством. Але як же показати у процесі викладання таку рухливість марксистсько-ленінської філософії?

Чи не найголовнішу роль у розв'язанні названої проблеми відіграє на в ч а л ь н а л е к ц і я. У викладанні філософії вона посідає центральне місце, виступаючи провідною формою учбового процесу. Одне з важливих її достоїнств полягає в тому, що вона є найоперативнішим засобом передачі знань. Лекція може й повинна бути новішою за найновіший підручник, найсвіжішу монографію, статтю. Якщо викладач справжній вчений, дослідник, він неодмінно використає у своїй лекції результати наукових пошуків, інформацію, одержану ним на конгресах, конференціях, симпозіумах. Роль лектора як виразника та інтерпретатора свіжих творчих ідей у наш час особливо велика.

Вже давно банальним вважається твердження, що нині існує ситуація «інформаційного вибуху». І справді, за даними Центрального науково-дослідного інституту патентної інформації нині щороку публікується близько 700 тисяч звітів про науково-дослідні роботи, 85 тисяч оригінальних праць, понад 700 тисяч заявок і описів винаходів, виходить друком мало не 75 тисяч книжок з науки і техніки. Тільки з філософії в нашій країні протягом останніх 5 років видано понад 3 тисячі книжок, брошур. Навіть за наявності найдокладніших довідкових видань та бібліографічних покажчиків, оглядів і рецензій студентіві практично неможливо орієнтуватися у цьому величезному потоці літератури. До того ж слід мати на увазі, що реальна наукова цінність численних малих і великих публікацій зовсім не однакова. Концептуальна насиченість цього потоку знижується. Загальний обсяг інформації зростає швидше, ніж кількість оригінальних творчих праць. У літературі з'являється безліч повторів, переказів, викладів. І щоб студенти не користувалися літературою, яка застаріває, їм потрібен досвідчений

² Л. А. Арцимович. Физик нашего времени. Зб.: Наука сегодня, М., 1969, стор. 142.

³ Т. И. Ойзерман. Главные философские направления, М., 1971, стор. 5.

помічник, умілий «лоцман» у книжковому морі. Таким помічником і повинен бути лектор, сам він, як фахівець, здатний виявити в інформаційній масі те, що потрібно цій аудиторії сьогодні, зараз.

Не слід забувати й тієї обставини, що навчальна інформація має особливий характер, відмінний од того, що мається на увазі у класичній теорії інформації. Згідно з кібернетичним розумінням повідомлення інформації знімає невизначеність, збільшує тезаурус (запас відомостей у сфері предмета, що вивчається). Однак у навчальному процесі, характерному для сучасної системи вищої освіти, інформація, що повідомляється, часто-густо не тільки не знімає невизначеності, але навіть ніби збільшує її.

Цільова настанова вищої школи, як відомо, полягає зовсім не в тому, щоб «постачати» студентів суму готових «обкатаних» відомостей. Головне не в забезпеченості студентів якоюсь сукупністю знань (хоч це саме по собі й дуже важливо), а в тому, щоб виробити у них здатність до здобуття знань. Перенесення акценту з «інформаційного» навчання на «методологічне» нині є лекучим завданням для усього комплексу наук, що вивчаються у вищій школі.

Проте, коли це стосується повною мірою викладання загальнонаукових і профілюючих дисциплін, то для філософії така вимога тричі актуальна. Відомий фахівець з вузівської педагогіки С. А. Архангельський правильно зауважив, що у навчальному процесі надходження інформації має створювати проблеми, ставити завдання, а не розв'язувати їх. І справді, під час викладання у вузі інформація не тільки «передається», а й «створюється», мусить «створюватися». Вузівський педагог повинен здійснювати фільтрацію й селекцію наукової інформації, актуалізувати «старі» дані і давати логіко-теоретичну оцінку новітнім. З огляду на це «певних поправок,— пише С. А. Архангельський,— потребує основне правило класичної інформації, суть якого полягає в тому, що у ході передачі інформація не може збільшуватись, вона зменшується або ж залишається кількісно незмінною. Для навчального процесу вищої школи потрібне інше перетворення інформації, а саме: поєднання «нових» і «старих» знань і утворення « нової» — своєї інформації. У навчальному процесі кількість і зміст інформації не зменшуються, не лишаються стабільними, а зростають»⁴. Стосовно цього лекцію слід розглядати як ту форму донесення знань, у котрій живий рух дослідницької думки проникає у схему учбового матеріалу, що вже склалася, і дозволяє викласти марксистську філософську науку в динаміці, у пошуку. «Чому потрібний лектор (хороший лектор) і чому недосить книжки (навіть хорошої)? — запитав колись академік П. Л. Капиця. І сам відповів.— Тому, що ти можеш спостерігати, як мислить людина. Не готові висновки запам'ятовуєш, а ніби присутній при їх народженні. В лектора ти можеш навчитись не лише знань, а й того, як їх здобувати»⁵.

Проте, як це не сумно, часто-густо лекції з філософії не виконують головного свого завдання, не запалюють у студентів бажання самостійно мислити, вдумливо, допитливо аналізувати здобуті знання й факти суспільної дійсності. Ще й досі, мабуть, у багатьох лекціях філософія «подається» як «готове знання». Такі лекції у методичному розумінні лишаються на рівні середньошкільної дидактики, котра нині навіть у середній школі піддається критиці.

⁴ С. А. Архангельський. Лекции по дидактике высшей школы. М., 1971, стор. 97.

⁵ Род студенческий. М., 1966, стор. 18.

Лекцію з філософії потрібно «будувати» так, щоб студент, слухаючи її, міг насамперед учитися теоретично мислити, опановувати методологію наукового пошуку. Це — головне. Дехто може заперечити: чи не призведуть такі заклики до того, що в аудиторії замість марксизму «полетяться» потік «відсебенюк», доморослих «мудрощів», прожекторських ідей. Чи можна, та й чи потрібно орієнтувати викладачів на те, щоб у навчальному процесі поряд із беззаперечними положеннями марксизму висувалися суб'єктивні «точки зору»? Адже здавна відомо: те, що звичайні люди називають помилкою, вчені іменують «точкою зору».

Чи не постраждає за таких умов те головне, що ми покликані пильнувати як ока в лобі, — чистота марксистсько-ленінського вчення, ідейно-теоретичний рівень викладання. Безперечно, такі побоювання небезпідставні. І все ж ми переконані, що вже назріла можливість перейти до нових, більш складних і відповідальних методів викладання марксистсько-ленінської філософії. Саме у цьому напрямі орієнтують нас рішення XXIV з'їзду КПРС і Постанова Центрального Комітету КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні», прийнята 1972 року.

Щоб добитися в кожній навчальній лекції оптимального поєднання наукової новини з політичною злободенністю, органічної єдності теоретичної ґрунтовності та логічної стрункості з наступальною комуністичною партійністю, потрібно визначити у змістовому плані специфічні методичні особливості власне філософських навчальних лекцій.

Крім того спільного, що зближує лекцію викладача філософії з лекцією з будь-якої іншої вузівської дисципліни, філософський курс має й свої відмітні риси. Характерна особливість філософських лекцій полягає в тому, що вони суто концептуальні. В їх основі лежить не апеляція до фактів, не розгляд емпірії, не досліди і експерименти, не хронологічне розповідання, а уможлядне оперування поняттями — ідеалізованими абстракціями. Значимо, що ця відмітна риса викладання філософії часто-густо применшується, безпідставно забувається. Діалектичний уможляд як ефективний евристичний і дидактичний захід багато викладачів спускають з ока. Часто його зовсім безпідставно ототожнюють із схоластичним мудруванням, метафізичною спекуляцією. Звичайно, голоспекулятивний виклад, побудований тільки на рефлексивному підході до предмета, замкнений у собі, такий, що штовхає до безплідного натурфілософствування, ми рішуче відхиляємо. Він історично зжив себе і належить минувшині. Проте продуктивний уможляд не втратив свого величезного значення⁶.

Використання філософського уможляду як дидактичного заходу має велике значення ще й тому, що без нього думка викладача незалежно від його волі піде або шляхом безкрилого емпіричного описування, або ж за схемою викладу матеріалу, котра запозичена в природничих і технічних наук, і зовсім не притаманна філософії. Для наших студентів, які звикли до того, що ті або ті положення можна обчислити, виміряти, перевірити формулою, експериментально зафіксувати, філософський спосіб мислення може бути важким. Однак відмовитись од нього — значить піти шляхом вульгаризації гнучких й суперечливих філософських ідей, звести їх до низки твердих мов камінь дефініцій, встановлених незаперечних правил — алгоритмів, отже, зіпхнути студента на стежку буквоїдства, виховувати педанта. Такий шлях для марксистів-ленінців зовсім не годиться.

⁶ Див.: П. В. Копнин. Логические основы науки. К., 1965, стор. 91. : : .

Діалектичний умогляд (який бере до уваги можливості сучасного формальнологічного і математичного апарата, але не тотожний йому) як жоден інший метод міркування створює передумови для виходу за межі усталеного знання. Він не веде од «знака» до «знака», від «формалізму» до «формалізму», а слугує тому, щоб гнучко відобразити реальну діалектику знання, ввести нові ідеї в контекст усталеної системи понять. Умоглядне міркування під час викладання іманентно притаманне самому буттю філософії як навчального предмета. І це справді так, якщо зважити на те, що «філософія торує перші, хай ще хиткі й гіпотетичні, шляхи до необітованих земель нових теорій, що вона непомітно тренує і готує розум дослідника до несподіваних діалектичних колізій предмета дослідження»⁷⁻⁸.

Специфіка філософії як форми знання й передбачає, що у побудові наших лекцій потрібно застосовувати класичний метод дослідження й викладу матеріалу, так блискуче вжитий К. Марксом, а саме — метод сходження від абстрактного до конкретного. До речі, цей метод давно вже взятий «на озброєння», і не лише викладачами філософії. У кращих лекційних курсах з різних дисциплін, що читаються в радянській вищій школі, виклад будується за таким принципом: спочатку викладаються загальні (абстрактні) положення даної науки, формулюються вихідні абстракції. Потому починається «розверстка» системи понять, які всебічно характеризують предмет, що досліджується. Від елементарної «клітинки» до цілісного «розвинутого» тіла — такий шлях висвітлення предмета. По суті у цьому випадку здійснюється сходження від абстрактного до конкретного або в логічній (теоретичній) або ж в історичній (емпіричній) формі. У викладанні загальнонаукових і профілюючих дисциплін використовують також індукцію, логіку індуктивних висновків, де міркування відбувається від факту; що спостерігається або демонструється в лекційному експерименті, до узагальнень, від узагальнень нижчого ступеня до вищого — абстракції.

У викладанні лекційного матеріалу з філософських дисциплін принцип сходження від абстрактного до конкретного є основним, визначальним. Розгляд питань провадиться тут на суто теоретичному рівні. Зауважимо, що до теоретичного рівня слід віднести усі ті види і методи пізнавальної діяльності й засоби організації знання, котрі характеризуються більшим чи меншим ступенем опосереднення і забезпечують створення, побудову і розробку наукової теорії як логічно організованого знання про об'єктивні закони та інші суттєві, тобто загальні й необхідні зв'язки та відношення в об'єктивному світі. Саме тому дидактичні прийоми донесення прикладного знання, аналіз на рівні емпірії, філософській лекції протипоказані. Тільки на шляху, на якому абстрактні визначення приводять до відтворення конкретного за допомогою мислення, можливо розв'язати специфічне завдання філософського осмислення навколишньої дійсності.

Однобічну заземлену аналітичність, дитячі кроки «від простого до складного», «від близького до далекого» слід залишити в середній школі. Величезний ефект дає застосування до навчальної лекції з філософії того способу викладу, котрий вживав К. Маркс у «Капіталі». Цей спосіб, відбиваючи хід дослідницької думки, разом з тим дає можливість подати теорію як розвинуту. Застосовуючи його, перед студентами не викладають готові результати, а наочно відтворюють процес їх одержання. Саме цьому кожна філософська лекція мусить починатися з по-

становки проблеми, тобто теоретичного завдання, конкретного питання, що відображує суперечливу сутність предмета, який аналізується і потребує розв'язання. При цьому слід пам'ятати, що будь-яке учбове питання, раніш ніж виступити у властивій йому дидактичній формі, було колись науковою проблемою, розв'язання якої ще не містило в собі наявне на той час знання. Відтворення з навчальною метою проблемної ситуації науки — це той важливий методологічний прийом, який дозволяє на лекції показати те, чим жила у минулому, і те, чим живе філософська думка нині. Сьогоднішні непохитні посилки марксистської філософії — не проста констатація якихось емпіричних фактів, а теоретично зафіксовані відкриття, зроблені марксистами. І це слід студентам показати. Тільки так можливо виробити у них уміння мислити, здатність розмірковувати. «Розв'язання задач,— пише Е. В. Ільєнков,— зовсім не привілей математиків. Усе людське пізнання є не що інше, як безперервний процес постановки і розв'язання все нових і нових задач, питань, проблем, труднощів. І цілком зрозуміло, що тільки та людина розуміє наукові формули і положення, котра бачить у них не лише фрази, які їй слід зазубрити, а насамперед — насилу знайдені відповіді на цілком певні питання»⁹.

Показ взаємовиключаючих визначень у теоретичному відбитті предмета, фіксація єдиного, його роздвоєння, єднання роздвоєного — така загалом логічна схема філософського викладу проблеми. Проблемний початок лекції означає, що студентові змальовується така теоретична ситуація, в якій відбито наше «знання про незнання». І дальший хід міркувань і доведень має сприяти розв'язанню проблеми, виявленню істини.

Слід зазначити, що філософські проблеми, що їх викладаємо ми у навчальному курсі, відмінні од проблем, які постають перед конкретними природничими і суспільними науками. Їх не можна «закрити» і здати до архіву з тієї причини, що вони вже вичерпані, остаточно розв'язані. На кожному новому етапі історичного розвитку кардинальні філософські проблеми порушуються знову й знову, в них виявляються не знані раніш аспекти «вічних питань» буття і пізнання. Тому дуже важливо постійно наголошувати на тому, що наша філософія є не «зведенням канонів», якимось теоретичним катехізисом, а відкритою живою системою, що безупинно вбирає в себе усе те нове, що виникає в житті і пізнанні. «Найголовніша функція філософів,— пише І. Т. Фролов,— це правильна постановка проблеми»¹⁰. Гадаємо, що ця теза стосується не лише соціальної і теоретико-пізнавальної функції філософів, а й їхньої педагогічної діяльності. У цій статті ми не маємо на меті здійснити докладний аналіз логіки викладу філософських питань, їх розгляд по суті. Такий аналіз можна здибати у монографіях і посібниках з діалектичної логіки, логіки наукового дослідження тощо. Ми підкреслюємо лише те, що дотримання принципів, нами вже відзначених, важливе не лише для дослідників, а й є найсуттєвішою методичною вимогою для тих, хто викладає філософію.

Отже, проблемний початок лекції визначає весь подальший виклад, дає можливість уникнути описовості, створює передумови для включення в лекційний матеріал усіх тих нових моментів, що виникають у ході розвитку марксистсько-ленінської філософії.

Після того, як поставлено проблему, в лекції визначаються вихідні абстракції і робиться аналіз понятійного апарата. Далі розглядаються

⁹ Э. В. Ильєнков. Об идолах и идеалах. М., 1968, стор. 165.

¹⁰ «Вопросы философии», № 9, 1972, стор. 123.

основні тези лекції відповідно до внутрішньої логіки проблеми, що викладається.

Важливим методичним моментом, що характеризує навчальну лекцію з філософії, є неодмінний історико-філософський екскурс. Лектор-філософ завжди мусить пам'ятати думку Ф. Енгельса про те, що для того, щоб виробити здатність до теоретичного мислення, немає іншого засобу, крім вивчення усієї попередньої філософії. Річ у тім, що історія філософії виступає як самосвідомість філософії, її власний критичний самоаналіз, а не простий хронологічний виклад біографій мислителів та філософських систем. «Драма ідей» в історії філософії показана в історичному ракурсі, у суперечливому розвитку. Це історія боротьби і перемоги розуму над нерозумом, істини над хибними поглядами і фальсифікаціями. І не даремно історико-філософські дослідження характеризують як філософію філософії¹¹.

Світова філософія містить у собі величезне духовне багатство. І щоб виробити здатність до міркування, сформувати розум, вміти розпоряджатися знанням, потрібно опанувати це багатство хоч би й мінімальною мірою. Розв'язання цього завдання неможливе, якщо обмежитись лише тим переліком питань, що їх передбачають дві-три лекції історико-філософського вступу до курсу марксистсько-ленінської філософії. Найбільша методична трудність полягає, мабуть, у тому, щоб уміло здійснити «актуалізацію» стародавніх філософських суперечок і колізій, показати їхню значущість для розв'язання сучасних проблем. «Сучасний ідеал науки,—справедливо зауважує Б. Г. Кузнецов,— відрізняється од класичного ідеалу не тільки своїм змістом, але й своєю явною динамічністю. Сучасна наука убачає у тому ідеалі наукового пояснення світ, до якого вона прагне, щось таке, що змінюється на очах одного покоління. Для того, щоб сформулювати сучасний ідеал наукового пояснення, його слід порівняти з тими ідеальними схемами, котрі визначали у минулому стиль і напрям наукової думки»¹². Ось у цьому і полягає основна мета звернення лектора до історико-філософського матеріалу. Звичайно, тут не можна відбутися «цитатницьким» розглядом окремих положень, вирваних з контексту тієї чи тієї системи. Слід відтворювати теоретичний зміст цих філософських шкіл минулого, порівнювати їх проблематику, показувати, як діалектичний матеріалізм дає позитивне розв'язання цих проблем.

Усе це потребує застосування методичного прийому контрастності, зіставлення і протиставлення матеріалістичних і ідеалістичних позицій, діалектичного і метафізичного підходу до досліджуваного об'єкта. Лекція має бути пройнята полемікою, ґрунтовною і доказовою критикою наших ідейних супротивників. Дуже важливо поряд з історико-філософськими екскурсами і паралелями показувати у кожній лекції особливості сучасного ідеалізму і метафізики, розкривати специфіку ідейно-теоретичної боротьби у філософії сьогодення. Саме тут виклад навчального матеріалу може бути максимально наближеним до завдань ідейно-політичного виховання студентів.

Змальовуючи ту напружену боротьбу проти неопозитивістських, ірраціоналістичних та релігійно-догматичних напрямів буржуазної філософії ХХ століття, що її провадять сучасні марксистки, в лекції слід показати непохитність тих принципів аналізу різних теоретичних «ізмів», які заповіли нам основоположники революційного марксизму.

¹¹ Див.: Т. И. Ойзерман. Проблемы историко-философской науки. М., 1969, стор. 5.

¹² Б. Г. Кузнецов. Философия оптимизма. М., 1972, стор. 199.

Варто звернути увагу і на важливість критики декотрих «нових» буржуазних концепцій на зразок «філософської антропології», «філософського структуралізму», «філософії культури», сучасної буржуазної і ревізіоністської «марксології», які ще неповно висвітлені у підручних і навчальних посібниках.

Серйозним і досить дискусійним є питання про використання у лекції з філософії методів зображувальної наочності із застосуванням технічних засобів. Ця проблема безпосередньо стосується розглядуваної нами проблеми співвідношення дослідного та дидактичного аспектів у викладанні філософії. І справді, чимало викладачів убагають у використанні «екранних» засобів мало не методичну панацею. Мовляв, варто лише застосувати епідіаскоп або ж навчальне кіно, як одразу ж складні питання гносеології чи діалектики суспільного розвитку стануть зрозумілішими й доступними усім. На жаль, це не зовсім так, а втім й зовсім не так.

Оскільки філософія — наука абстрактна, багато її положень за своєю природою принципово не можуть бути перекладені на мову наочних образів, чуттєво-конкретних уявлень. Логічне опосередкування дійсності, відбиття її у формі понять, категоріальної системи специфічне для будь-якої теоретичної конструкції і тричі характерне для філософії. До філософських побудов зовсім не застосовний афоризм Анатолія Франса: «Пізнати — ніщо, уявити собі — все». Спроби «перекладу» філософської думки на мову «картинок» дають, звичайно, мізерні наслідки. Замість філософії студентові демонструють зображення нейрону, зарисовку шимпанзе, фігурки людей, що мають удавати ходу історії та ін. Прикладом таких, м'яко кажучи, невдалих спроб можуть бути ілюстровані схеми-плакати «Виникнення форм відображення» та «Ступені процесу пізнання», наведені у статті І. Н. Храковского (див.: зб. «Вопросы общественных наук», вип. 4, 1970, вид. КДУ, стор. 140—141). Навіть сам автор змушений охарактеризувати ці схеми як «досить спрощені». На жаль, аналогічне «приладдя», виготовлене кустарно, часто-густо використовується у вузах. Добрі заміри, щире прагнення зробити виклад філософських проблем більш доступним, дохідливим обертаються на спрощення, вульгаризацію. Зведення абстрактної філософської думки до наочно-чуттєвих образів буденної свідомості — все це призводить у безвихідь. Слід пам'ятати, що наочність є тим дидактичним засобом, який можна схарактеризувати як різновид пізнавальної діяльності, спрямованої на конкретні предмети і явища, що «це той практичний, реальний аналіз і синтез, який є першим шаблоном пізнавальної діяльності і в цьому аспекті передує розумовому аналізу і синтезу, що відбувається у словесному плані»¹³. Так визначають наочність фахівці з педагогічної психології. І з ними не можна не погодитись.

Безоглядне й непродумане застосування «наочного приладдя» у філософських курсах формує в студентів переважно раціоналістично-емпіричний підхід до нового знання і протистоїть завданню виховання науково-теоретичного мислення. Про хибність такого способу навіть стосовно середньої школи переконливо пише В. В. Давидов: «Технологія» формування змістових узагальнень зовсім інша, ніж та, яка властива узагальненням емпіричного характеру. Основою цього процесу слугує не спостереження і порівняння зовнішніх властивостей і предметів (традиційна наочність), а перетворювальне предметне діяння та

¹³ Д. Н. Богоявленский, Н. А. Межинская. Психология усвоения знания в школе. М., 1959, стор. 132.

аналіз, які виявляють суттєві зв'язки цілісного об'єкта, його генетичну вихідну (всезагальну) форму. Тут відкриття і засвоєння абстрактно-всезагального перед ує засвоєнню конкретно-часткового, і засобом сходження від абстрактного до конкретного є саме розумування як певний спосіб діяльності»¹⁴. Цього не слід забувати.

Однак ми зовсім не ставимо за мету довести, ніби засоби графічної зображувальності (а також і екранні засоби) зовсім протипоказані філософії. У чітко окреслених, певних межах їх можна і треба використовувати. Вони насамперед застосовні там, де, говорячи мовою педагогіки, «внутрішня» наочність має здатність трансформуватися у «зовнішню» наочність. Так, під час аналізу закону заперечення заперечення цілком виправдані крейдянні рисунки на дошці «спіралі», її окремого «витка», стрілок, що символізують «прогрес», «регрес», «циклічний рух». Зарисовки, що їх роблять під час самої лекції, не відхиляють уваги од суті логічних доведень, а, навпаки, допомагають виявити й наголосити на них. Якщо перенести ці схеми на папір (тобто виготовити заздалегідь плакати), то одразу ж виявиться психологічний розрив між словом і зображенням, схеми виявлять власний «схематизм», огрублять і спростять діалектично складний ланцюг міркувань.

Звичайно, з цілої низки лекційних тем можна і треба підготувати наочне приладдя. Йдеться про таблиці із зображенням структурних рівнів матеріального світу, логічні схеми, експозиції історико-філософського характеру з портретами видатних мислителів, їх книжками і так-е інше. Доречні таблиці або плівки для екранного показу й там, де можна вжити графічні й математичні прийоми, зокрема, коли розглядаємо ті чи ті процеси або системно-структурні характеристики об'єктів («наукометричні» характеристики розвитку науки як соціального інституту, графіки експоненціального зростання, синхроністичні таблиці, що допомагають у висвітленні питань соціального прогресу, демографічні піраміди, моделі соціальної структури та ін.).

Слід зазначити, що використання наочної образності може слугувати й справі ознайомлення студентів з новими ідеями радянських філософів. Прикладами застосування графічних зображень у філософських дослідженнях є, на нашу думку, різноманітні моделі соціальної структури (див.: В. С. Семенов. Капитализм и классы. М., 1969, стор. 224—226). Удало вжив графічні засоби Б. М. Кедров, аналізуючи взаємозв'язок форм руху та їх класифікації (див.: Пространство, время, движение. М., 1971, стор. 286—288, 294, 298, 307). Чітке уявлення про членування історичного процесу в цілому дає схема, наведена в книжці «Принцип историзма в познании социальных явлений» (М., 1972, стор. 70). Такі приклади можна було б і збільшити.

Фонд демонстраційних матеріалів слід постійно оновлювати, враховуючи при цьому все нове, що з'являється у наукових публікаціях. Лекційні матеріали викладача поновлювати набагато легше, ніж діафільми або ж таблиці. А застаріле наочне приладдя анітрохи не краще за поживклі конспекти. Слід мати на увазі, що надто стабільний фонд таблиць і схем перешкоджатиме успішному розв'язанню завдання постійного і неухильного внесення в навчальний курс усього нового, що народжує творча думка марксистських дослідників.

Цілком імовірно, що не все сказане в цій статті буде беззастережно прийняте читачами. Окремі положення, що їх ми висловили, мають дискусійний характер і викличуть зауваження, заперечення. Але обго-

¹⁴ В. В. Давыдов. Виды обобщения в обучении (логико-психологические проблемы построения учебных предметов). М., 1972, стор. 396.

ворення зачеплених нами проблем має нині велике значення для розв'язання завдань оптимізації навчального процесу, підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання філософії у вищій школі.

* * *

В статье рассматривается проблема соотношения исследовательского и учебно-дидактического аспектов философии как теоретической системы. В качестве объекта такого анализа избрана лекция по философии — ведущая форма педагогического процесса в высшей школе, организующая всю систему учебного философского курса.

Автор показывает, что лекция является той формой донесения знания, в которой живое движение исследовательской мысли обретает возможность наиболее полно проникнуть в сложившуюся схему учебного материала, преподать марксистскую философскую науку в динамике, в поиске. В статье дается характеристика специфических особенностей философских лекций (концептуальность, использование диалектического умозрения как дидактического приема; применение метода восхождения от абстрактного к конкретному в построении лекционного материала и т. д.). В статье также анализируется вопрос о возможности и границах применения в философских лекциях методов изобразительной наглядности и технических средств. Вопросы, поднятые в статье, направлены на то, чтобы найти пути к оптимизации учебного процесса, дальнейшему повышению идейно-теоретического уровня преподавания философии в высшей школе.

Предмет наукового комунізму*

Серед усіх тем лекційного курсу особливу складність становить підготовка і читання першої, вступної лекції про предмет наукового комунізму, яка має важливе методологічне значення. Завдання полягає в тому, щоб ознайомити слухачів із змістом предмета, визначити місце і роль наукового комунізму в системі марксистсько-ленінської теорії, проаналізувати взаємозв'язок наукового комунізму з іншими суспільними науками, пояснити причини зростання його ролі за сучасних умов. Водночас слід враховувати, що чимало проблем теорії наукового комунізму висунуто суспільною практикою порівняно недавно, тому в деяких аспектах вони ще залишаються дискусійними. Взагалі, повсякчасне виникнення нових, породжених життям проблем видається нам однією з характерних рис теорії наукового комунізму.

Фундаментальною методологічною основою, дороговказом в аналізі предмету наукового комунізму слугують праці основоположників марксизму-ленінізму, рішення з'їздів і конференцій КПРС, постанови Центрального Комітету нашої партії, документи і матеріали міжнародного комуністичного і робітничого руху. Характеристика сутності і змісту наукового комунізму дається у «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, в «Анти-Дюрінгу» і в «Розвиткові соціалізму від утопії до науки» Ф. Енгельса, в працях В. І. Леніна «Історична доля вчення Карла Маркса», «Три джерела і три складові частини марксизму», «Карл Маркс» тощо; у Програмі КПРС, у постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», у Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», а також у матеріалах XXIV з'їзду КПРС та міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій. Сутність і основні етапи розвитку наукового комунізму детально проаналізовано також в доповідях Л. І. Брежнєва «Справа Леніна живе і перемагає», «Про п'ятидесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» тощо.

Розвиваючи фундаментальні положення теорії наукового комунізму, радянські науковці створили чимало глибоких наукових праць, в яких розглядається питання про сутність, місце і значення предмета наукового комунізму. Відбулися дискусії на сторінках наукової періодики — як у 1961—1966 роках, так і нещодавно, у 1966—1971 роках (див., напр.: «Вопросы философии», 1965, № 5 і № 12, а також № 8 цього ж журналу за 1971 рік). Проблема визначення предмета наукового комунізму обговорювалася на наукових конференціях, зокрема на Всесоюзній науковій конференції «Ленінський етап у розвитку наукового комунізму» (Київ, 1969 рік); їй присвячено чимало наукових розвідок, серед яких найбільш фундаментальною можна назвати колективну працю «В. И. Ленин и проблемы научного коммунизма» (під редакцією П. М. Федосеева, В. Г. Афанасьева, В. Г. Семенова та Ю. П. Францева, М., 1969). Досить цікавими видаються нам також монографія Т. Ю. Бурмистрової та І. І. Шитова «Основы научного коммунизма» (Л., 1965), праці Г. С. Игошкіна «Предмет научного коммунизма» (К., 1966), О. М. Ковальова «Наука о коммунизме» (М., 1967), П. М. Федосеева «Коммунизм и философия» (М., 1972), Е. В. Тадевосяна «Коммунизм как наука» (М., 1971), статті А. К. Курнільова «Некоторые методологические

* На побажання наших читачів редакція цієї публікацією розпочинає цикл статей з методики викладання теорії наукового комунізму.

вопросы теории научного коммунизма» (зб. «Проблемы научного коммунизма». Вип. 3. М., 1966), Ц. О. Степаняна, А. С. Фриша «Завершающая часть марксизма-ленинизма» (зб. «Проблемы научного коммунизма». Вип. 1. М., 1966), Ц. О. Степаняна «XXIV съезд КПСС и методологические проблемы научного коммунизма» («Вестник МГУ. Теория научного коммунизма», М., 1971), О. Н. Трубицина «Дискуссия по методологическим проблемам научного коммунизма» («Вестник МГУ. Философия», М., 1967, № 3), А. К. Белих «Методологические проблемы научного коммунизма» (зб. «Проблемы научного коммунизма». Вип. 1, Л., 1967) тощо.

Огож, проблемі визначення предмету наукового комунізму присвячено нині чимало наукових праць. Ознайомлення з ними дозволяє побудувати матеріал першої лекційної теми як вичерпну розповідь про творчу сутність наукового комунізму — могутньої ідеологічної зброї, теоретичної основи світового революційного руху та комуністичного будівництва.

Науковий комунізм — складова частина марксизму-ленінізму

Вже сама назва першого питання лекції визначає місце наукового комунізму в системі марксистсько-ленінської науки про суспільство.

Розроблене К. Марксом, Ф. Енгельсом та В. І. Леніним, розвинене і збагачене марксистсько-ленінськими партіями за сучасних умов революційне вчення складається з трьох складових частин, а саме: з марксистсько-ленінської філософії (діалектичного та історичного матеріалізму), політичної економії та наукового комунізму. Це підкреслювали і переконливо доводили основоположники наукового комунізму. Саме так побудована відома праця Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг», яка складається з трьох відповідних розділів. Детально розробив це питання В. І. Ленін, одна з найвідоміших праць якого — «Три джерела і три складові частини марксизму» — навіть своєю назвою підкреслює внутрішній поділ марксистського вчення. Програмою КПКР марксизм-ленінізм визначений «як цільна і струнка система філософських, економічних і соціально-політичних поглядів»¹.

Чимало радянських дослідників присвятили сторінки своїх праць з'ясуванню цієї проблеми. Найбільш докладно спинилися на ній А. К. Белих, О. М. Ковальов, Е. В. Тадевосян у згаданих вище працях, а також В. П. Рожин у книзі «Введение в теорию научного коммунизма» (Л., 1963), П. В. Копнін у роботі «Научный коммунизм — составная часть марксизма-ленинизма» (К., 1963). Ця проблема висвітлена також у статтях Л. М. Суворова «К вопросу о предмете и философских проблемах теории научного коммунизма» («Философские науки», 1961, № 2) та І. П. Головахи «Что такое научный коммунизм» («Комуніст України», 1963, № 7) тощо.

Всі складові частини марксизму-ленінізму — філософія, політична економія і науковий комунізм — характеризуються спільними рисами як частини єдиного, цілісного вчення, вилитою, як підкреслював В. І. Ленін, «з одного шматка сталі». Водночас кожна з них має свій, чітко визначений об'єкт дослідження, свій предмет.

Марксистсько-ленінська філософія є наукою про найзагальніші закономірності розвитку природи, суспільства і мислення. Вона озброює революційні сили знанням загальних законів розвитку світу в цілому, визначає загальні закономірності суспільного розвитку. Марксистсько-ленінська політична економія вивчає закони виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних благ на різних ступенях розвитку людського суспільства. Вона дає теоретико-економічне обґрунтування комунізму. Об'єктом дослідження наукового комунізму є світовий комуністичний, робітничий та національно-визвольний рух, всесвітньо-історична місія пролетаріату, шляхи і методи здійснення соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату, соціально-політичне обґрунтування комунізму.

Перетворення соціалізму з утопії в науку, виникнення наукового комунізму (наукового соціалізму) стало можливим завдяки двом великим відкриттям марксизму — матеріалістичному розумінню історії і з'ясуванню сутності додаткової вартості,

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 103.

від наукового розуміння якої, як писав Ф. Енгельс, «...бере свій початок науковий соціалізм, і це розв'язання є центральним пунктом наукового соціалізму»².

Визначаючи місце і значення наукового комунізму в системі революційного марксистського вчення, В. І. Ленін зазначав, що «...без цієї сторони матеріалізму Маркс справедливо вважав його половинчатим, однобічним, мертвеним»³. Базуючись на засадах марксистсько-ленінської філософії і політичної економії, науковий комунізм, як третя складова частина революційного вчення, є логічно послідовним, закономірним продовженням, розвитком і завершенням цього єдиного, стрункого і цілісного світогляду.

Поняття «науковий комунізм» має два — широке і вузьке — тлумачення. Так, К. Маркс та Ф. Енгельс часто вживали це поняття в широкому значенні — як марксизм-ленінізм загалом — як філософське, економічне і соціально-політичне обґрунтування революційного перетворення капіталістичного суспільства в комуністичне. У вузькому ж значенні — це одна з трьох складових частин марксизму-ленінізму, яка дає соціально-політичне обґрунтування комунізму. Науковий комунізм — це наука про комунізм. Поряд з іншими суспільними науками вона досліджує комуністичну суспільну формацію.

Нині проблема визначення місця наукового комунізму в системі суспільних наук привертає велику увагу науковців, про що свідчить поява низки спеціальних праць, зокрема О. М. Ковальова «О соотношении исторического материализма, научного коммунизма и конкретных исследований» («Вестник МГУ. Философия», 1969); Г. М. Волкова «Научный коммунизм и политическая экономия» («Проблемы научного коммунизма». Вип. 1, М., 1966); К. І. Варламова «Научный коммунизм и история КПСС» («Проблемы научного коммунизма». Вип. 1, М., 1966); Д. І. Чеснокова «Взаимоотношение общественных наук и место научного коммунизма среди них» («Вопросы философии», 1968, № 3) тощо.

Основоположники наукового комунізму, даючи нищівну відсіч всіляким спробам опортуністів та ревізіоністів розірвати марксизм-ленінізм — єдине революційне вчення — на складові частини, протиставити їх одна одній, зазначали, що кожна з них має свій об'єкт дослідження. Науковий комунізм, розвиток якого пов'язаний із розвитком марксистсько-ленінської філософії та політекономії, історії КПРС та міжнародного комуністичного та робітничого руху; науковий комунізм, який спирається в своєму розвитку на закони діалектичного та історичного матеріалізму, на досвід КПРС та міжнародного комуністичного та робітничого руху, — з'ясовує, узагальнює, визначає закономірності виникнення, становлення і розвитку комуністичного суспільства.

Предмет і метод наукового комунізму

Як уже говорилося, об'єктом наукового комунізму є вивчення закономірностей виникнення і розвитку комуністичної формації. «Дослідити історичні умови, — писав Ф. Енгельс, — а разом з тим і саму природу цього перевороту (мається на увазі соціалістична революція. — *Ред.*) і таким чином з'ясувати нині пригнобленому класові, покликаному здійснити цей подвиг, умови і природу його власної справи — таке завдання наукового соціалізму, який є теоретичним виразом пролетарського руху»⁴. У цьому визначенні наукового комунізму, даному в праці «Розвиток соціалізму від утопії до науки» відбиті ті питання суспільного розвитку, які були першорядними на той час.

За імперіалістичної стадії розвитку капіталізму В. І. Ленін, характеризуючи науковий соціалізм у статті «Три джерела і три складові частини марксизму», також визначає його завданням «...знайти в самому оточуючому нас суспільстві, просвітити й організувати для боротьби такі сили, які можуть — і за своїм суспільним станови-

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 198.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 54.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 278.

щем повинні — скласти силу, здатну змести старе і створити нове»⁵. Тут уже помітна дальша конкретизація завдань теорії наукового комунізму, яка має правити за основу її програму «робітничого руху всіх цивілізованих країн світу»⁶. З перемогою Жовтня, з утворенням світової системи соціалізму теорія наукового комунізму приділяє дедалі більше уваги проблемам комуністичного будівництва. Очевидно, що й ця відмітна риса сучасності має відбитися у визначенні предмета наукового комунізму. На цей аспект проблеми звертають увагу багато дослідників (див., напр.: Б. В. Князев, А. И. Куфтырев. Методологические основы предмета научного коммунизма. М., 1971; Ю. В. Осичнюк, Б. В. Шиндеров. Методологические проблемы научного коммунизма. — «Комуніст України», 1971, № 11; О. Н. Трубицын. Методологические проблемы научного коммунизма. — «Вопросы философии», 1971, № 8; вищезгадані праці А. К. Белих, Ц. О. Степаняна та ін.).

Багатогранність і складність процесу комуністичного будівництва відбивається і на розмаїтті сучасних визначень предмету наукового комунізму. Деколи це викликано змішуванням предмета науки з предметом навчального курсу наукового комунізму. Маючи в основі багато спільного, визначення часто різняться за формою, в деталях чи нюансах. Гадаємо, що внаслідок всебічного полемічного обговорення з таких визначень викристалізується найбільш змістовна дефініція. Поки ж проблема визначення предмету наукового комунізму ще не дістала остаточного вирішення. Так, О. М. Ковальов вважає, що «науковий комунізм — наука про загальні соціальні закони, шляхи і методи класової боротьби пролетаріату, соціалістичної революції, побудови соціалізму і комунізму»⁷. Розкриваючи це визначення, автор висловлює думку про те, що науковий комунізм вивчає закони комуністичної формації «як протягом розвитку цієї формації загалом, так і на певних її етапах», що це «наука не про всі закони комуністичної формації, а лише про загальні її закони»⁸.

Інші автори, думки яких найрельєфніше висловив Ц. О. Степанян, гадають, що науковий комунізм вивчає ті закономірності, які діють лише у деяких сферах історичного процесу виникнення і розвитку комуністичної формації. Науковий комунізм, з погляду Ц. О. Степаняна — це «наука про соціально-політичні та ідеологічні закономірності підготовки, виникнення і розвитку комуністичної формації», це «вчення про загальні принципи і конкретні форми будівництва соціалізму і комунізму»⁹.

Виходячи з визначення місця та завдань наукового комунізму в системі суспільних наук, А. К. Белих визначає науковий комунізм як науку про специфічні, соціологічні і — переважно — політичні закономірності становлення і розвитку комуністичної формації, доводить, що це є загальна теорія управління розвитком соціалістичного суспільства.

Зрозуміло, що студента цікавлять не стільки хід наукової дискусії з цього питання, скільки її результат — всебічно обгрунтоване наукове визначення предмета наукового комунізму. Тому, зважаючи на склад студентської аудиторії, викладач може стисло викласти причини й хід наукових дискусій. Однак основну увагу слід, звичайно, приділити роз'ясненню, розтлумаченню найбільш популярного, загальноприйнятого визначення. Найбільше для цього підходить дефініція, яку дає вузівський підручник «Науковий комунізм», створений авторським колективом на чолі в П. М. Федосеевим: «Науковий комунізм — це наука про класову боротьбу пролетаріату і соціалістичну революцію, про соціально-політичні закономірності будівництва соціалізму і комунізму»¹⁰.

В цьому визначенні досить вдало, з нашого погляду, показано сутність і зміст наукового комунізму, а також ту роль, яку він відіграє в боротьбі за побудову комуністичного суспільства, достатньо аргументовано визначені основні теми та проблематика наукового комунізму. Це визначення цілком вірно концентрує увагу

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 7.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 32.

⁷ А. М. Ковалев. Наука о коммунизме. М., 1967, стор. 16.

⁸ Там же.

⁹ «Вопросы философии», 1962, № 6, стор. 29.

¹⁰ Научный коммунизм. М., 1971, стор. 6.

студентів на проблемах соціалістичного та комуністичного будівництва, в наш час особливо актуальних; на проблемах створення матеріально-технічної бази комунізму, наукового управління соціалістичним суспільством, співвідношення економіки і політики в процесі комуністичного будівництва, зростання ролі Комуністичної партії в боротьбі за комунізм тощо. Слід відзначити, що вже видано друком чимало наукових праць і навчально-методичної літератури з цієї проблематики (див., напр.: В. Г. Афанасьєв. Научное управление обществом. М., 1968; А. К. Бельх. Управление и самоуправление. Л., 1972; Д. М. Гвишиани. Организация и управление. М., 1972; Б. А. Гавевський. Сутність наукового управління соціалістичним суспільством. К., 1972; М. Г. Сирцов. Економіка і політика в період будівництва соціалізму. К., 1967 тощо).

З проблемою визначення предмету наукового комунізму безпосередньо пов'язане й питання про закони і категорії наукового комунізму, яке також привертає увагу багатьох радянських науковців. Відомо, що однією з ознак самостійності і зрілості наукової дисципліни є наявність всебічно розробленої системи законів та категорій, в особливостях якої відбиваються специфічні риси об'єкту дослідження, об'єктивні закономірності розвитку дійсності.

Закон, як учить марксизм-ленінізм, являє собою «...внутрішній і необхідний зв'язок між... явищами...»¹¹, а категорії є «східці виділення, тобто пізнання світу, вузлові пункти в сіті, які допомагають пізнавати її і оволодівати нею»¹².

Питання про закони і категорії наукового комунізму — одне з тих, що викликають дискусії. Визначенню законів та категорій наукового комунізму вже присвячено чимало досліджень, серед яких найбільш фундаментальною видається нам колективна праця «Законы и категории научного коммунизма» (М., 1972), до якої увійшли такі цікаві публікації, як статті І. А. Козікова «Метод наукового комунізму», О. І. Іванова «Принципи наукового комунізму», А. К. Бамбурова «Про співвідношення основних законів і принципів наукового комунізму», А. Ф. Антонова «Вихідна категорія наукового комунізму» та інші. Однак, у цій галузі досліджень вчені ще не дійшли єдиної, усталеної думки.

Складність висвітлення цього питання полягає в тому, що саме в першій лекції курсу викладач повинен дати загальну характеристику законів наукового комунізму, законів необхідності і неминучості революційного перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне, утвердження диктатури пролетаріату, закону керівництва марксистсько-ленінською партією робітничим класом і всіма трудящими, закону соціалістичного перетворення економіки і культури, зміни класової структури соціалістичного суспільства, безкризовості і гармонійності розвитку соціалістичного суспільства, закону побудови комуністичного суспільства — і пояснити взаємозв'язок цих законів у єдиній системі теорії наукового комунізму.

Певна специфіка є і в підході наукового комунізму до дослідження закономірностей розвитку самого комуністичного суспільства. Вона пов'язана з тим, що науковий комунізм вивчає не всі загальносоціологічні закони, а лише ті, які розкривають процес революційного перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне; ті закони, які пов'язані з розвитком самого комуністичного суспільства і безпосередньо характеризують розвиток соціально-політичних відносин, практичну діяльність народних мас і, насамперед, робітничого класу та його авангарду — марксистсько-ленінської партії в комуністичному будівництві.

Отже, закони наукового комунізму виступають одночасно і як загальносоціологічні, і як специфічні — як закони становлення і розвитку комуністичного суспільства. Порівняно з законами і категоріями історичного матеріалізму закони і категорії наукового комунізму відзначаються більшою конкретизацією об'єкта дослідження. Отож, хоча з таких загальнонавчаних понять і користуються інші суспільні науки, проте ці поняття залишаються водночас категоріальною базою теорії наукового комунізму. В цьому виявляється взаємозв'язок усіх трьох складових частин марксизму-ленінізму.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. 1, стор. 229.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 79.

Останнім часом деякі дослідники дедалі частіше висувують тезу про необхідність певної класифікації законів і категорій наукового комунізму та виділення, формування його основного закону. Скажімо, Ц. О. Степанян гадає, що таким основним законом «...є революційне перетворення капіталістичної формації в комуністичну на основі боротьби пролетаріату проти буржуазії, боротьби двох протилежних світових систем»¹³. Класифікуючи закони, Ц. О. Степанян поділяє їх на дві групи, відносячи до першої загальні закони перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне, а до другої — соціально-політичні закономірності, які відбивають взаємовідносини націй, класів, партій, держав, ідеологій. Цей же підхід, на його думку, можна застосувати і до класифікації категорій. До першої групи категорій можна віднести ті категорії, які відображають найбільш істотні процеси розвитку у всіх сферах суспільного життя за умов переходу від капіталізму до комунізму — зокрема, такі категорії як «соціалістична революція», «соціалізм», «комунізм», «світова система соціалізму», «комуністична формація» тощо. До другої ж групи віднесені специфічні соціально-політичні категорії¹⁴.

Слід зауважити, що ця спроба класифікації не поодинокі. Деякі інші автори називають п'ять груп категорій наукового комунізму. Загалом же, це питання ще спричиняє дискусії. Зважаючи на це, викладачеві, який, звичайно, має бути обізнаний із різними думками, не варто прилучати студентів до всіх дискусійних перипетій. Додільніше зосередити увагу слухачів на глибокому розумінні сутності і значення законів і категорій наукового комунізму, оскільки цей аспект проблеми є, по суті, найголовнішим і визначальним.

Не менш важливим є й питання про метод наукового комунізму. Методологією всіх наук є, як відомо, марксистсько-ленінська філософія — діалектичний та історичний матеріалізм. Вона визначає методологічні позиції, дає метод пізнання дійсності. Метод наукового комунізму базується на цих загальнофілософських засадах, однак разом з тим він органічно пов'язаний із специфікою, змістом і характером науки про комунізм і тому в деяких аспектах конкретизує метод марксистської філософії. Застосовуючи діалектико-матеріалістичний метод, науковий комунізм з'ясовує загальні закономірності і специфічні особливості світового революційного процесу, боротьби за побудову комунізму.

Отже, на методі наукового комунізму безпосередньо позначаються специфічні особливості самої науки про комунізм, яка виступає не тільки як «загальна теорія виникнення, становлення і розвитку комуністичного суспільства», але й «одночасно як метод його дальшого, більш конкретного дослідження спеціальними науками»¹⁵. Розкриваючи на основі загальнофілософського методу загальні, спільні для всіх сфер суспільного життя закономірності комуністичного перетворення суспільства, науковий комунізм конкретизує в такий спосіб цей метод стосовно аналізу виникнення і розвитку комуністичного суспільства, конкретизує основні напрями дослідження процесів соціалістичного і комуністичного будівництва в різних суспільних сферах, які є об'єктом безпосереднього вивчення інших суспільних наук. У цьому виявляється методологічна роль наукового комунізму стосовно цих наук. Як зазначає А. С. Фриш, теорія наукового комунізму, вивчаючи об'єктивні тенденції розвитку соціальної структури і політичних відносин соціалістичного суспільства, концентруючи увагу на соціально-політичних завданнях, які стоять перед цим суспільством, показує, що ці тенденції і завдання пов'язані з процесами розвитку виробництва і духовного життя, обґрунтовуючи таким чином правильний політичний підхід до питань господарського і культурного будівництва. Цим, як підкреслює А. С. Фриш, визначається методологічне значення наукового комунізму для тих суспільних наук, які досліджують окремі сторони функціонування і розвитку комуністичної формації. Зокрема, науковий комунізм озброює економічну науку орієнтирами, які дозволяють розв'язувати значні

¹³ В. А. Лось. Методологические проблемы научного коммунизма. — «Вопросы философии», 1971, № 8, стор. 143.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Е. В. Тадевосян. Коммунизм как наука. М., 1971, стор. 16.

економічні проблеми в певних соціально-політичних позицій, а не тільки з позицій «суто господарських»¹⁶.

Отже, метод наукового комунізму, спираючись на діалектико-матеріалістичну методологію, акумулюючи досягнення політичної економії, історичних наук, дає можливість глибше і всебічніше опанувати закономірності побудови комуністичного суспільства.

Науковий комунізм — могутня ідейна зброя в боротьбі за комунізм

Третє питання лекції покликане з'ясувати роль теорії наукового комунізму в практиці революційного перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне, висвітлити інтернаціональну природу і творчий характер наукового комунізму, пояснити його значення в боротьбі проти всіляких опортуністичних течій, проти антикомунізму.

Історія світового революційного руху, літопис сучасного будівництва соціалізму та комунізму, могутня політична боротьба робітничого класу капіталістичних країн, широкий національно-визвольний рух у країнах Азії, Африки та Латинської Америки — одним словом, увесь хід історії соціального розвитку людства підтверджує істинність теоретичних положень наукового комунізму, правоту й велику історичну перспективність його класових та партійних позицій. Інтернаціональний за своєю природою, науковий комунізм є теоретичним узагальненням досвіду всього світового революційного руху. Як єдина й цілісна наукова теорія, він розглядає не тільки шляхи побудови соціалізму і комунізму в тій чи тій країні, але й аналізує загальні принципи та закономірності цього процесу. Тому будь-які намагання історично розізнати марксизм-ленінізм, протиставити марксистські положення ленінським, намагання протиставити вченню Маркса — Енгельса — Леніна «свої» — «азіатські», «африканські» чи будь-які інші, створені за національною, географічною чи расовою ознакою «моделі» — все це є, по суті, перекрученням і зрадою марксизму-ленінізму.

Інтернаціоналізм наукового комунізму впливає із специфічного інтернаціонального становища його носія — робітничого класу. Він виливається в інтернаціональну єдність комуністів — виразників волі робітників і всіх трудящих світу. Тому всяка спроба націоналістичного тлумачення теорії наукового комунізму підриває ідейну і політичну єдність міжнародного комуністичного руху, оскільки саме положення наукового комунізму є теоретичною основою стратегії і тактики комуністичних і робітничих партій світу.

Творчий за своєю природою, науковий комунізм несумісний з догматизмом, сектантством і начотництвом, які розглядають революційну теорію як раз і назавжди сформульовану, що застосовується незалежно від місця і конкретних умов історичного розвитку.

Науковий комунізм розвивається і збагачується в непримиренній боротьбі проти «лівих» і правих виявів опортунізму та ревізійнізму, які змикаються на ґрунті антикомунізму та антирадянщини.

Суть ревізійнізму полягає у відмові від принципів марксизму-ленінізму. Сучасному ревізійнізму властиво, що «ліві» і праві його представники часто об'єднуються між собою для спільної боротьби проти наукового комунізму. При цьому вони намагаються видати цю боротьбу за «розвиток» наукового комунізму в сучасних умовах, твердять про «плюралізм» марксизму, розраховуючи на «ерозію» революційної теорії. Їх об'єднує прагнення підмінити марксизм-ленінізм — єдине інтернаціональне вчення — його так званими «національними моделями». Всі ці «соціалізми» ревізійністів не мають нічого спільного із справжнім, науковим соціалізмом. Вони, по суті, повторюють положення «теорії конвергенції», яка, як відомо, прямо розрахована на «поглинання» соціалізму капіталізмом.

Науковий комунізм повністю і до кінця викриває всю фальш сучасних ревізійністів, які під виглядом «осучаснення» революційної теорії позбавляють її на догоду класовому ворогові трудящих її революційної сутності.

¹⁶ Див.: В. А. Лосєв. Методологические проблемы научного коммунизма. — «Вопросы философии», 1971, № 8, стор. 144.

Нестримному зростанню впливу та притягальної сили ідей соціалізму й комунізму імперіалістична реакція намагається протиставити свою головну ідейно-політичну зброю — антикомунізм, основний зміст якого становлять, як підкреслюється в Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу, «...наклеп на соціалістичний лад, фальсифікація політики і цілей комуністичних партій, вчення марксизму-ленінізму... Антикомунізм — відображення крайнього ступеня деградації буржуазної ідеології»¹⁷.

Антикомунізм є виразом глибокої кризи буржуазної ідеології. Радянський Союз та інші країни соціалізму змальовуються антикомуністами як такі, що загрожують світові, експортують революції і т. п. Трубадури антикомунізму будь-що намагаються довести перспективність капіталізму; вони твердять, що нині капіталізм став «народним», що відбулася «демократизація капіталізму», що він нібито «трансформується в соціалізм», вони проповідують теорію «зростаючої схожості» між капіталізмом і соціалізмом.

Антикомуністичним наклепам комуністичні і робітничі партії протиставляють ідеологію робітничого класу — марксизм-ленінізм, ідеї наукового комунізму, твердо пам'ятаючи при цьому ленінську настанову про те, що революційна партія «...повинна ні на хвилину не випускати з уваги нашої кінцевої мети, завжди пропагувати, охороняти від перекручень і розвивати далі пролетарську ідеологію — вчення наукового соціалізму, тобто марксизм»¹⁸.

Творчий характер наукового комунізму є однією з найхарактерніших його особливостей. Науковий комунізм розвивається і збагачується з розвитком визвольного руху трудящих мас, зі змінами, які відбуваються в суспільному розвитку. Творці марксизму-ленінізму завжди підкреслювали, що їх вчення — не догма, а керівництво до дії, вимагали постійно розвивати і збагачувати революційну теорію відповідно до нових умов історичного розвитку. «Саме тому, — підкреслює В. І. Ленін у своїй статті «Про деякі особливості історичного розвитку марксизму», — що марксизм не мертва догма, не якесь закінчене, готове, незмінне вчення, а живе керівництво до дії, саме тому він не міг не відбити на собі різко-різкої зміни умов суспільного життя»¹⁹. Сила і дієвість наукового комунізму полягає в його постійному розвитку і збагаченні, в творчому застосуванні досягнень теорії у практиці визвольного руху.

Всі братні марксистсько-ленінські партії, спираючись на досвід світового комуністичного руху і враховуючи свій безпосередній практичний досвід, розвивають і збагачують революційну теорію. Яскравим виявом цього є документи нарад представників комуністичних і робітничих партій 1957, 1960 і 1969 років, які відбулися в Москві, та матеріали наступних зустрічей представників марксистсько-ленінських партій.

Наша партія — партія наукового комунізму — неухильно здійснює ленінський наказ — охороняти від перекручень і творчо розвивати далі пролетарську ідеологію. XXIV з'їзд КПРС відзначив активізацію ідейно-теоретичної діяльності партії, підкресливши в резолюції, що «теоретична думка партії збагатилась новими висновками і положеннями з таких важливих проблем, як шляхи створення матеріально-технічної бази комунізму, підвищення ефективності виробництва, удосконалення форм управління народним господарством...». «Спільно з братніми партіями провадилась розробка принципових питань розвитку світової системи соціалізму, вивчення нових явищ у розвитку сучасного капіталізму. Активна теоретична діяльність партії сприяла дальшому зміцненню ідейної єдності нашого суспільства, зростанню авторитету марксизму-ленінізму на міжнародній арені»²⁰.

За сучасних умов вплив теорії наукового комунізму на суспільну практику стає особливо відчутним. Це пояснюється насамперед бурхливим розвитком світового революційного процесу, тим незаперечним фактом, що в сучасному світі вже відбувається практичний перехід від капіталізму до комунізму, перехід, всебічно обґрунтований теорією наукового комунізму.

¹⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 45.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 305.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 22.

²⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 236—237.

Другим важливим чинником, який призводить до зростання впливу і ролі наукового комунізму в суспільній практиці, є будівництво комунізму в нашій країні, яке, в свою чергу, ставить нові завдання перед наукою про комунізм, вимагає дальшого розвитку марксизму-ленінізму. XXIV з'їзд КПРС у своїй резолюції підкреслив, «що творчий розвиток і пропаганда марксистсько-ленінського вчення, боротьба проти спроб його ревізії повинні бути й далі в центрі ідеологічної роботи партії. Теоретичні сили партії повинні бути спрямовані на дальшу розробку актуальних проблем сучасного суспільного розвитку і насамперед питань комуністичного Будівництва»²¹.

Третьою причиною зростання ролі наукового комунізму є небувало різке загострення ідеологічної боротьби між капіталізмом і соціалізмом на сучасному етапі історичного розвитку. Боротьба між соціалістичною і буржуазною ідеологією — це рішуча, безкомпромісна боротьба, в якій немає місця примиренню чи співіснуванню; боротьба, яка продовжуватиметься до повної перемоги пролетарського, революційного світогляду. Теорія наукового комунізму озброює трудящих гострою, різкою зброєю в боротьбі проти буржуазної ідеології, за торжество марксизму-ленінізму, справи комунізму.

Готуючи лекційний матеріал з проблем ідеологічної боротьби і викриття антикомунізму, викладач може скористатися досить широкою літературою. З нашого погляду, найбільш цікавими в цьому аспекті є такі роботи, як монографії О. Д. Модржинської «Ленинизм и современная идеологическая борьба» (М., 1971); «Современный антикоммунизм. Критические очерки» (М., 1972); А. А. Аветисяна «Антикоммунизм и его философия духовных ценностей» (К., 1972); П. Д. Ковалю «Антикоммунизм — головна ідейно-політична зброя імперіалізму» (К., 1972) тощо.

Глибоке оволодіння науковим комунізмом є важливим засобом ідеологічного загартування наших кадрів. Його мета — «...виховання всього населення в дусі наукового комунізму, добиваючись, щоб трудящі глибоко розуміли хід і перспективи світового розвитку, правильно розбирався в подіях всередині країни і на міжнародній арені, свідомо будували життя по-комуністичному»²².

Ось чому за сучасних умов першочергового значення набула теоретична діяльність марксистсько-ленінських партій. «Теоретична робота — важлива частина нашого спільного, інтернаціонального, революційного обов'язку», — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу. — Протиборство сил капіталізму і соціалізму на світовій арені, так само як і спроби різного роду ревізіоністів вихолостити революційне вчення, перевернути практику соціалістичного і комуністичного будівництва, вимагають від нас і далі посиленої уваги до проблем теорії, її творчого розвитку. Повторення старих формул там, де вони вже зжили себе, невміння або небажання по-новому підходити до нових проблем — все це завдає шкоди справі, створює додаткові можливості для поширення ревізіоністських підробок під марксизм-ленінізм. Переконливість критики буржуазних і ревізіоністських наскоків на нашу теорію і практику величезною мірою посилюється тоді, коли вона спирається на активний і творчий розвиток суспільних наук, марксистсько-ленінської теорії»²³.

Великі й відповідальні завдання стоять перед суспільними науками — серед них і перед науковим комунізмом. Глибоке й ґрунтовне засвоєння його законів і положень молоддю дозволить виробити в кожного студента, у кожного молодого фахівця глибоку ідейність, переконаність у правоті та істинності комуністичних ідеалів. Будувати ж нове, комуністичне суспільство можна тільки у всеозброєнні знання науки про комунізм, знання марксизму-ленінізму.

КАФЕДРА НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ
КИЇВСЬКОГО ОРДЕНА ЛЕНІНА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА.

²¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 237.

²² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 103.

²³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., стор. 117—118.

Конференція, присвячена ювілею М. Коперника

Чотири дні, 12—15 лютого, працювала у Києві наукова конференція, присвячена 500-річчю від дня народження геніального польського мислителя Міколая Коперника. В її роботі взяли участь провідні вчені Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Єревана, Харкова, Дніпропетровська, Донецька та інших міст Радянського Союзу.

Пленарне засідання конференції відкрив директор Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР академік АН УРСР Є. П. Федоров. У короткому вступному слові він підкреслив світове значення М. Коперника як ученого і мислителя.

З доповіддю «Коперниканська революція і сучасні проблеми астрономії» на пленарному засіданні виступив доктор фізико-математичних наук, професор С. К. Всехсвятський (Київ). Він наголосив на тому, що природничонаукова революція, започаткована безсмертними ідеями Коперника і розвинута працями Д. Бруно, Г. Галілея, І. Кеплера, І. Ньютона, була справжньою підвалиною всього наступного прогресу науки і техніки. Вперше розроблене й доведене Коперником уявлення про рух Землі навколо Сонця і навколо власної вісі дало змогу визначити відстані між планетами і масштаби зоряних відстаней, а також розвинути інші плідні ідеї. В результаті точних вимірювань були відкриті рухи зірок, зокрема Сонця, а це в свою чергу дало змогу проникнути у будову космічних систем. Нові методи астрофізики дозволили встановити абсолютні величини зірок і «зазирнути» у системи далеких зірок, віддалених од Землі на десятки тисяч світлових років. Зіставлення зірок нашої галактики і сусідніх туманностей відкрило можливості вивчення віддалених галактик і, зрештою, з'ясування будови Всесвіту. Все це дозволяє сказати, що коперниканська революція підготувала умови для розгортання новітньої революції у астрономії на основі сучасних методів і засобів дослідження (радіоастрономія, позаатмосферна астрономія тощо). Новітня революція характеризується відкриттями як у світі зірок і галактик, так і у самій Сонячній системі. Ідеї Коперника і його наслідувачів співзвучні сучасному революційному розвитку науки про Космос, а безсмертний образ великого мислителя-матеріаліста, засновника сучасного природознавства, є визначним прикладом для учених всього світу.

«Міколай Коперник і сучасна наукова

картина світу» — з такою доповіддю виступив на пленарному засіданні доктор філософських наук, професор П. С. Дишлевий (Київ). Ідеї Міколая Коперника, сказав він, зробили суттєвий вплив на формування та еволюцію фізичної картини світу, яка є основою сучасного природознавства. Польський вчений — один з фундаторів релятивістської концепції руху, на якій базується сучасна фізика. Ця концепція відповідає духові діалектико-матеріалістичного світорозуміння, бо заперечує стан абсолютного спокою і утверджує ідею взаємозумовленості всіх тіл, що рухаються. Переваги релятивістської концепції руху, на думку П. С. Дишлевого, не виключають раціональних моментів у абсолютністській концепції руху. Класична, а згодом і релятивістська фізика синтезували раціональні аспекти обох концепцій руху, завдяки чому у природознавстві утвердилось діалектико-матеріалістичне розуміння руху як способу існування матерії.

Аналізові найважливіших рис сучасної наукової картини світу присвятив свою доповідь «Тенденції еволюції картини світу від Коперника до наших днів» доктор фізико-математичних наук професор Д. Д. Іваненко (Москва). З сучасного погляду фізична картина світу будь-якої епохи, зазначив він, оцінюється залежно від того, як вона відповідає на запитання про структуру простору і часу, про елементарний склад речовини та її макроскопічні утворення в космосі, про вид законів руху і взаємодії, про гравітаційне поле, вакуум та космологічні проблеми.

«Коперникансько-ньютонівська картина світу, що панувала до кінця XIX ст., відповідала на ці запитання на основі законів класичної механіки, доповнених законами електродинаміки та термодинаміки. Сучасна картина світу базується на результатах квантово-релятивістської фізики. Доповідач висів ряд конструктивних пропозицій щодо розуміння її в світлі новітніх досягнень науки.

Найважливіші дані про нестационарні явища в метagalактиці, що їх одержали в Бюраканській астрофізичній обсерваторії АН Вірменської РСР під керівництвом академіка В. А. Амбарцумяна, виклав член-кореспондент АН Вірменської РСР Л. В. Мірзоян. Доповідач відзначив, що вивчення явищ зоряної нестационарності, розпочате ще у 30-х роках, набуло справді величезного розмаху після від-

криття динамічно нестійких зоряних асоціацій. Відкриття радіогалактик і крах їх інтерпретації на основі гіпотези зіткнення галактик спричинили розробку в Бюракани нової ідеї про активність ядер галактик і пояснення їх нестаціонарності з допомогою цієї ідеї. Численні спостереження підтверджують її продуктивність. Доповідач навів аргументи, які свідчать про те, що наявні дані недостатні для побудови теорії явищ космічної нестаціонарності. Можливо, пояснення цих явищ вимагатиме істотного розширення наших фізичних уявлень.

Про важливі проблеми позаатмосферної астрономії йшлося у доповіді доктора фізико-математичних наук В. К. Проккоф'єва (Кримська АФО АН СРСР). Нині, відзначається в ній, ведуться або плануються практично безперервні дослідження Сонця (позаатмосферна служба Сонця), Місяця, Венери, Марса, міжпланетного простору, а також зоряних об'єктів. Доповідач навів цікаві дані про розвиток досліджень з позаатмосферної астрономії.

У рамках конференції працювало три секції: астрономії, історії астрономії та гравітації і космології.

На секції астрономії були заслухані доповіді кандидата філософських наук В. В. Казютінського (Москва) «Сучасна революція в астрономії», доктора фізико-математичних наук Л. М. Озерного (Москва) «Квасари і пульсари» та ін.

На секції гравітації і космології виступи торкалися головним чином принципних проблем побудови і можливих тенденцій розвитку фізичної картини світу, а також найбільш фундаментальних понять і категорій, пов'язаних з філософським аналізом цих проблем. Сучасні природничонаукові уявлення про найважливіші елементи і інтегральну цілісність фізичної картини світу виклали доктор фізико-математичних наук, професор М. Ф. Широков (Москва), доктор фізико-математичних наук, професор О. С. Іваніцька (Мінськ), доктор фізико-математичних наук, професор В. М. Міцкевич (Москва), доцент Ю. І. Кулаков (Новосибірськ), доцент Ю. С. Владимиров (Москва), В. Н. Пономарьов (Москва), Л. П. Гришук (Москва) та інші.

Професор М. Ф. Широков у доповіді «Визначні відкриття Коперника в світлі сучасного стану загальної теорії відносності» наголосив на тому, що думка про рівнозначність з погляду загальної теорії відносності геоцентричної і геліоцентричної систем координат, яка побутує поміж частини західних учених, принижує наукову і світоглядну роль великого відкриття Коперника і справедливо викликає заперечення радянських фізиків та філософів. Якщо розглянути системи відліку, які можуть бути репрезентовані матеріальними тілами, і системи координат, що пов'язані з цими тілами, то неважко показати, що оберто-

ва геоцентрична система координат Птолемея не може бути реалізована за допомогою реальних фізичних тіл у достатньо віддалених точках простору. Лінійні швидкості цих тіл перевищували б швидкість світла, а відцентрові сили зруйнували б систему. Що ж до глобальних геліоцентричних координат, то вони визначають положення тіл нашої системи у просторі-часі загальної теорії відносності, а не реальні відстані цих тіл від Сонця у ті або інші моменти часу. Реальне фізичне значення просторових відстаней і проміжків часу мають лише локальні псевдодекретові координати спеціальної теорії відносності, пов'язані з лабораторією спостерігача. На закінчення доповідач висловив сподівання, що дальший прогрес методів астрономічних розрахунків на основі загальної теорії відносності з часом досягне того високого рівня, якого досягла теорія збурень у розв'язанні астрономічної проблеми тіл у геліоцентричній системі координат Коперника.

Доктор фізико-математичних наук професор В. М. Міцкевич у доповіді «Природничонаукові революції і розвиток поняття системи відліку у фізиці» спинився на основних етапах розвитку поняття системи відліку у неквантовій і квантовій фізиці, на з'ясуванні місця класичного приладу у мові сучасної квантової механіки, на визначенні пізнавальної ролі приладу, а також на висвітленні проблеми виразу законів квантової фізики без залучення поняття приладу.

Доцент Ю. І. Кулаков у доповіді «Феноменологічна симетрія як основа єдиної фізичної картини світу» відзначав, що заслуга Коперника у створенні фізичної картини світу полягає насамперед у виробленні простих внутрішніх принципів, заснованих на симетрії та гармонії. Саме в його геліоцентричній системі вперше йдеться про величезні евристичні можливості симетрії. Доповідач проаналізував фундаментальне поняття феноменологічної симетрії, що лежить в основі таких фізичних теорій, як теорія відносності, теорія тягіння, термодинаміки, електродинаміки.

На деяких узагальненнях ейштейнівської теорії гравітації спинився доцент В. Н. Пономарьов. Він розглянув «коперниківську» задачу руху тіл у полі тягіння Сонця та деякі інші конкретні питання.

Доцент Ю. С. Владимиров відзначив, що за 500 років, що минули від дня народження М. Коперника, людство відмовилося від багатьох середньовічних уявлень і побудувало більш досконалі теорії будови Всесвіту. Проте ідеї геніального польського вченого не втратили значення й дотепер. Доповідач схарактеризував три основні філософські підходи до розуміння суті загальної теорії відносності: а) загальна теорія відносності — гравітація — властивості простору-часу; б) гравітація — особливий вид матерії; в) граві-

тація — частково матерія, частково властивості простору-часу; а також проаналізував різне розуміння квантової механіки і квантування гравітації.

Доцент Л. П. Гришук розглянув принципові можливості випромінювання гравітаційних хвиль у земних умовах. Доцент І. М. Крейн (Київ) спробувала висвітлити проблеми встановлення контакту між людиною та іншими високорозвинутими системами, визначити поняття «розумної» системи.

Значна увага в роботі секції приділялась філософським аспектам вивчення принципових проблем побудови сучасної фізичної картини світу.

З доповіддю «Коперниканська революція і еволюція понятійного апарата науки» виступив доктор філософських наук М. В. Попович (Київ). Він зазначив, що коперниканська революція поклала початок новій епосі в історії науки і водночас двом тенденціям, які дістали пізніше яскравий вияв у творчості Ньютона і Лейбніца. Ньютонівська механіка матеріальних точок і сил, представлених векторами, органічно поєднувалася з ідеєю абсолютного простору і часу. Механіка Лейбніца ґрунтується на принципі відносності (симетрії) і математичних ідеях, пов'язаних з варіаційними принципами і сучасною топологією. Друга концепція — відповідність до основних ідей Коперника, — ґрунтуючись на досвіді, не вважає, однак, що емпіричне спостереження дає єдино істинні, абсолютно реальні тождості і відмінності. Протилежну позицію, говорить М. В. Попович, займав захисник ньютонівської механіки — Кант. Він наполягав на тому, що єдиною абсолютною реальністю, єдиним світом дійсних тождостей і відмінностей є світ, даний у відчуттях. Така позиція зобов'язувала приймати аристотелівське розрізнення положень у просторі або принаймні абсолютність простору, яке Коперник визнавав, але суперечила основним тенденціям його механіки. Історія науки показала, що ближчим до істини був Лейбніц.

У доповіді професора А. І. Уймова і доцента С. В. Остапенка (Одеса) «До проблеми нееквівалентності систем Коперника і Птолемея» говорилось, що філософи-позитивісти вважають системи Коперника і Птолемея однаково істинними, спотворюючи таким чином саме поняття «істина». Проте системи Коперника і Птолемея є не просто моделями Сонячної системи, а певними космологічними концепціями. Їх можна порівнювати за критеріями простоти, надійності (стійкості до фактів), ефективності, оскільки вони мали ідентичні предметні галузі: Землю, планети та їх супутники, Сонце, сферу нерухомих зірок. Думка про кінематичну еквівалентність систем, зауважили доповідачі, виникла на основі отождоження систем світу і систем відліку. Але вибір системи відліку є довільним лише доти, доки ми встановлюємо самий факт руху, а не його

закони. Якщо ж ми прагнемо з'ясувати причини руху, то постає питання про те, якій системі відліку потрібно надати перевагу. У доповіді спеціально розглянуті критерії порівняння систем.

Доцент Ю. Ф. Сафонов (Севастополь) спинився на визначенні поняття «фізична картина світу» як форми систематизації знань, як гносеологічної категорії. Фізична картина світу, на його думку, — це прийнята у дану історичну епоху система цілісного пояснення усієї різноманітності фізичних законів і явищ на основі певного єдиного підходу. Вона відрізняється від фізичної теорії взаємодією з нею. Фізична картина завжди здійснює синтез знань, тобто виступає як єдина картина світу, містить загальні фізичні ідеї і принципи, пов'язані з відповідними філософськими принципами. Отже, це проміжна між філософією і фізичними теоріями форма знання.

У доповіді доцента В. В. Бажана (Бердянськ) «Проблема реальності і еволюція фізичної картини світу» дано огляд розвитку людських уявлень про Всесвіт, схарактеризовано їх різні системи — від первісних егоцентричних до сучасних релятивістсько-космологічних. В. В. Бажан проаналізував фактори, які зумовлюють зміну однієї картини світу іншою, наголосив на тому, що істотною рисою еволюції картини світу була мінімізація кількості взаємно незалежних постулатів і гіпотез ad hoc, на які спиралось пояснення спостережуваних явищ. Проблема реальності тієї чи іншої картини світу виникає тоді, коли виявляється «вузькість» її рамок, недостатність її несуперечливо включати в себе нові факти і пояснювати їх, виходячи з базисних постулатів. Доповідач підкреслив, що будь-яка з існуючих картин світу є «вузькою» саме у такому розумінні. Отже, проблема реальності повсякчас залишається актуальною і її розв'язання в тих чи тих аспектах зумовлює появу нових концепцій і зміну картин світу.

У виступі доцента М. І. Брикуна (Біла Церква) було показано, що сучасна наукова картина світу, прийнята діалектичною концепцією розвитку, включає уявлення про структуру зоряного світу і міжзоряного середовища, положення про формування і розвиток зірок та ін. Врахування усієї сукупності найістотніших її моментів має велике методологічне значення.

На філософських аспектах змін, які вносить фізика елементарних частинок у наукову картину світу, спинився В. І. Кузнецов (Київ). На його думку, найбільший методологічний інтерес має аналіз питань про структуру елементарних частинок, а також про способи подання цих об'єктів в рамках теорії, де поруч з прийнятою просторово-часовою схемою використовуються властивості симетрії.

Н. Х. Самородницький (Ніжин) зауважив, що коли класичне природознавство розвинулось під впливом успад-

кованої від Коперника парадигми раціоналізму, то в сучасній науці відбувається формування нової гносеологічної парадигми, яка буде, мабуть, діалектичним запереченням попередньої.

О. Я. Мороз (Київ) розглянув питання про роль моделей у побудові і еволюції механіки Ньютона і релятивістської фізики. Він підкреслив, зокрема, що механічним моделям належала визначна роль у розв'язанні космологічних проблем, наукова постановка яких взагалі вперше стала можливою лише з відкриттям закону всесвітнього тяжіння і створенням небесної механіки, а також у розкладі механічної картини світу всередині, в становленні електродинаміки та інших наукових напрямів, які привели до неklasичних уявлень. В еволюції релятивістської картини світу великого значення набули релятивістські моделі. Саме труднощі, з якими зіткнулись при побудові і дослідженні однорідних і ізотропних релятивістських моделей Всесвіту, призвели до відмови од космологічного постулату про однорідність Всесвіту і побудови більш складних неоднорідних анізотропних космологічних моделей.

У виступі В. Л. Храмової (Київ) розглянуто гносеологічний статус принципу єдності знань та його регулятивну функцію у формуванні фізичної картини світу.

Аналізові понять руху і розвитку в картині світу був присвячений виступ В. І. Ніколка (Сімферополь), ролі принципу відносності — Н. М. Степанюка (Біла Церква), філософського значення проблеми збереження — І. З. Цехмістра (Харків).

На секції історії астрономії член-кореспондент АН УРСР О. М. Боголюбов прочитав доповідь «Міколай Коперник і математика XV століття». Детально розповівши про стан математичної науки в ті часи, коли Коперник навчався в Краківському та італійських університетах, М. О. Боголюбов наголосив на тому, що великому полякові разом з Регіомонтаном належить честь виділення тригонометрії в окрему науку.

Доцент Д. І. Мазуренко (Полтава) розповів про перші кроки вчення М. Коперника на Україні. Доцент Г. С. Роздимаха (Кам'янець-Подільський) висвітлив деякі факти з життя М. Коперника.

Доповідь В. М. Нічик (Київ) називалася «Вивчення системи Коперника в Києво-Могилянській академії». Досі перше

знайомство з ідеями Коперника в нашій країні пов'язувалось з перекладом книги Й. Блеу, виконаним у Москві 1655 р. Епіфанієм Славинським та Арсенієм Сатановським, — вихованцями Києво-Могилянської академії. Доповідач уточнює цю дату. Вона показує, що вчення Коперника викладалось в Київській колегії й раніше, зокрема, в курсі фізики Інокентія Гізеля 1645 р., тобто за десять років до згаданого перекладу. Однак, викладаючи основні ідеї геліоцентричної системи, сам Гізел ще не поділяв їх, дотримуючись загалом аристотелівсько-птолемейської картини світу. Протягом всього XVII ст. система Коперника викладалась в академії поряд з ученнями Птолемея, Тіхо де Браге та деякими іншими. Лише на початку XVIII ст., зокрема у курсі фізики Феофана Прокоповича, ми знаходимо тенденцію до сприймання і схвалення цієї системи. Прокопович не тільки висловлює позитивне ставлення до ідей Коперника, але й неодноразово посилається на «Діалог» Галілея, якого називає «славновісним астрономом», «великим філософом і математиком». Вважаючи геліоцентричну систему істинною, Прокопович засуджує переслідування Галілея Ватиканом і стає на захист визначного вченого, що якраз видно з його вірша «Папський вирок Галілеєві». Позитивне ставлення до системи Коперника, схвалення ідеї множинності світів, універсальності руху, ненароджуваності й незнищуваності матерії властиве також курсам М. Козачинського, Г. Кониського та інших професорів академії.

Подолання астрономічного геоцентризму в фізичній картині світу була присвячена доповідь доцентів Т. П. Матяш і М. І. Снчова (Ростов-на-Дону). Розрізняючи астрономічний і загальнонауковий геоцентризм, вони зазначили, що вчення Коперника відіграло вирішальну роль у подоланні першого.

На заключному пленарному засіданні учасники ювілейної конференції відзначили, що в Українській РСР, як і в усьому Радянському Союзі, пророблена величезна робота щодо пропаганди наукової і філософської спадщини Міколая Коперника. Вчені нашої Вітчизни плідно працюють в галузі астрономії, математики, фізики, розвиваючи науку, підвалини якої були закладені геніальним мислителем.

В. А. АЗАРХІН,
О. М. КРАВЧЕНКО

Розробка проблем наукового атеїзму

Огляд літератури, що вийшла на Україні у 1969—1972 рр.

Однією з важливих складових частин комуністичного виховання є формування у всіх верств населення науково-атеїстичного світогляду. На це спрямовані ґрунтовні наукові дослідження з актуальних проблем наукового атеїзму і видана на їхній основі література.

Останнім часом науковці нашої країни здійснили чимало цікавих теоретичних і конкретно-соціологічних досліджень в галузі атеїзму. Вони були узагальнені в низці книжок і брошур, які обіймають питання дальшої розробки лєнінської атеїстичної спадщини, висвітлюють історичний досвід КПРС у формуванні атеїстичного світогляду мас, розглядають особливості сучасних релігійних вірувань і змін в релігійній ідеології, ефективність різних ланок індивідуальної і масової виховної роботи поміж віруючими, піддають критиці клерикальний антикомунізм¹.

Висновки і узагальнення цієї теоретичної літератури становлять безумовний інтерес для практики атеїстичної роботи.

Характеризуючи видану в нашій республіці наукову і науково-популярну атеїстичну літературу загалом, зазначимо, що в ній переважно йдеться про характер сучасних релігійних вірувань і сьгоднішні проблеми атеїстичного виховання. Помітне також прагнення більшості авторів на основі критичного аналізу тенденцій у змінах сучасної релігійної свідомості, традиційного і модерністського у віровченні й культурі, а також узагальнення набутого досвіду атеїстичної роботи дати рекомендації стосовно уточнення змісту, поліпшення методики й організації атеїстичного виховання.

Підля розробка актуальних теоретичних і методологічних проблем наукового атеїзму, підвищення ефективності всіх ланок атеїстичного виховання неможливі без глибокого оволодіння філософською спадщиною загалом і атеїстичною зокрема, без творчого застосування на практиці положень марксизму-лєнінізму щодо релігії і формування науково-атеїстичного світогляду трудящих мас. У своїй науковій і практичній діяльності теоретики і пропагандисти повсякчас звертаються до невичерпної ідейної скарбниці основоположників наукового комунізму². Поміж досліджень такого спрямовання привертає увагу мо-

¹ Назвемо лише основні з цих праць: 36. Вопросы научного атеизма. Вып. 8.— Ленинское атеистическое наследие и современность. М., 1969; Вып. 9.— Система атеистического воспитания. М., 1970; Вып. 10. М., 1970; Вып. 2.— Психология и религия. М., 1971; Вып. 12, М., 1971; Вып. 13, М., 1972; Ленинское атеистическое наследие и современность. Минск, 1971; В. И. Гарраджа. Протестантизм. М., 1971; П. К. Курочкин. Эволюция современного русского православия. М., 1971; Баптизм и баптисты. Минск, 1970; Наука и теология в XX веке. М., 1972; Л. В. Великович. Религия и политика в современном капиталистическом обществе. М., 1970; Э. И. Лисавцев. Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР. М., 1971; Религия в планах антикоммунизма. М., 1970; М. А. Попова. Критика психологической апологии религии. М., 1972; А. Е. Катунский. Старообрядничество. М., 1972; Научность, конкретность, наступательность. Сборник статей о научно-атеистической пропаганде. М., 1972; Атеизм и социалистическая культура. М., 1971; Е. М. Бабосов. Научно-техническая революция и модернизация католицизма, Минск, 1971; Я. В. Минявичявичюс. Католицизм и нация. М., 1971; Молодежь и атеизм. М., 1971.

² Див.: 36. Питання атеїзму. Вып. 5.— Ленінська атеїстична спадщина. К., 1970; М. П. Колесник. Марксистсько-лєнінський принцип атеїстичної роботи. К., 1971; М. О. Аксьон, О. С. Онищенко. Ленінська атеїстична спадщина і сучасність. «Філософська думка», 1972, № 2; В. І. Войтко. «Матеріалізм проти фідеїзму». Критика фідеїзму в збірці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». «Людина і світ», № 5, 1969; В. І. Войтко, І. Я. Барсук. Ставлення Комуністичної партії і соціалістичної держави до релігії і церкви. К., 1969; В. П. Ключников. Методологічні основи критики В. І. Леніним ідеалізму, К., 1969; В. К. Танчер. Шлях до духовної свободи. К., 1970; О. В. Огнева. Свобода совісті — справжня і мнима. К., 1969; М. С. Пастух. Релігія і шляхи її подолання, К., 1970 та ін.

нографія М. П. Колесника «Марксистсько-ленінський принцип атеїстичної роботи». У ній вдало поєднується висвітлення основоположних атеїстичних ідей з конкретним аналізом сьогоднішніх проблем атеїстичного виховання. Автор спиняється головним чином на суті і значенні ленінської вимоги підпорядкувати атеїстичну роботу основним завданням боротьби за комунізм. У книжці розглянуто ідейні підвалини політики КПРС щодо релігії. З нашого погляду, слушними є рекомендації автора, що стосуються уточнення змісту і орієнтації атеїстичної пропаганди на сучасному етапі. Відомо, що за умов науково-технічного прогресу богословські погляди на світоутворення, походження людини, розвиток живої і неживої природи поділяє навіть мало хто з віруючих. Тому релігійні ідеологи спекулюють на проблемах соціально-психологічного характеру. Отож, атеїстам належить відповідно коригувати зміст своєї пропаганди, наголошуючи на безпідставності релігійного тлумачення смислу і цінності життя людини, а також рушійних сил суспільного прогресу, характеру побутових і моральних відносин.

Цінні практичні рекомендації містяться і в завершальному розділі книжки, де автор визначає доцільне співвідношення об'єктивних умов та суб'єктивних факторів, які найефективніше впливають на процес поступового витіснення релігії з життя суспільства і сприяють формуванню науково-атеїстичного світогляду. М. П. Колесник докладно показує механізм перетворення атеїстичної інформації в особисті переконання та норми поведінки людини, подає науково обгрунтовану методику для правильного визначення (не перебільшувати і не применшувати!) місця, ролі й значення атеїстичного виховання для гармонійного поєднання його з усім комплексом ідеологічних заходів, спрямованих на формування всебічно розвиненої особи.

Чимало атеїстичних праць, що вийшли в республіці впродовж останніх років, присвячено критичному аналізу особливостей сучасної релігійної свідомості, ідеології і культу найпоширеніших релігійних об'єднань, викриттю їхніх спроб модернізувати своє вровчення, пристосувати його до сучасної дійсності, вберегти від впливу науково-технічного і духовного прогресу. З-поміж таких монографій відзначимо колективну працю відділу атеїзму Інституту філософії АН УРСР «Про характер сучасних сектантських вірувань», книжки Є. К. Дулумана, Б. О. Лобовика і В. К. Танчера, А. О. Єршова, П. І. Косухи, М. Т. Куца, Є. К. Дороша, П. І. Юрченка, П. Г. Гопченка та ін.³ Гадаємо, що

спільним для них позитивним моментом є поєднання критичного аналізу особливостей ідеології і тактики релігійних організацій, що існують у республіці, з теоретичними та методологічними рекомендаціями для удосконалення практики атеїстичної пропаганди. Проте, мусимо зазначити, що більшість досліджень спирається переважно на матеріали богословської літератури і недостатньо користається даними конкретної соціології. Але ж у практиці атеїстичної роботи доводиться мати справу з релігійними віруваннями насамперед у тому вигляді, як вони виявляються у світогляді, психології і поведінці рядових віруючих. Отож, слід глибоко вивчати буденну релігійну свідомість, аналізувати, як розробляються і здійснюються ідеологічні заходи, спрямовані на формування науково-атеїстичного світогляду. Більш-менш ґрунтовно ці питання розглядаються у трьох книжках: колективній праці «Про характер сучасних сектантських вірувань», монографіях Є. К. Дулумана, Б. О. Лобовика і В. К. Танчера «Современный верующий» та А. О. Єршова «Досвід соціологічних досліджень релігійності» і найбільш повно — у праці Б. О. Лобовика «Буденна релігійна свідомість»⁴.

Обмаль літератури про психологічні особливості свідомості сучасних вірувань, про соціально-психологічні проблеми формування науково-атеїстичного світогляду. Власне, крім брошур П. П. Свободного,

про «тисячолітнє царство». Одеса, 1971; Є. К. Дорош, П. І. Юрченко. Корпорация страху. Критика ідеології і політики єговізму. К., 1971; Ідеологія сучасного релігійного сектанства. Львів, 1970; Е. Дулуман, Б. Лобовик, В. Танчер. Современный верующий. М., 1972; А. Й. Эдельман. Современность и иудаизм. Ужгород, 1970; А. О. Єршов. Досвід соціологічних досліджень релігійності. К., 1968; П. І. Косуха. Модернізація соціально-етичних концепцій християнсько-сектантства. К., 1969; М. Т. Куц. Єговізм без маски. Львів, 1970; Б. О. Лобовик. Буденна релігійна свідомість. К., 1971; його ж. Релігійні погляди, почуття, поклоніння. К., 1970; Про характер сучасних сектантських вірувань. К., 1969; З. Ф. Нечитайло. Науковий прогрес, релігія і віруючі. К., 1969; В. О. Лебідь. Консерватизм і модернізм сучасного православ'я. К., 1969; Б. Г. Крживицький. Єговізм пристосовується. К., 1971; В. М. Голowej. Иди до сонця, людино! (Про характер релігійних поглядів сучасних віруючих колгоспників). К., 1971; Ф. Придувалов. Антинаукова суть соціально-етичних принципів руського православ'я. К., 1972; А. З. Шиш. Єговізм і його проповідники. Ужгород, 1968.

⁴ Рецензію на монографію Б. О. Лобовика див. у журналі «Філософська думка». 1973, № 1.

³ Зб.: Питання атеїзму. Вип. 4.— Сучасний віруючий, К., 1969; зб. «Питання атеїзму». Вип. 8.— Соціологія релігії. К., 1972; П. Г. Гопченко. Міфи і правда

В. Г. Заруди і В. К. Щедрина⁵, жодне видання останніх років цих питань не порушило. Тим часом конче потрібна література, яка б давала повне уявлення про особливості світогляду і психології сучасного віруючого, відмітні риси віровчень, культів і діяльності релігійних об'єднань, що існують у республіці. Без цього не можна уточнювати зміст, форми і методи атеїстичної роботи, підвищувати її ефективність. Утворився, так би мовити, «дефіцит» праць про сучасну релігійність, де б здійснювався комплексний філософський, соціологічний і соціально-психологічний аналіз особливостей змісту і форм виявів сучасної релігійності, напрямів еволюції і розкладу релігійної свідомості, тенденцій і закономірностей відмирання релігії як форми суспільної свідомості, такий же комплексний аналіз формування науково-атеїстичного світогляду. Щойно вийшла друком колективна монографія «Релігійна психологія і формування атеїстичного світогляду», де зроблена спроба уточнити специфіку буденної свідомості сучасних віруючих, проаналізувати вплив соціально-психологічних факторів на зміну структури і співвідношення релігійного світогляду і релігійної психології, розглянути особливості функціонування психологічного механізму релігійної свідомості та формування безрелігійних стереотипів мислення і поведінки. Проте еволюція і розклад релігійної свідомості потребуватимуть і надалі пильної уваги науковців до тенденцій у змінах буденної релігійної свідомості, ідеології і тактики релігійних організацій, до шукання шляхів і засобів підвищення ефективності всіх ланок системи атеїстичного виховання.

За сучасних умов боротьба з релігією має передусім світоглядний характер. Формування науково-матеріалістичного світогляду передбачає витіснення релігійних пережитків із свідомості усіх верств населення. Тому важливе місце в нашій атеїстичній літературі повинні посідати питання боротьби науки і релігії, атеїстичного значення найновіших досягнень природничих і гуманітарних наук, критика богословських спекуляцій на деяких даних науки та спроб «примирити» наукове і релігійне світорозуміння. На жаль, видавництва республіки приділяють замало уваги цим проблемам. Лише видавництво Товариства «Знання» УРСР систематично публікує брошури про те, як наука спростовує релігійні забобони⁶. Протягом

останніх п'яти років видавництва «Вища школа», «Молодь», «Здоров'я» не випустили жодної праці з цих питань, у «Політвидаві України» з'явилася тільки одна брошура — Л. З. Проха, «Чи від бога погода?» (1967) — і в «Науковій думці» також одна — В. К. Танчера, «Наука опровергает религиозные догматы» (1970).

Щоправда, робота В. К. Танчера багато в чому може слугувати за зразок розрахованої на широкій загал читачів літератури. Авторіві вдалося (на що рідко натрапляємо в таких виданнях) уміло об'єднати концентрований виклад основних досягнень сучасних наук і їхнього атеїстичного значення із науковим доведенням безпідставності основоположних ідей релігійного світорозуміння, показати все це доступно, популярно. У книжці не просто розповідається про досягнення астро- і мікрофізики, математики, кібернетики, генетики, біохімії, біофізики, вікової і соціальної психології, а розкривається філософська, світоглядна суть їхніх висновків і узагальнень, що є атеїстичною за своєю характером. Спеціальний розділ присвячено критиці релігійних концепцій походження людини і суспільства, показаві атеїстичного значення антропосоціогенезу — галузі знання, що розвивається на межі антропології й історії і досліджує формування людини як біологічної і соціальної істоти водночас. Загалом робота В. К. Танчера, про яку йдеться, цікава насамперед тим, що в ній багато уваги приділено атеїстичному осмисленню наук, які виникли недавно і бурхливо розвиваються на стику традиційних наук. Крім антропосоціогенезу, можна ще назвати біоніку, фізіхімію, геохімію, математичну фізику тощо. Їхні дані винятково важливі для спростування релігійних міфів і догм.

Богослови нерідко намагаються здобути цих наук тлумачити у містичному, есхатологічному дусі. Тому слід повсякчас спростовувати фальсифікаторські інтерпретації, доцільно було б у Політвидаві, видавництвах «Наукова думка», «Знання» найближчим часом видати спеціальні серії книжок і брошур із таким спрямуванням.

Чимдалі зростає потреба і в літературі, яка становила б розробку філософських, соціологічних, соціально-психологічних і методологічних проблем атеїзму згідно з досягнутим рівнем соціального і природничонаукового знання, згідно із змінами, викликаними у світогляді і психології людей сучасною науково-технічною революцією. Атеїзм, як і його філософська основа — матеріалізм, мусить удосконалювати форму відповідно до розвитку науки і соціальної практики людства. Отож, гадаємо, що слід продовжити публікацію робіт про

⁵ Див.: П. П. Свободний. Людські почуття і релігійна віра. К., 1968; В. Г. Заруда. Релігійні переживання. К., 1968; В. К. Щедрін. Психологія релігійної віри. К., 1970.

⁶ Див.: Ю. М. Змеєв. Фізика, фізики і релігія (1968); С. А. Руденко. Як сектанти намагаються примирити бога з наукою? (1969); М. М. Копаниця. Сучасне православ'я і наука (1970); С. П. Міскіджян, С. С. Кирилюк. Хімія

проти бога (1970); Г. О. Анікеєва. Від апейрона до кварка (1971); О. Т. Хазанов, І. І. Яременко. Міф і дійсність (1971); Ф. В. Копилов. Археологія проти релігійних легенд (1972).

дальшу еволюцію релігійної свідомості під впливом науковотехнічного прогресу, робіт, у яких дався б критичний аналіз нових, часто проміжних між вірою і невір'ям форм релігійності, показувалася б неспроможність різних модерністських релігійних і напіврелігійних концепцій, що ґрунтуються на спробах синтезувати науку і релігію і набирають форми пантеїстичних, деїстичних, дуалістичних і подібних до них уявлень. За умов зростаючого наукового і соціального прогресу традиційні форми релігії будуть занепадати і, очевидно, деякий час серед певних груп віруючих побутуватимуть проміжні форми релігійних вірувань. Боротьба проти цих форм релігійності вимагатиме відповідних коректив у змісті і формах атеїстичної роботи. Адже атеїзм на кожному конкретно-історичному етапі не тільки виступає носієм і воєвничою силою наукового світогляду і прогресивних форм моралі, а й критиком конкретно-історичних форм релігії, що накладає відбиток на зміст і форми його виступів.

Потребує більшої уваги і аналіз особливостей культурних і моральних функцій наукового атеїзму в сучасному суспільстві, його ролі і значення у духовному становленні і формуванні всебічно розвиненої особи, а також розгляд впливу культурного і морального прогресу на зміст і форми виявлення атеїзму, на процес відмирання релігії і формування наукового світогляду у всіх верств населення. На часі ґрунтовна критика клерикально-буржуазних і богословських спроб зобразити атеїзм явищем культурної і моральної відсталості, заперечити його позитивну роль як невід'ємного елемента прогресивних духовних традицій. Початок уже покладено монографією «Духовна культура і релігія»⁷. Це — перше спеціальне дослідження важливої щодо теорії і практики проблеми історичних відносин релігії і духовної культури. В ній з марксистських позицій розглянуто справжнє місце релігії в системі духовної культури, розкрито негативні соціально-культурні функції релігії, зокрема її шкідливу роль у духовному і моральному зростанні людини. Значне місце у монографії відведено обґрунтуванню атеїстичного значення культурного прогресу, загалом, культурної революції в СРСР зокрема, закономірностей становлення масового атеїзму у процесі розвитку соціалістичної духовної культури.

З'явилися й перші публікації, де висвітлюється культурне і моральне значення атеїзму, роль культури в атеїстичному вихованні⁸. Зазначимо, що спекуляція на проблемах моралі та духовної культури

є однією з головних тенденцій богословського модернізму, його пристосування до сучасної дійсності. Богослови посилено пропагують концепції, згідно з якими в історії культурного розвитку нашої країни провідну роль відіграло християнство, зокрема православ'я. Воно нібито справило визначальний вплив на розвиток освіти, мистецтва, на становлення і збереження національної самобутності народів. Отже, потрібні історичні дослідження й публікації, де б містився глибоко науковий фактичний і методологічний матеріал для спростування подібних тверджень. Останнім часом ця тема знаходить дедалі ґрунтовніше висвітлення на сторінках атеїстичної літератури. Крім низки цікавих публіцистичних статей у періодичній пресі, з'явилися і наукові розвідки⁹. На жаль, таких публікацій ще мало. В атеїстичній літературі хотілося б побачити більше наукових видань з класово-партійною оцінкою соціально-культурної ролі релігії загалом, християнства і його православної різновидності зокрема, а надто ролі Руської православної церкви в історії нашої країни.

Відчутна потреба у фундаментальних спеціальних працях про моральне значення і моральну роль наукового атеїзму. У нашій літературі натрапляємо на дещо однобокий підхід до розгляду цього питання. Чомусь гадають, що варто показати безпідставність і шкідливість релігійних повчань — і зроби́ть само собою зрозуміла моральна цінність наукового атеїзму. Ми маємо чимало змістовних праць з критикою моральних повчань того чи того віросповідання, релігії загалом¹⁰, але все ще обмаль літератури про позитивну моральну функцію самого атеїзму.

Останніми роками вийшла низка змістовних книг, які критикують ідеологію і діяльність уніатської церкви в минулому, викривають зв'язки уніатських залишків за кордоном з українськими буржуазними націоналістами, різними антикомуністичними організаціями¹¹. З-поміж цієї літератури хотілося б виділити історичну хро-

⁹ Див.: В. П. Зоц. Критика православно-богословської інтерпретації проблем духовної культури. К., 1971.

¹⁰ Див.: В. Е. Доля. Современное православие и мораль. Львов, 1968; П. І. Косуха. Модернізація соціально-етнічних концепцій християнського сектанства. К., 1969; Л. А. Ануфрієв. К чому зовуть і о чом молчат біблейські заповіді. Одеса, 1972; І. І. Бражнік. Антигромадська мета, протизаконна діяльність (Про баптистів-«розкольників»). К., 1971; Т. К. Кицько. Сіонізм—ворог молоді. К., 1972; Г. І. Петровський. Справжній зміст біблейських заповідей. К., 1969; А. С. Едельман. За стінами синагоги. К., 1970 та ін.

¹¹ С. Т. Даниленко. Уніати. М., 1972; його ж. Дорогою ганьби і зради. К., 1970; В. Добричев. У тіні святого-

⁷ Духовна культура і релігія. К., 1972.

⁸ Див.: В. Г. Конюненко. Моральні цінності марксистсько-ленінського атеїзму. К., 1972; І. М. Фурман. Роль культури в атеїстичному вихованні. К., 1972.

ніку С. Т. Даниленка «Дорогою ганьби і зради» («Наукова думка»). Вона побудована переважно на архівних матеріалах, що публікуються вперше. Численні документи, розповіді і свідчення самих католицьких і уніатських священнослужителів, людей з безпосереднього оточення уніатського митрополита графа А. Шептицького постають як звинувачувальний акт злочинної діяльності уніатської церкви та її союзника — українського буржуазного націоналізму. На великому документальному матеріалі автор наочно показав зв'язок уніатської церкви з контрреволюцією в роки революції і громадянської війни, її співробітництво з німецько-фашистськими окупантами в роки Великої Вітчизняної війни. Союз уніатства і українського буржуазного націоналізму простежується аж до наших днів, йому дається належна оцінка.

Переконливий документальний матеріал про зв'язок уніатської церкви з реакційними силами міститься також у збірниках «Правда про унію» та «Документи розповідають», в книжках В. Добричева, Ю. Сливки, Р. Дубовика та ін.

Проте розказано ще аж ніяк не все про злочинну діяльність уніатської церкви, її співробітництво з ворогами українського народу в минулому, а надто в нинішній час, коли залишки уніатства за кордоном опліч з українським буржуазним націоналізмом виступають в антикомуністичному хрестовому поході проти нашої країни.

З огляду на умови і характер сучасної ідеологічної боротьби між соціалістичною і капіталістичною світовими системами, необхідно збільшити обсяг літератури з питань критики клерикального антикомунізму, який нині стає одним з найпоширеніших варіантів антикомунізму загалом, розкривати місце і роль релігії і церкви у всій системі антикомунізму. Брошури на ці теми з'являються систематично¹², а от фундаментальні роботи — дуже рідко.

Юра. Львів, 1968 і 1970; Документи розповідають. (Про антинародну діяльність уніатської церкви на Прикарпатті і в Закарпатті, про боротьбу народних мас проти гніту католицької церкви). Ужгород, 1971; Р. Дубовик. Справжнє обличчя унії. Львів, 1971; Ю. Сливка. Союз хреста і капіталу. Львів, 1970; Правда про унію. Львів, 1968; В. Б. Белєв. Формула отрути. Художньо-документальні розповіді про злочини ОУН та уніатської церкви на західноукраїнських землях. Львів, 1971; А. М. Грабовська. Небесна манна. (Про антирадянську діяльність уніатів). Львів, 1969; А. З. Шинш. Ідеологія зради і заподанства. (Про реакційну суть ідеології уніатства і українського буржуазного націоналізму), Ужгород, 1970 та ін.

¹² Див., наприклад: Б. С. Безбородов. Релігія на службі світової реакції. К., 1971; В. О. Суярко. Релігія в планах антикомунізму. К., 1972; І. М. Фурман. Релігія. Кому вона служить. К., 1969 та ін.

Останніми роками опубліковано лише монографічне дослідження А. А. Аветисяна «Антикомунізм і его філософія духовних цінностей»¹³. Тим часом боротьба проти антикомунізму диктує необхідність видання фундаментальних робіт з питань критики різних видів (католицького, протестантського, іудейського, мусульманського) клерикального антикомунізму, який, до речі, дедалі частіше виступає у формі атеїзму. Перекручення теорії наукового атеїзму, політики КПРС і Радянської держави щодо релігії, вигадки про становище релігійних організацій і практики атеїстичної пропаганди в СРСР — улюблений прийом сучасних антикомуністів. Відсіч цим фальсифікаціям повинна посісти належне місце і в нашій філософській літературі.

Ударним загоном клерикального антикомунізму нині виступає міжнародний сіонізм. Викриттю його зв'язку з крайньою імперіалістичною реакцією, мілітаризмом та націоналізмом присвячено чимало книжок і брошур¹⁴. Характерними рисами цієї літератури є бойовий, наступальний дух, чіткий класово-партійний підхід до оцінки ідеологічних і політичних явищ сучасності.

На більш докладний розгляд заслуговує робота Л. Беренштейна «Критика ідеології сіонізму — різновидності антикомунізму». Автор подає переконливий теоретичний і фактичний матеріал, який засвідчує, що сіонізм з моменту його зародження і до наших днів був і є реакційною, націоналістичною ідеологією. В роботі показано, що сучасний сіонізм запозыта сіє ненависть до всіх прогресивних рухів і насамперед — до міжнародного комуністичного і робітничого руху, до світової системи соціалізму. Його ідеологам притаманний шовінізм і расизм. Вони беззастережно підтримують агресивну зовнішню політику імперіалістичних кіл. Л. Беренштейн здійснив цікаве порівняльне дослідження. Він зіставив теоретичні концепції ідеологів сіонізму і фашизму. Виявилось, що лідери сіонізму, як і їхні фашистські попередники, взяли на озброєння концепції найреакційніших філософів і політиків, націоналізм, космополітизм, людиноненависни-

¹³ А. А. Аветисян. Антикомунізм і его філософія духовних цінностей. К., 1972.

¹⁴ Я. Валах. Сіонізм — збряддя реакції. К., 1972; Л. Беренштейн. Критика ідеології сіонізму — різновидності антикомунізму. К., 1969; № 3; А. Еберт. Преступлення сіоністів. Донець, 1971; А. І. Едельман. Современность и иуданзм. Ужгород, 1970; Т. Кичко. Сіонізм — ворог молоді. К., 1972; 36. «Земля обетованная» без прикрас. К., 1969; 36. Міражі і дійсність «землі обетованої». Ужгород, 1971; Б. Прах'є. Правда о «земле обетованной». Одесса, 1969; 36. Сионизм и украинский буржуазный национализм на службе империалистической реакции. Одесса, 1972 та ін.

цькі фашистські ідеї евгеніки і соціал-дарвінізму.

У роботах Л. Беренштейна, Б. Прах'є, А. Еберта, Т. Кичка багато уваги приділено викриттю сіоністської фальсифікації радянської дійсності, фальсифікацій політики КПРС з національного питання, дається відсіч спробам сіоністів зобразити курс КПРС на зближення націй русифікаторством, а боротьбу проти пережитків націоналізму, серед них і сіонізму, як ліквідацію всяких національних особливостей.

Одна з основних ідей іудаїзму і сіонізму — міф про «богообраність» єврейської нації. Цілком слушно розвінчанню цього міфу присвячено чимало сторінок. Найширше його антинаукова суть і реакційний соціально-політичний характер показані у книжці А. І. Едельмана «Сучасність і іудаїзм». Автор наводить цікавий історичний матеріал, з якого випливає, що догма «богообраності» сформувалась на основі гіперболізації культу племенних богів, зокрема культу Яхве — племінного бога древніх євреїв. Ідея «богообраності» була характерна для племінних релігій. В іудаїзмі вона законсервувалась, з'єдналась з концепцією національної виключеності, набравши вигляду реакційного за своєю суттю міфа.

Українські буржуазні націоналісти теж намагаються проповідувати ідеї національної і релігійної винятковості українського народу. Критика цих намагань є об'єктом постійної уваги наших учених¹⁵. Водночас розроблялись проблеми взаємозв'язку інтернаціонального і атеїстичного виховання, подолання релігійно-націоналістичних пережитків у свідомості і побуті окремих людей¹⁶. Дослідження з цих проблем варто продовжувати. Потрібні, насамперед,

¹⁵ Див.: І. Акулов, О. Малюк. «Переплетення чи взаємозв'язок?». «Людина і світ», 1972, № 8; Н. В. Возняк. Національне питання і релігія. К., 1969; її ж. «Особенности религиозно-националистических пережитков и пути их преодоления». У зб. «Национальное и интернациональное в жизни народа». Вып. 2, К., 1970; її ж. «В. І. Ленін про національне питання і релігію». У зб. «Питання атеїзму». Вып. 5, К., 1970; її ж. «Релігія та ідеологія українського буржуазного націоналізму». У зб. «Філософія та соціологія». К., 1969; Ю. І. Римаренко. «Об актуальных проблемах критики украинского буржуазного национализма». Зб.: Национальное и интернациональное в жизни народа. Вып. 2, К., 1970; А. З. Шнш. Идеология зрады і запродавства. Ужгород, 1970.

¹⁶ Див.: Н. В. Возняк. О взаимосвязи атеистического и интернационального воспитания в целенаправленном формировании личности. Зб.: «Теоретические проблемы социального управления». Вып. II, М., 1968; А. Єришев, В. Кірсанова. Братерство, утверждено життям. «Людина і світ», 1972, № 10; С. Кривошеєв. Інтернаціональний характер ленінського

роботи, що узагальнюють досвід інтернаціонального і атеїстичного виховання, подолання релігійно-націоналістичних пережитків у сфері побутових обрядів і традицій, а також такі, що критикують унітарсько-націоналістичні фальсифікації інтернаціоналізму.

Глибокого аналізу потребує також практика атеїстичного виховання, діяльність усіх ланок його системи. Не можна сказати, що робіт з питань практики атеїстичної роботи видано мало — протягом останніх п'яти років видавництвами республіки опубліковано понад 30 книжок і брошур¹⁷. Серед тих, які варто відзначити, — монографії Н. М. Козачиниш «Атеїстичне виховання трудящих», В. А. Якубовського «Основи науково-атеїстичного виховання учнів» і Є. К. Дулумана «Науковий атеїзм і боротьба за комуністичний світогляд мас». Проте деяким іншим ще притаманна описовість, бракує аналізу, серйозного узагальнення позитивного досвіду, конкретних рекомендацій щодо удосконалення тих чи тих ланок системи атеїстичного виховання. Потрібна література, де б всебічно узагальнювалась і розроблялась науково обґрунтована методика диференційованого підходу до різних категорій віруючих, з огляду на їхнє віросповідання, ступінь релігійності, вік, стать, загальноосвітній рівень, характер трудової діяльності, місце проживання тощо. Одним із важливих питань є висвітлення шляхів і методів впровадження в атеїстичну роботу наукових рекомендацій, розроблених дослідниками теорії і практики засобів масової інформації і пропаганди. Слід збільшити видання літератури про взаємозв'язок атеїстичного виховання з політичним, трудовим, моральним, естетичним та інтернаціональним — усіма складовими частинами комуністичного виховання. На чільне місце в атеїстичному вихованні нині висуваються проблеми наукового управління цими процесами. Це викликає потребу в розробці теоретичних проблем атеїстичного виховання.

атеїзму. «Людина і світ», 1972, № 4; О. Мітін. Патріотизм і релігійні повчання. «Людина і світ», 1972, № 11.

¹⁷ Див.: Н. М. Козачиниш. Атеїстичне виховання трудящих. Львів, 1971; В. А. Якубовський. Атеїстичне виховання старшокласників. К., 1970; його ж. Основи науково-атеїстичного виховання учнів, К., 1972; Є. Дулуман. Науковий атеїзм і боротьба за комуністичний світогляд мас. К., 1972; А. П. Білецький. І розумом, і серцем. К., 1969; Зб.: Життям переконані. Ужгород, 1971; Повернення до життя. (Розповіді колишніх віруючих). Львів, 1969; О. М. Карась. Мої розмови з віруючими. Донецьк, 1969; І. І. Мигович. Молодь і атеїзм. К., 1972; В. Я. Чудновський. Стежка до кожного. К., 1969; Л. П. Шитова. Конвалія на пасху. (З досвіду атеїстичного виховання трудящих Черкащини). К., 1972 та ін.

Релігійні пережитки найживучіші в побуті. Вірний засіб їх подолання у цій сфері — впровадження нових радянських свят і обрядів. Проте чималій літературі з цих питань бракує атеїстичних висновків і узагальнень. Вона хвибує на описовість та інформативність. Переважають розповіді про те, як у тому чи тому місці провадяться ті чи інші нові свята й обряди, або рекомендації, як слід будувати їхні сценарії. Разом з тим недостатньо показується їхнє світоглядне, ідейне чи моральне значення і роль в атеїстичному вихованні. У публікаціях на ці теми слід більше уваги приділити вивітленню методології класово-партійної оцінки обрядів і традицій минулого, наукових основ розробки і впровадження нової обрядовості, шляхів посилення її виховного впливу.

У виданні атеїстичної літератури, як і в практиці атеїстичної роботи, треба чіткіше дотримуватися принципу диференціації. Крім літератури «для всіх», яка у нас переважає, варто випускати більше книжок і брошур, адресованих конкретним верствам населення, конкретним категоріям віруючих. Слід визнати, що літератури, зверненої саме до віруючих, публікується надто мало¹⁸.

Доброю помічницею в атеїстичному вихованні могла б стати спеціалізована література для молоді, жінок, дітей, підлітків. У кожній з цих категорій населення є специфічні інтереси, духовні запити. Є відмінності і в їхньому ставленні до релігії й атеїзму.

Як відомо, кожна релігія у своєму вченні відводить місце жінці, яку вона вважає другорядною, неповноцінною істотою. Тому актуальною є критика релігійних повчань про жінку, висвітлення їхнього реакційного, антигуманного змісту. Доцільно було б

найближчими роками випустити серію невеличких, популярних, цікавих, привабливо оформлених брошур, де б просто, доступно і водночас по-науковому пояснювалися «незвичайні» природні явища, а також філософські і морально-побутові питання, які викликають інтерес віруючих і на яких спекулюють богослови і священнослужителі.

Значну роль в атеїстичному вихованні відіграє художня атеїстична література. Однак її в нас мало, а поміж того, що є, переважають книжки авторів минулого, що вже неодноразово перевидавалися. Уже висловлювалася думка, яку ми поділяємо, налагодити систематичний випуск масової «Художньої атеїстичної бібліотеки», видавати збірники атеїстичних оповідань, нарисів, публіцистичних статей, гумористичних мініатюр сучасних авторів.

Аналізуючи атеїстичну літературу, неважко помітити брак чіткої системи і послідовності видань. Чи існує перспективний план, згідно з яким найближчими роками наукові, педагогічні і пропагандистські кадри одержать літературу з усіх основних питань теорії і практики наукового атеїзму стосовно до умов республіки? Чи в достатній кількості і чи з належним врахуванням стану і характеру релігійності населення республіки видається популярна література, розрахована на віруючих? З певністю позитивно відповісти на ці питання не можна. Отож, потребує докорінного поліпшення не тільки планування атеїстичних видань, а й координування атеїстичних досліджень в межах республіки.

Атеїстична література є важливим засобом виховання нової людини. Підвищення наукового і методичного рівня, чітке тематичне спрямування, поліпшення художнього і технічного оформлення зробить ще більш вагомим її внесок у формування науково-атеїстичного світогляду у всіх верств населення, сприятиме розвиткові соціальної активності мас.

НАУКОВА РАДА АН УРСР З ПРОБЛЕМ АТЕЇЗМУ, АТЕЇСТИЧНА СЕКЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ТОВАРИСТВА СРСР.

¹⁸ Найбільш вдалою з таких книг, на наш погляд, є робота Л. О. Ануфрієва «Релігія и жизнь вчера, сегодня, завтра. Вопросы и ответы верующим и неверующим» (Одеса, 1969) і П. Ф. Дарманського «Біблія очима віруючого і невіруючого» (К., 1969).

Філософсько-соціологічне дослідження проблем управління соціалістичним суспільством

Удосконалення системи управління суспільними процесами КПРС розглядає як вузлове питання політичного керівництва суспільством. XXIV з'їзд партії відзначив, що головним і вирішальним у цьому питанні є піднесення наукового рівня управління всіма соціальними процесами. У ре-

цензованій монографії¹ наукове управління суспільством характеризується як

¹ Соціальні проблеми управління соціалістичним суспільством. Відповідальний редактор доктор філософських наук Л. В. Сохань. К., «Наукова думка», 1972, 311 стор.

складна, багатогранна діяльність суспільства, що передбачає визначення мети і завдань соціального управління, розробку заходів для досягнення мети, включаючи заходи щодо з'ясування інтересів суспільства, колективу, окремого працівника, створення умов для виконання поставленої мети, коригуючий та регулюючий вплив на хід соціальних процесів, аналіз досягнутого рівня розвитку, виявлення нових потреб, невикористаних ресурсів, вибір нових цілей.

У монографії підкреслюється, що повне і раціональне використання переваг соціалістичної системи для досягнення перемоги соціалізму в його боротьбі з капіталізмом можливе тільки на основі неухильного і планомірного удосконалення управління всіма суспільними процесами. «Свідоме, планомірне, засноване на науці управління суспільством,— відзначається в книжці,— одна з найбільших переваг соціалізму у змаганні двох суспільних систем» (стор. 16).

У книжці зауважується, що соціалізм — це вища, принципово відмінна від капіталізму соціальна система не лише за характером відносин власності на засоби виробництва і розподілу продуктів виробництва, але й за типом управління розвитком і функціонуванням суспільства.

Автори підкреслюють, що революційний переворот у системі управління і створення нової, соціалістичної системи організації і управління — це загальна закономірність соціалістичної революції. Ця закономірність підтверджується досвідом не тільки нашої країни, а й всієї світової соціалістичної системи.

У першому параграфі першого розділу розкривається невичерпне багатство лєнінських ідей про соціалістичне управління і його принципи. Лєнінські принципи управління — основа марксистської теорії управління суспільним виробництвом. Автор зазначає, що в працях В. І. Лєніна всебічно розкриті мета, принципи і методи управління економікою, сферою політичних відносин, соціальними і культурно-ідеологічними процесами; діалектика об'єктивних умов і суб'єктивної діяльності людей у системі управління суспільними процесами; науково обґрунтована керівна роль Комуністичної партії в управлінні суспільством; розроблені принципи і методи державного управління суспільними процесами; розкрита роль робітничого класу як провідної сили соціалістичного суспільства; вказані способи удосконалення структури і апарату управління; викладені науково обґрунтовані прогнози щодо тенденції розвитку системи управління у процесі становлення комуністичної формації.

Автор цього параграфа показує, що ідеї В. І. Лєніна стосовно управління соціалістичним суспільством мають величезне теоретичне й практичне значення не тільки з погляду історії формування і утвердження соціалістичного способу виробництва. Ці ідеї зберегли своє актуальне

значення і в наш час, коли соціалістичний лад усталився в нашій країні як система, яка виявила свої переваги над капіталізмом.

Параграф другий першого розділу присвячений надзвичайно важливій проблемі — розкриттю провідної і спрямовуючої ролі КПРС в управлінні соціальними процесами. В ньому переконливо показано, що керівництво трудящими масами з боку робітничого класу, авангардом якого є марксистсько-лєнінська партія, — загальна закономірність соціалістичного будівництва. Автори цього параграфа характеризують основні напрями, в яких відбувається керування КПРС соціальними процесами. Однак, параграф значно виграє би, якби в ньому було досліджено процеси розв'язання основних завдань соціальної політики партії, зокрема здійснення провідної ролі робітничого класу, зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства тощо.

Певний інтерес становлять параграфи третій і четвертий, в яких розглядається сутність державного управління і роль в цьому процесі громадських організацій. Тут цілком слушно підкреслюється, що функції держави і функції державних органів — поняття не тотожні і тому слід мати на увазі, що громадським організаціям передаються не функції соціалістичної держави, як про це часто-густо пишуть в нашій літературі, а лише деякі функції державних органів. До того ж, цей складний і вельми важливий процес не зводиться до механічного переміщення організаційних і матеріальних способів керівництва і управління від одних органів до інших, а становить новий щабель у здійсненні функцій управління — цілковиту або часткову заміну державного управління в певних галузях суспільного життя громадським самоуправлінням. У такому підході до розв'язання цієї складної проблеми виявилось вміння застосувати діалектичний метод, що дає можливість уникнути однобічного тлумачення.

Оригінальними є зауваги авторів щодо співвідношення наукового прогнозування і соціального планування (параграф 5). Автори аналізують різні погляди на це питання і слухаю, на наш погляд, твердять, що прогноз може бути науковою основою планів. На відміну від плану, прогноз не передбачає активного впливу на майбутнє, не пов'язаний безпосередньо з конкретним розв'язанням проблем майбутнього. Водночас прогноз може мати й самостійне значення.

Другий розділ монографії відбиває надзвичайно важливу проблему комуністичного будівництва — управління суспільним виробництвом. На початку цілком закономірно розглядаються економічні підйоми: управління соціалістичним виробництвом, зумовлені новою системою планування й економічного стимулювання. В першому параграфі цього розділу на основі глибокого вивчення і узагальнення великого-

фактичного матеріалу висловлюється низка цікавих і обґрунтованих пропозицій, спрямованих на удосконалення економічного стимулювання в управлінні виробництвом. Водночас тут же підкреслюється, що удосконалення управління промисловістю за допомогою економічних методів, економічних підойм у поєднанні з адміністративними методами в управлінні — процес тривалий і тому його аж ніяк не можна вважати завершеним.

У другому параграфі зазначеного розділу відзначається, що за умов переходу від соціалізму до комунізму зростає роль планового управління соціальними процесами, і з'ясовуються причини, що зумовили необхідність такого управління. Соціальне планування на кожному підприємстві є важливим складовим елементом соціального управління виробництвом. Автори розглядають механізм організації соціального планування і висловлюють чимало цікавих міркувань щодо його удосконалення. Впровадження їх у життя безперечно сприятиме значному поліпшенню наукового соціального управління на підприємстві. Насамперед це стосується розв'язання правових питань соціального планування на підприємствах, бо соціальні плани не мають юридичної сили. А це призводить до того, що на деяких підприємствах до соціального планування ставляться формально. Тому доцільно розробити й ухвалити типові положення заводської технологічної служби.

Важливе місце в науці про управління посідають дослідження психологічних аспектів управління. Цій проблемі присвячений параграф третьої рецензованого розділу, в якому на основі соціологічних досліджень абсолютно справедливо відзначається, що труднощі і хибні в організації соціалістичного змагання певною мірою пояснюються недостатньою увагою до соціально-психологічних моментів. Взаємозв'язок соціально-психологічного аспекту соціалістичного змагання з ідеологічним сприяє формуванню у трудящих комуністичної переконаності, цілеспрямованості в трудовій діяльності, перетворенню праці на першу життєву потребу.

Автори вірно наголошують, що рівень розвитку людських відносин безпосередньо впливає як на економічні показники, так і на соціальні процеси в колективі. Однак, виникає бажання поглибитися також з дослідженнями, що розкривають і підтверджують це положення.

Соціальні проблеми управління соціалістичним суспільством, які розглядаються в монографії, зберігають значення для всіх країн, що будують соціалістичне і комуністичне суспільство.

У параграфі четвертому цього розділу аналізуються загальні й специфічні риси, які виявляються в процесі вдосконалення управління виробництвом у європейських соціалістичних країнах. Тут же підкреслюється, що централізоване планування і керівництво економікою водночас із за-

лученням широких мас трудящих до управління є загальною закономірністю соціалістичного господарювання. Гадаємо, що теоретичний рівень цієї частини монографії став би вищий, якби автор надав їй методологічної спрямованості під кутом зору категорій діалектики: загальне, особливе й одиничне.

Найбільш загальні питання науково-технічної революції, вплив науки на розвиток виробництва і виробництва на розвиток науки (стосовно проблем управління) аналізується в третьому розділі монографії. На нашу думку, автор розділу правий, вважаючи, що науково-технічна революція виявляється в докорінних змінах характеру і структури взаємозв'язку науки і техніки. Ці зміни істотно впливають і на взаємозв'язок науки і матеріального виробництва. В процесі впровадження науки у виробництво відбувається «онаучнення» (сайентифікація) виробництва й «індустріалізація» науки, хоча це останнє поняття, як цілком слушно зауважує автор, охоплює лише частину процесу впровадження виробництва в науку.

Розкриваючи сутність сайентифікації виробництва, автор вичленовує три основні форми її виявлення: а) безпосередню матеріалізацію наукового знання, яка чимдалі більше втілюється в знаряддях і засобах матеріального виробництва, у технологічних процесах, у виробництві продуктів особистого споживання; б) опосередковану матеріалізацію наукового знання, коли відбувається онаучнення самої людини як головної продуктивної сили і набуті емпіричним шляхом досвід, трудові навички є недостатніми для успішного функціонування виробничого процесу: працівник має опанувати тепер наукові знання, під впливом яких перетворюються і виробничий досвід, і трудові навички, в) онаучнення виробничих, економічних відносин. Розвиток економічних відносин і свідоме управління ними дедалі більше спирається на дані науки. Цінним і обґрунтованим, з нашого погляду, є міркування автора про те, що сайентифікація зачіпає не тільки матеріальне, але й духовне виробництво, в тому числі і продукування наукових знань.

Значне місце в монографії відведене соціальним проблемам управління наукою. Цьому питанню присвячено четвертий розділ. Головну увагу автори зосередили тут на дослідженні чотирьох основних проблем: наука як об'єкт соціального управління, актуальні проблеми наукової політики, науково-технічне прогнозування у зв'язку з завданнями планування і управління наукою, проблеми ефективного використання наукового потенціалу. Така постановка питання має велике пізнавальне значення, дозволяє сконцентрувати увагу на найсуттєвіших проблемах, осмислення яких не тільки набуло теоретичної і методологічної значущості, але й безпосередньо на лежить до нагальних практичних завдань комуністичного будівництва.

За сучасних умов неможливо розв'язати безліч питань, що впливають із сучасної науково-технічної революції, без глибокого теоретичного і методологічного аналізу особливостей наукового знання. Проте, цей бік праці науковців вивчений ще слабо. Подеколи не можна навіть передбачити результати наукової діяльності. Відсутність чітких меж у визначенні того, зокрема, скільки коштів і людей потрібно для того чи того дослідження, й чимало інших особливостей наукової праці,—усе це накладає свій відбиток на здійснення основних моментів управління наукою: на виділення головних, найбільш перспективних напрямів розвитку науки, виявлення оптимального співвідношення між різними структурними ланками сучасної науки, оцінку наукової і практичної значущості вже здобутого відкриття, вже сформульованої нової гіпотези чи нової теорії, добір наукових кадрів, а надто керівників наукових колективів тощо. Невизначеність, очікуваність, з якими доводиться стикатися в управлінні наукою, аж ніяк не слугують причиною для відмови од планування і прогнозування у сфері наукової діяльності.

Розкриваючи зміст актуальних проблем наукової політики, автори абсолютно вірно визначили основні тенденції і напрями, які характеризують цей процес. З великого комплексу питань цієї проблеми спинимося тільки на одному—на дослідженні методів підвищення ефективності, оптимізації науки. Потреба у всебічному аналізі зазначеного питання в теперешній час надзвичайно велика. Розв'язання питань підвищення ефективності розумової праці і зокрема його основного різновиду—наукового, його раціонального використання в нас поки що відстає не тільки від перспективних завдань, а й від зрослих потреб сьогодишнього дня.

Ми цілком згодні з тими дослідниками, які ефективність наукової праці визначають з допомогою не одного якогось критерія, а їхнього комплексу, певної сукупності показників, що діють як єдине ціле.

Книжка про суспільний прогрес

З-поміж праць, присвячених проблемам суспільного прогресу, що вийшли друком останніми роками, монографія О. А. Макаровського «Суспільний прогрес»* є однією з найбільш цікавих і ґрунтовних.

У першому розділі книги, розглядаючи основні етапи виникнення і розвитку теорії суспільного прогресу, автор зосереджує увагу на ролі французьких просвітників XVIII століття, соціалістів-утопістів, російських революціонерів-демократів у ви-

Аналізуючи це питання, автори наголошують на чотирьох головних чинниках: наукова творчість, організація наукових досліджень, удосконалення форм управління, підвищення показників ефективності науки.

Не обминути в книзі таке важливе питання, як науково-технічне прогнозування у зв'язку з завданнями планування і управління наукою. Це порівняно нова справа, і автори монографії дуже вірно зробили, що виокремили його в самостійний параграф. У цій частині монографії заслуговують на особливу увагу з'ясування самої сутності науково-технічного прогнозування, його функціональна класифікація, а саме виділення в науковому прогнозуванні дослідницького прогнозу і програмного прогнозу, визначення послідовності дій у практичному прогнозуванні тощо. Науково-технічне прогнозування покликане відіграти роль важливого робочого інструменту в досягненні завдань, поставлених партією.

Цікаві положення висловлюються під час розгляду ефективного використання наукового потенціалу й аналізу специфіки побуту як об'єкту управління (розділ 5). Але тут, як нам здалося, автори не завжди з'ясовують ці проблеми в управлінському аспекті, деколи перевантажують текст цифрами, хоч і цікавими, проте мало належними до поставлених питань.

Попри всі зауваження автори загалом успішно виконали поставлене завдання. Розглянуті ними проблеми дістали правильне, науково обґрунтоване, різнобічне висвітлення. Науковці не обминули також дискусійні, часом дуже складні питання. Тому, безперечно, ця монографія сприятиме розширенню і уточненню наших уявлень про складні й інколи суперечливі сторони розвитку управління соціалістичним суспільством. Монографія написана на належному науковому й теоретичному рівні і буде з інтересом прийнята не тільки вченими-спеціалістами, але й широким колом читачів.

К. А. БАЙРАЧНИЙ,
Н. Т. ГОСТЕВ.

робленні і обстоюванні ідеї висхідного розвитку суспільства як об'єктивно закономірного процесу, у з'ясуванні його рушійних сил, суперечностей і перспектив. Водночас автор показує, що домарксистські мислителі через історичну обмеженість не змогли створити справді наукової теорії людського поступу. Це зробили К. Маркс і Ф. Енгельс.

Розділ загалом змістовний, аргументований. Проте один момент в ньому викликає заперечення. Слушно критикуючи мислителів XVIII—XIX століття за їхні спроби вивести закономірності суспільного прогресу з природи людини,—а що при-

* А. А. Макаровский. Общественный прогресс. М., Политиздат, 1970. стор. 254.

роду вони розуміли метафізично і натуралістично,—О. А. Макаровський переносить своє негативне ставлення до цих спроб на саме поняття «природи людини» і говорить про нього переважно в негативному плані як про щось абсолютно неприйнятне для марксизму-ленінізму (див. стор. 7, 35, 36, 115).

З цим не можна погодитись. Відомо, що, відкидаючи метафізичні та ідеалістичні уявлення про людську природу, К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтували суспільно-трудова розуміння природи людини і в такому, науковому розумінні часто-густо вживали цей термін. Це визнає і сам О. А. Макаровський в іншому місці своєї монографії, коли пише: «Маркс вказував, що розвиток продуктивних сил людства являє собою *«розвиток багатства людської природи як самоціль»*¹ (стор. 36).

Другий розділ за своїм теоретичним змістом посідає чільне місце в монографії. На початку йдеться про закономірності, котрі лежать в основі прогресивного розвитку суспільства, про об'єктивний, основний загальноісторичний критерій суспільного прогресу. Виходячи з матеріалістичного розуміння історії, основний, загальноісторичний критерій прогресу суспільства слід шукати в сфері матеріального виробництва. Спираючись на ленінські положення, автор доходить висновку, що таким критерієм є розвиток продуктивних сил (стор. 38). Він справедливо критикує тих авторів, котрі такий показник вбачають лише в рівні продуктивних сил. Проте далі О. А. Макаровський фактично відходить від цього висновку і називає основним критерієм суспільного прогресу «стан продуктивних сил». Він робить це на тій підставі, що поняття «стан» через свою багатозначність нібито означає і характер продуктивних сил, і їхній розвиток, і їхній рівень (стор. 72).

Цей аргумент непереконливий, оскільки для критерію передусім необхідна однозначність. Далі автор вірно критикує деякі визначення критерію суспільного прогресу, що зустрічаються в нашій літературі, зокрема таке: критерій суспільного прогресу — це ступінь просування людства (насамперед його трудячої більшості) по шляху свободи як пізної і підкореної необхідності. О. А. Макаровський має рацію, коли доводить, що цей критерій не є загальноісторичним, бо за його допомогою неможливо визначити особливості переходу від первісно-общинного ладу до класових формацій.

Але шкода, що автор рецензованої монографії не помічає раціонального зерна в цьому визначенні. Адже тут малося на увазі вивести критерій суспільного прогресу безпосередньо із сутності останнього, яку вони розуміють, як рух людства

по шляху свободи. Вся складність питання про критерій суспільного прогресу полягає в тому, що треба відшукати такий показник розвитку суспільства, який був би насамперед об'єктивним і придатним для всіх етапів історії. Справедливо вважаючи, що такий показник можна відшукати тільки в матеріальній основі суспільного поступу — розвитку продуктивних сил, О. А. Макаровський підкреслює, що марксистська теорія жодною мірою не зводить розвиток суспільства, його прогрес тільки до розвитку, прогресу сфери матеріального виробництва, що на основі прогресу в сфері матеріального виробництва розгортається прогрес політичного життя, надбудовної сфери, суспільної свідомості, культури, мистецтва тощо (стор. 62). Але в чому ж сутність багатогранного прогресу людства, яке співвідношення між основою і сутністю суспільного поступу — ці важливі теоретичні питання, на жаль, лишилися поза увагою автора рецензованої монографії.

О. А. Макаровський глибоко переконаний, що застосування моральних оцінок до історії означає сповзання на позиції доннаукового погляду на суспільство (стор. 93—98). Тут немає можливості відтворити всю його аргументацію, але суть її, на наш погляд, зводиться до протиставлення науки і моралі, до заперечення будь-яких пізнавальних можливостей останньої.

Те, що пізнавальна функція є специфічною не для моралі, а для науки, не викликає заперечення. Але в сучасній марксистській літературі з етики переконливо показано, що крім специфічної регулятивно-оціночної функції мораль виконує і функцію пізнання суспільних відносин.

Для доведення своєї позиції автор посилається на основоположників марксизму. Але положення, що ним наводяться, свідчать лише про те, що К. Маркс і Ф. Енгельс рішуче виступали проти абсолютизації пізнавального моменту в моральній свідомості, проти підміни наукового аналізу суспільних явищ моральними сентенціями. Але вони аж ніяк не заперечували пізнавальних можливостей моралі взагалі, як це робить автор рецензованої книги. Саме Ф. Енгельс, на якого найбільше посилається О. А. Макаровський, називає мораль «галуззю людського пізнання»².

О. А. Макаровський цілком слушно вважає, що морально-оціночні судження не повинні входити до загальноісторичного, основного критерію суспільного прогресу, але не можна погодитись з ним у тому, що моральними оцінками історичних фактів не можна навіть доповнювати цей критерій (стор. 106). Оцінка минулого з позицій найпрогресивнішої моралі сучасності — комуністичної — допомагає визначити, якою мірою та чи та зміна в суспіль-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. II, стор. 114.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 91.

них відносинах була кроком уперед (чи назад) у моральному прогресі людства — важливому аспекті суспільного прогресу загалом.

Значна увага в монографії приділена розгляді істотних рис і особливостей суспільного прогресу в зламні періоди все-світньої історії. Згідно з вченням основоположників наукового комунізму про передісторію і історію людства, автор розглядає специфічність суспільного прогресу в досоціалістичну епоху у порівнянні з прогресом за умов комуністичної форми, але, на відміну від деяких інших авторів, він не отожднює це протиставлення з протиставленням антагоністичного і неантагоністичного типів людського поступу. Він розглядає окремо специфіку суспільного прогресу за первісно-общинного ладу і в епоху класово-антагоністичних формацій.

Положення марксизму-ленінізму про особливості і суперечності суспільного прогресу за різних соціально-економічних формацій автор конкретизує на цікавому історичному матеріалі. Характеризуючи прогрес в період первісно-общинного ладу, він користується новітніми даними археології та етнографії.

О. А. Макаровський полемізує з іншими авторами, критикуючи однобічне, спрощене тлумачення деяких проблем теорії суспільного прогресу. Так, він виступає проти абсолютизації положення про повну залежність індивіда від роду за первісно-общинного ладу і переконливо обстоює думку, що в первісному колективі влада звичаю, традиції над свідомістю, поведінкою, діяльністю індивіда за всієї своєї могутності не була абсолютною, що якби ця влада була справді такою, то в рамках первісного суспільства не відбувалося прогресу (стор. 121—123).

Автор піддає критиці спрощене розуміння діалектичного заперечення як такого, що нібито зберігає все позитивне з попередніх етапів розвитку, переконливо показуючи, що принаймні в досоціалістичну епоху, коли розвиток людства мав цілком стихійний характер, історія не відбувалась так ідеально доцільно. Під час жорстокої класової боротьби, воєн та інших соціальних потреб багато досягнень людського поступу гинуло назавжди.

Показуючи ті безмежні перспективи, які відкриває перед людством соціалістичне і комуністичне перетворення суспільного життя, автор водночас виступає проти догматичного погляду про те, що за умов комуністичної форми суспільний прогрес позбавлений жодних суперечностей.

Гостро полемічний характер має розділ «Чи є сенс в історії людства?». Він спря-

мований проти будь-яких спроб ставити і обговорювати питання про «сенс», «мету» суспільного розвитку, про «призначення» людства. О. А. Макаровський слушно зауважує, що коли мати на увазі точний зміст вищезазначених понять, то їх вживання стосовно суспільного розвитку, прогресу, історії людства означає поступку телеологізму. Про сенс історії, гадає автор, можна говорити тільки в тому розумінні, що остання — не хаотичне накопичення різноманітних фактів і подій, а процес поступального руху, підпорядкований законам суспільного розвитку, соціального прогресу, і що таке розуміння «сенсу історії» протистоїть сучасним буржуазним песимістичним і ірраціоналістичним теоріям, згідно яких існування людства нерозумне, безглузде, абсурдне.

Коли Маркс говорив про «самоціль суспільного розвитку», то, пояснює автор, «тут самоціль — необхідний момент розвитку, що впливає з природи і сутності життя людини і суспільства, закономірна тенденція, яка прокладає собі шлях через перешкоди і відхилення» (стор. 236).

Ми певні, що нічого телеологічного немає в тому, що за допомогою понять «сенс», «мета», «призначення» формулюють ідею про певне місце і роль людства в загальному процесі еволюції природи (в широкому розумінні цього слова), як це роблять автори, котрих О. А. Макаровський фактично звинувачує в телеологізмі. Можна ставити лише питання про доцільність і міру вживання цих термінів.

Автор піддає ґрунтовній критиці сучасні буржуазні теорії, спрямовані на заперечення суспільного прогресу чи фальсифікацію його змісту в нашу епоху.

На завершення йдеться про актуальність проблеми перспектив розвитку людства, про його майбутнє в нашу буремну, динамічну епоху соціальних і науково-технічної революції. Яскраво і переконливо висловлено тут думку, що саме в сучасних умовах, коли «напрямок прогресу визначений з повною точністю, об'єктивні передумови для переходу до нового суспільного ладу в масштабі всього світу склалися давно, а сили прогресу і реакції розмежувалися з небуваюлою в історії чіткістю... вирішальна роль належить свідомій діяльності людей, партій, класів, народних мас, що активно виступають за соціальний прогрес, проти реакції» (стор. 253).

Недоліки, відзначені нами, і дискусійний характер окремих питань не стануть на заваді в оцінці книги О. А. Макаровського як цікавої і оригінальної праці, яка робить певний внесок в розвиток марксистсько-ленінської теорії суспільного прогресу.

М. А. КАМИШАН

Сіонізм: теорія і практика

Ця тема розкривається в монографії*, створеній авторським колективом з двадцяти вчених і публіцистів (керівник колективу — І. І. Мінц). Книга чимала за обсягом, і реферат, природно, може ознайомити читачів лише з найголовнішими її положеннями й висновками.

Метою дослідження було розглянути і проаналізувати основні напрями в діяльності міжнародного сіонізму, який став ідеологією воєнних фашистів. Матеріали, подані авторами, переконливо засвідчують політичну і соціальну спорідненість сіонізму з фашизмом, його людиноненависницький зміст, вони викривають реакційну діяльність регіональних і міжнародних сіоністських центрів, створених і фінансованих шовіністичною єврейською буржуазією й іноземними імперіалістами.

У перших розділах розвінчуються антинаукові філософські концепції і догми сіонізму, викриваються його гносеологічні і класові корені, показується роль іудейського клерикалізму у формуванні концепцій сіонізму, у загальній стратегії антикомунізму, висвітлюються марксистсько-ленінські принципи критики буржуазного націоналізму та його найреакційнішої форми — сіонізму.

К. Маркс і Ф. Енгельс уперше дали матеріалістичне пояснення національного питання, виявили його нерозривний зв'язок з класовою боротьбою пролетаріату. Вони переконливо довели, що ліквідація капіталізму дозволить остаточно усунути національні антагонізми, незмінними супутниками яких є шовінізм і націоналізм. Ідея пролетарського інтернаціоналізму, висловлена в бойовому заклику «Маніфесту Комуністичної партії»: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — служить і в наші дні міцною основою інтернаціоналістської тактики робітничого класу і його революційних партій.

Маркс і Енгельс з класових, пролетарських позицій підходили також до оцінки становища євреїв, головним чином в Європі й почасти в Америці. Заперечуючи існування якогось вічного, абстрактного єврейського питання, К. Маркс і Ф. Енгельс неодноразово вказували, що класове розшарування зачепило і єврейське населення. Положення про зрощування єврейської буржуазії, передусім великої, з найреакційнішими силами, про її контрреволюційну роль і належність до фінансового капіталу зберегло свою актуальність і в наші дні, коли міжнародний сіонізм перетворився на виразника інтересів імперіалістів і неоколоніалістів.

Разом з тим основоположники наукового комунізму, борючись за ліквідацію всякого національного гноблення, рішуче виступали

проти переслідувань євреїв. Вони показували, що головні причини антисемітизму лежать в економічній площині, викривали його класові джерела.

В. І. Ленін розкрив цілковиту протилежність пролетарського інтернаціоналізму і буржуазного націоналізму. Більшовицька партія на чолі з В. І. Леніном першою в історії міжнародного робітничого і комуністичного руху розробила наукову теорію, програму і політику з національного питання.

У Програмі РСДРП, прийнятій на II з'їзді, сімдесятиріччя якого широко відзначають комуністи світу і міжнародна прогресивна громадськість, зазначалося, що партія визнає право на самовизначення за всіма націями і ставить одним з найближчих політичних завдань знищення станів і цілковиту рівноправність усіх громадян незалежно від статі, релігії, раси і національності.

В. І. Ленін невтомно викривав усякі вияви національного гноблення, особливо єврейські погроми, варто тільки згадати його гнівні статті після кишинівського, білостокського й інших погромів.

Проводячи послідовну пролетарську лінію, В. І. Ленін викрив порочність сіоністських догм, спрямованих на штучне відособлення євреїв та їх протиставлення решті населення. Характеризуючи «теорію» особливої «єврейської нації», він писав, що «ця сіоністська ідея — зовсім хибна і реакційна за своєю сутністю»¹. В. І. Ленін показав, що ідея єврейської національної винятковості суперечить інтересам єврейського пролетаріату, створюючи в ньому прямо чи посередньо настрій, ворожий щодо асиміляції, настрої «гетто».

Особливо багато уваги приділяв В. І. Ленін національним проблемам, серед них і єврейському питанню, напередодні першої світової війни. У цей період різко загострилися імперіалістичні суперечності, в міжнародній соціал-демократії діяв значного поширення великодержавний шовінізм і буржуазний націоналізм. Послідовно обстоюючи і розвиваючи принципи пролетарського інтернаціоналізму, В. І. Ленін показав велику шкоду буржуазного націоналізму для робітничого руху.

До жовтня 1917 року національна політика Комуністичної партії була спрямована проти великодержавного шовінізму правлячих класів Росії і різних форм місцевого націоналізму — панісламізму, пантюркізму, сіонізму, антисемітизму. Особливо небезпечним для робітничого класу був витончений, замаскований націоналізм, що мистився у горезвісній програмі «національно-культурної автономії», яку постійно нав'язували йому бундівці, кавказькі мен-

* Сіонізм: теорія і практика. М., Політгиздат, 1973, 240 с.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 76.

шовники-ліквідатори та інші націоналістичні елементи.

Сіоністи твердять, що «еврейське питання» може бути розв'язане лише за тої умови, якщо євреї житимуть відокремлено від інших націй. Так само як і Бунд, вони стоять за класовий мир між експлуататорами і трудящими, виступають проти інтернаціональної єдності всіх пригноблених. Попри всі намагання, експлуаторським класам Росії та їхнім партіям не вдалося отруїти свідомість пролетаріату націоналізмом і шовінізмом. Чітка революційна позиція ленинської партії в національному питанні, послідовна боротьба за свободу і рівність народів були одними з вирішальних умов згуртування багатонаціональних трудящих мас Росії для повалення царизму й капіталізму. Правильність ленинської програми з національного питання перевірена у вогні революційної практики. Ця програма і сьогодні служить пролетаріатові могутньою теоретичною зброєю в боротьбі з буржуазним націоналізмом взагалі і сіонізмом зокрема.

На великому матеріалі у монографії викривається реакційна суть філософських концепцій сучасного сіонізму. В основі цих концепцій, позначених крайнім екліктизмом, лежить антинаукова релігійно-націоналістична догма іудаїзму, міф про союз євреїв з богом, про винаятковість («богообраність») євреїв. Містичний месіанізм і расизм — такі два взаємопов'язані фактори, які доповнюють один одного і становлять реакційну сутність сіонізму.

«Філософія сіонізму» — це зібрання реформованих догм іудаїзму. Сіонізм прагне підпорядкувати собі іудаїзм, використати його як підсобний засіб в ідеологічній боротьбі. Однак в епоху науково-технічної революції посиленнями на «святе письмо» важко когось переконати. Сіоністським лідерам доводиться вдаватися до філософії, соціології, історії. І запобігливі «теоретики» взялися за соціальне замовлення, запропонували хазяям цілу низку філософсько-соціологічних інтерпретацій: від неокантіанства і екзистенціалізму до позитивізму і псевдомарксистських положень. До яких методів маскування не вдавалися б сіоністи, класовий підхід безпомилково виявляє інтереси певних угруповань за позірною відмінністю «філософських» побудов.

Монографія містить критичний аналіз деяких праць таких сіоністських теоретиків, як Т. Герцль, М. Нордау, Ахад-Гаам (А. Гінсберг), М. Бубер, Г. Коген, Ф. Розенцвейг та ін. Всі вони так чи так намагаються обгрунтувати іудаїстську догму про «богообраність» євреїв, виправдати імперіалістичну практику великої єврейської буржуазії.

Іудаїзмові належить аж ніяк не останнє місце у виникненні й формуванні сіонізму. В Ізраїлі іудаїзм став невід'ємною частиною державного механізму, офіційною релігією і основою світського законодавства.

В особі іудейського клерикалізму, який демагогічно закликає до класового миру поміж послідовників Яхве, велика єврейська буржуазія знаходить свого вірного спільника. Там, де сіоністські політичні організації легально існують не можуть, наприклад, в країнах соціалізму, вони вдаються до послуг синагоги й рабинату для підричних дій і вербування прихильників з числа віруючих.

Іудаїзм і сіонізм зводять всю географію та етнографію до поділу на дві країни і на дві нації: іудейів і «гоїв». «Гої» — це вороги, неіудеї. Клерикали і сіоністський режим в Ізраїлі на практиці ставлять неевреїв поза законом, розпалюючи ворожнечу між євреями і представниками інших національностей землі.

Сіоністські «теоретики» стверджують, що кожен єврей — іудей і сіоніст від народження. Рабини та іудейські богослови твердять, що бути євреєм — значить бути прихильником іудаїзму. Іудаїзмові приписується унікальна роль, незмінна на всіх етапах розвитку людства.

У США, де живе найбільша єврейська етнічна група, іудаїзм прагне до активної участі в політичному житті і, зловживаючи релігійними почуттями віруючих, насаджує реакційні традиції. Взаємозакінченість сіонізму та іудаїзму визначається планами сіоністської буржуазної верхівки, яка має на меті здійснювати ідейний і політичний контроль над євреями в усіх країнах, підпорядкувати всіх євреїв, незалежно від місця проживання, волі міжнародного сіоністського центру.

Зброєю сіонізму від початку була фальсифікація історичних фактів. За твердженням сіоністських «теоретиків», стародавнє єврейське суспільство являло собою суспільство без рабства, де всі були рівні перед законом. Проте численні джерела, які нині стали відомі науці, дозволяють розкрити справжню картину життя староеврейського суспільства, яка не має нічого спільного з ідилією сіоністських ідеологів. Йдеться бо про типову рабовласницьку деспотію, яку роздирали гострі класові суперечності.

Чимало зусиль докладають сіоністи і для фальсифікації історії єврейських поселень на території Палестини в другій половині XIX ст. При цьому вони посилено проводять брехливу тезу про нездатність арабів забезпечити економічне піднесення Палестини і рекламують уязний споконвічний потяг євреїв до «землі обітваної». Відомо, однак, що аж до другої половини XIX ст. не було й мови про якесь організоване повернення євреїв до Палестини. Лише в період переростання промислового капіталізму в імперіалізм, коли посилалась експансія Англії, Франції й Німеччини на Близькому Сході, виникли відповідні умови для припливу єврейських іммігрантів до Палестини.

Першу світову війну керівна верхівка сіоністів сприйняла як слушний випадок

для здійснення давніх планів загарбання Палестини. У цьому їй оприяли англійські колонізатори, які, в свою чергу, розраховували на підтримку сіоністської буржуазії. Стратегія британського імперіалізму на Близькому й Середньому Сході була пов'язана насамперед з нафтовими багатствами арабських країн. Фактичне загарбання Палестини забезпечило Англії великі стратегічні й політичні переваги. Її панування в Палестині протягом чверті століття є класичним прикладом колоніального поневолення країни й політики розпалювання ворожнечі між арабами та євреями.

Сіоністи проголошували відверто експансіоністську програму: «Дати народу без країни країну без народу» («Палестина для євреїв і без арабів»). Усі методи насильства англійського імперіалізму, буржуазного сіонізму і арабського націоналізму були спрямовані проти широких народних мас країни — як проти арабів, так і проти євреїв.

Міцніли зв'язки міжнародного сіонізму з американським імперіалізмом, який дедалі помітніше відтісняв Англію на Близькому й Середньому Сході. Швидко зростаюча активність сіоністської буржуазії в Палестині, реакційна спрямованість її політики були виразом консолідації і зміцнення позицій міжнародного сіонізму в період між двома світовими війнами в основних країнах капіталу, передусім у США. Водночас сіоністська буржуазія уже в 30-ті роки шукає шляхів зближення з фашизмом. За визнанням Вейцмана, який тричі зустрічався з Муссоліні, італійські фашисти, так само як і правителі фашистської Німеччини, були негативно настроєні щодо Англії і доброзичливо — щодо планів сіоністів у Палестині. Архівні документи свідчать, що від середини 30-х років нацисти активізували просіоністську політику, а в 1937—1938 рр. склали плани створення єврейської держави «Палестина». В той же час сіоністи розгорнули активну діяльність для залучення іммігрантів з Німеччини, налагодили тісне співробітництво з нацистськими правителями. Ці зв'язки підтверджуються знайденими нині архівними матеріалами нацистського гестапо, що зберігаються в Державному архіві у Потсдамі.

Друга світова війна привела до корінних змін у співвідношенні сил на міжнародній арені — виникла світова система соціалізму, зазнав розкладу імперіалізм. З іншого боку, розпад колоніальної системи, який розпочався, спричинив різке ослаблення міжнародних позицій Англії. Водночас війна зміцнила позиції американської монополістичної буржуазії у світовій капіталістичній системі. На тлі загострення англо-американських суперечностей розвивається виняткова активність США на Близькому й Середньому Сході. В Палестині американська дипломатія зробила ставку на сіоністську буржуазію, рішуче підтримавши її вимоги про створення єврейської держави. І коли вночі з 14 на 15 травня 1948 року,

за шість годин до закінчення терміну англійського мандата на Палестину була проголошена держава Ізраїль — США визнали її через п'ять хвилин. При владі стала велика сіоністська буржуазія, здавна зв'язана найтіснішими узами з американським імперіалізмом. У першому ж акті державної влади — «Декларації незалежності» — вона проголосила «доктрину сіонізму» як панівну ідеологію і політику Ізраїлю. Про еволюцію сіонізму як войовничої сили свідчить нечуваний терор сіоністських расистів, спрямований на планомірне винищення або вигнання арабського населення і на перетворення Палестини, всупереч рішенню ООН, в чисто єврейську державу.

Монографія допомагає читачеві розібратися у складному організаційному лабіринті міжнародного сіонізму і показує, що Всесвітня сіоністська організація перетворилася на легалізовану форму консорціуму, яка включає, з одного боку, ізраїльських екстремістів, а з іншого — сіоністських товстосумів, що засідають в Нью-Йорку і є справжніми господарями цієї організації. В Ізраїлі ВСО виступає у вигляді самостійного органу з вельми широкими правами й повноваженнями, вона в змозі офіційно втручатись у життя країни, а часом і диктувати свої умови урядовим установам.

Агресія Ізраїлю проти арабських країн у червні 1967 року, її наслідки і дальший плін подій — результат політики, яку проводить альянс ізраїльських правителів і міжнародних сіоністських кіл. Цей альянс становить пряму небезпеку для збереження миру, а політична практика сіоністів кидає відвертий виклик всьому прогресивному людству.

Рішучі дії, вжиті Радянським Союзом вкупі з іншими миролюбними силами під час ізраїльської червневої агресії 1967 року, перешкодили здійсненню імперіалістичної і сіоністської змови, яка мала далекосяжну мету: повалити прогресивні режими в ОАР і Сирії і в такий спосіб підірвати визвольний рух арабських народів; завдати тісному співробітництву арабських держав з Радянським Союзом; гранично послабити вплив СРСР на вирішення питань, пов'язаних з близькосхідною кризою.

Сіонізм є одним із знарядь імперіалізму в його підірвній політичній та ідеологічній роботі проти СРСР і всієї світової соціалістичної системи. Значні кошти і сили сіонізм вкладає в «радіологію», лев'яча частка їх спрямована на фінансування ідеологічних диверсій і пропагандистських кампаній проти країн соціалізму, на створення «теорій» побудови соціалізму на антимарксистській базі.

Шахрайським спробам сіоністів протягнути шовіністичні концепції разом із «соціалістичною фразою» дають рішучу відсіч ізраїльські комуністи. Вони заявляють: «Ніколи не було та й не може бути соціалістичного сіонізму». Ленінське положення про те, що буржуазна і пролетар-

ська ідеологія не можуть співіснувати, підтверджується також й у випадку з «соціалістичними сіоністами».

Під вивісками сіоністських організацій в багатьох країнах діють антикомуністичні центри. Та політична й ідеологічна активність сіонізму не зводиться до однієї тільки діяльності тих чи тих центрів. Сіоністи використовують засоби впливу на окрему людину, «автономного індивіда», спекулюючи на релігійних почуттях, традиціоналізмі, що побутує серед певної частини єврейського населення різних країн світу. Для боротьби проти своїх політичних супротивників сіоністи вдаються до фашистських методів і засобів.

Багато сторінок монографії присвячено викриттю расистської концепції сучасного сіонізму, ганебній боротьбі сіонізму проти національно-визвольного руху. Широко висвітлено роль сіоністських центрів у США. Монополістичний капітал США є основною опорою ізраїльської економіки і військової машини. На американських діляк припадає більш як половина всіх іноземних капіталовкладень в Ізраїлі. Уряд США — головний постачальник зброї до цієї держави.

Великий фактичний матеріал міститься в розділі про історичний досвід КПРС у здійсненні ленінської національної політики. З усієї практики розв'язання національного питання в СРСР неспростовно випливає, що в соціалістичному суспільстві повністю виключена будь-яка можливість національної дискримінації, вона чужа самій природі радянського суспільного ладу. Історичний досвід КПРС у розв'язанні національного питання, у здійсненні принципів інтернаціоналізму, братерської дружби

і співробітництва народів надихає трудящих усього світу в боротьбі проти сіонізму та інших форм націоналістичної реакції.

В останньому, підсумковому розділі книги, який має назву «Міжнародний комуністичний рух у боротьбі проти сіонізму і антисемітизму» підкреслено соціальну спорідненість сіонізму і антисемітизму. Це зовсім не антитези, а різновиди одної й тої ж расистської ідеології, які зацікавлені один в одному і підтримують один одного. Міжнародний комуністичний рух активно бореться як проти сіонізму, так і проти антисемітизму. Ця боротьба становить важливу частину класової боротьби робітничого класу і всіх трудящих проти сил імперіалізму і реакції.

Прикладом інтернаціоналістичної боротьби за справедливі права народів Ізраїлю і арабських народів є діяльність Компартії Ізраїлю. «Не з імперіалізмом проти арабських народів, а з арабськими народами проти імперіалізму» — XXIV з'їзд КПРС бурхливими оплесками схвалив ці слова Генерального секретаря ЦК Компартії Ізраїлю Меїра Вільнера, який вітав з'їзд від імені ізраїльських комуністів.

У планах світового імперіалізму, і зокрема американського, сіонізм перетворився на ударну силу, тому боротьба з ним — не тільки боротьба з одним із різновидів націоналістичної ідеології. В сучасних умовах, не викриваючи сіонізму, не можна успішно боротися з імперіалізмом, з усіма ворожими силами, які стоять на шляху прогресу. Непримиренна боротьба проти ідеології і практики сіонізму є, отже, життєвою необхідністю для всіх прогресивних сил світу.

М. Т. ФРІДЕЛЬ

Антикомунізм та його філософія духовних цінностей

Під такою назвою вийшла у світ монографія доктора філософських наук А. А. Аветисяна*. Автор давно обрав критику буржуазної філософії темою своїх праць. В його попередніх дослідженнях розвінчувалась сучасна релігійна соціальна філософія, висвітлювалися марксистсько-ленінські принципи в аналізі розвитку світової культури, розглядалось значення діалектико-матеріалістичної філософії у формуванні соціалістичної культури.

У новій монографії А. А. Аветисян зосереджує увагу головним чином на деяких методологічних аспектах критики філософії духовних цінностей в буржуазній ідеології.

Книга складається з таких розділів: «Вчення марксизму-ленізму про спадкоємність в розвитку духовних цінностей», «Апологетичний характер буржуазної філософії духовних цінностей», «Філософія духовних цінностей та вчення про «природне право». «Буржуазна філософія духовних цінностей та проблема спадкоємності духовної культури», «Філософія духовних цінностей і культура Сходу», «Філософія соціальної демагогії». Як бачимо, автор прагне того, щоб визначити теоретичну суть та взаємозв'язки головних аспектів філософії духовних цінностей імперіалістичної буржуазії.

Однією з відмітних рис монографії є те, що вона спрямована не тільки на критичний розгляд буржуазних концепцій духовних цінностей як таких, а на послідовне викриття їхньої класової природи та реакційної ролі в обґрунтуванні ідеології та практики сучасного антикомунізму. Зауважимо, що це завдання здійснюється автором на основі ідей основоположників марксизму-ленізму, документів міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій (1969 р.), рішень XXIV з'їзду КПРС та інших партійних форумів. Усе це політично загострює критику ідейних засад сучасного антикомунізму і дає змогу особливо ясно усвідомити всеперемагаючу силу і значення діалектико-матеріалістичного світогляду в тих грандіозних революційних перетвореннях, які відбуваються в сучасну епоху.

Згідно зі своїм основним задумом — методологічним аналізом загальної проблеми критики філософії духовних цінностей сучасного антикомунізму, автор докладно сплиняється на розгляді еволюції деяких основних теорій з арсеналу буржуазної ідеології. Таким є вчення про «природне право», про природу людини, про західну, або «християнську», цивілізацію та її «протилежність» східній цивілізації. У вітчиз-

няних працях з питань історії філософії досліджуються ці питання досить часто. Монографія А. А. Аветисяна вирізняється тим, що в ній аналіз ґрунтується на великому фактичному матеріалі не тільки з історії європейської думки, а й з історії філософії народів Китаю, Індії, Єгипту. Автор чітко проводить думку, що з посиленням реакційної соціально-політичної ролі буржуазії як класу посилювалися і відповідні реакційні тенденції у сфері її ідеології. У кожному з розділів книги історико-філософські питання з'ясовуються з огляду на ті особливості ідеологічного боротьби між матеріалізмом та ідеалізмом, що мали місце в минулому, і ті форми, в яких вона відбувається на сучасному етапі історичного розвитку.

Критикуючи апологетичні концепції таких буржуазних істориків та соціологів, як Ф. Баумер, А. Тойнбі, П. Сорокін та інші, А. А. Аветисян розкриває антигуманістичний характер ідеології антикомунізму. Він справедливо підкреслює, що буржуазна ідеологія справді переживає похмури часи. Трубадури імперіалізму намагаються змалювати буржуазний світ і його духовні цінності як кінцеві ідеальні істини, як властивість людської природи, мету всесвітньої історії. Тим часом «влада буржуазії не знає ні духовних, ні моральних спонукальних причин, не знає іншої пристрасті, крім пристрасті лихваря» (стор. 55—56).

У книзі викриваються різні спроби буржуазних авторів (Б. Рассела, К. Ясперса, А. Вебера та інших) подати в «оновленому» вигляді формування та розвиток буржуазної філософської думки, вилучивши згідно із своїми класово-егоїстичними інтересами найбільш негативні явища капіталістичної дійсності. А. А. Аветисян наголошує, що «буржуазна філософія духовних цінностей за своєю суттю аморальна і цинічна. Саме в буржуазному суспільстві вперше в історії лицемірство і демагогія стали мистецтвом у руках пануючих класів. Жорстокість персидських сатрапів і правителів-варварів була відкритою і зухвалою, та вони й не намагалися прикрити свої злочини облудою. Вони вважали свою жорстокість звичайним законом природи. Жорстокість буржуазії безмежна: ні вогнища інквізиції, ні Османові звірства не можуть зрівнятися з тим, що коїла буржуазія. Свої злочини вона чинила під виглядом захисту християнської цивілізації, природного права людини, прекрасних ідеалів та релігійних духовних цінностей. Лицемірство — це той таємничий талісман, яким користується буржуазія від дня свого зародження. Лицемірство — це природжена властивість буржуазії, і вона становить один з істотних моментів її ідеології» (стор. 56). Наведені слова автора,

* А. Аветисян. Антикомунізм и его философия духовных ценностей, К., 1972. 232 стор.

на нашу думку, дають змогу зрозуміти не тільки теоретичний, а й публіцистичний характер праці.

У загалом цікавій і оригінальній книзі хочеться особливо відзначити четвертий та п'ятий розділи. Тут автор якнайкраще систематизував фактичний матеріал і зробив чіткі узагальнення щодо буржуазних концепцій, які прагнуть не показу історичної спадкоємності у розвитку культур різних народів, а їх протиставлення, що врешті решт слугує захистові експлуататорського ладу. Влучно і переконливо схарактеризовано антинаукову сутність клерикальної соціальної філософії. Порівняльно-історичний аналіз формування релігійної ідеології та різних її виявів, а також головних рис спадкоємності у сфері клерикальної соціальної філософії, показав залежності її теоретичних висновків од реакційної політики — усе це в книзі ґрунтується на глибокому знанні і доцільному використанні як спеціальної філософської, так й історико-документальної та художньої літератури.

Наведені автором факти переконують читача в тому, що «усі сучасні модні буржуазні соціологічні теорії спираються тою чи тою мірою на соціальне вчення Августина та Аквінського. Тепер спостерігається неабиякий інтерес сучасної буржуазної соціології до середньовічних філософських учень, спостерігається відродження реакційного і містичного, яким рясніє середньовічна схоластика» (стор. 154). Таке запозичення, сказати б, «ідеологічного арсеналу середньовічної схоластики» здійснюється сучасними антикомуністами з числа філософів-клерикалів не тільки в межах поняттєвого апарату (вчення «про долю», «про фатум» та інші містичні вигадки), а й безпосередньо стосується захисту духовних цінностей капіталістичного суспільства.

«Критикуючи соціальну несправедливість буржуазного суспільства, — як відзначається в книжці, — клерикальні апологети зовсім не торкаються питання про капіталістичну власність на знаряддя і засоби виробництва, яка становить основу експлуатації та соціальної нерівності. Буржуазні ідеологи вважають виробничі відносини капіталістичного суспільства «природними» і вічними. Корінь зла полягає, на їхню думку, лише в користолобстві, егоїзмі та зажерливості окремих підприємців. Тепер же, стверджують вони, держава піклується про загальний добробут громадян, про усунення вад капіталістичної системи та зменшення нерівності між соціальними групами, контролює і планує економічне життя суспільства...» (стор. 158). З цієї критичної характеристики видно ту спільність, що наявна як в «аргументації», так і в соціальній підпорядкованості різних буржуазних концепцій духовних цінностей.

П'ятий розділ книги — «Філософія духовних цінностей і культура Сходу» — містить розгляд питань про культурні традиції Сходу та про загальнолюдський ха-

рактир світової духовної культури. В межах порівняно невеликого розділу автор зумів вичерпно і влучно застосувати цікавий фактичний матеріал для критики головних концепцій антикомунізму. Важливо зазначити, що цілком слушно автор поєднує критику відверто імперіалістичних теорій (які нехтують духовні надбання народів Сходу і натомість всіляко возвеличують культуру Заходу) з критикою «східного націоналізму». Зокрема, на основі критичного огляду філософської концепції японського буржуазного філософа Нісиди Кітаро А. А. Аветисян відзначає, що «ідеологи східного націоналізму недооцінюють європейську культуру, створюють своєрідне вчення про східноцентризм. Процес формування майбутньої світової культури, на думку цих ідеологів, пов'язаний виключно зі східною культурою, оскільки західна повністю себе вичерпала, за своїм матеріалістичним спрямуванням вона нездатна до творчості і є перешкодою у створенні майбутньої культури людства, котра може бути створена лише на основі східного складу мислення. У створенні світової культури головна роль належить, як вони гадають, Японії, Китаю та Індії» (стор. 165—166). Такі ідеї, наголошує автор, противники наукового комунізму використовують у боротьбі проти сил миру і соціального прогресу.

В останньому розділі розкривається негативна соціальна роль сучасних буржуазних теорій духовних цінностей в ідеологічній боротьбі між двома протилежними світовими системами. Всілякі відтінки різних буржуазних концепцій духовних цінностей, претензійна постановка проблем (хоч би й «універсальної теорії цінностей») не врятовують од наукової неспроможності, не зможуть приховати реакційності буржуазних теорій в практично-політичному відношенні. Тому цілком слушно вони характеризуються автором як «філософія соціальної демагогії».

Проте, на нашу думку, в книзі є неточності. На сторінці шостій автор пише: «У нашій літературі поширена думка, що тільки прогресивні культурні та духовні цінності спадкоємно передаються з покоління в покоління». Це абсолютно вірно. Але потребують з'ясування факти багатовікового існування реакційних явищ, наприклад, типу релігії. Та чи можна стосовно таких явищ говорити про механізм успадкування?

Зауважимо, що в книзі матеріал подається саме за діалектикою спадкоємності прогресивного в житті народів як вирішальної передумови їхнього розвитку, збагачення духовної культури тощо. Що ж до наведеної цитати, то вона потребує уточнення.

На жаль, автор спеціально не спинився на тому, як апологети антикомунізму використовують в своїй боротьбі проти марксизму-ленінізму різні опортуністичні (серед них і маойстські) концепції стосовно культури. Слід було схарактеризувати зв'яз-

зок між позицією відвертих антикомуністів і опортуністів. Це було б істотним доповненням у поясненні картини сучасної ідеологічної боротьби. Непогано було б розширити фактичний матеріал позитивного характеру (там, де йдеться про формування та досягнення соціалістичної культури) для посилення доказовості у критичній фальсифікації теорії і практики наукового комунізму.

Незважаючи на всі зауваження, монографія А. А. Аветисяна з філософських проб-

лем культури, етики й історії філософії — цінне й актуальне дослідження, яке містить переконливу предметну критику сучасної ідеології антикомунізму. Безперечно, ця книга буде корисна для науковців, викладачів суспільних наук, пропагандистів та всіх, хто цікавиться питаннями марксистсько-ленінської філософії.

А. О. ЄРИШЕВ,
П. Д. КОВАЛЬ

Теорія еволюції і сучасна генетика

Вчення Г. Менделя, яке є основою сучасної генетики, привертає до себе пильну увагу дослідників різних спеціальностей. Аналізові творчого шляху Г. Менделя, сучасного застосування його ідей і методів присвячено чимало праць, серед яких значна кількість має критичний характер. Однак і досі не досліджені методологічні, філософські основи менделізму, їх зв'язок із світоглядним і теоретико-пізнавальним фундаментом сучасної генетики. Саме цю прогалину, певною мірою, заповнює книжка І. Т. Фролова і С. А. Пастушного «Мендель, менделізм і діалектика»¹, яка нещодавно вийшла у світ.

У праці показується, що сучасна генетика є найбільш розвинутою в теоретичному розумінні галузю біології. Саме в ній уперше почали застосовувати кількісні і насамперед варіаційно-статистичні підходи, алгебраїчну символіку, математичне моделювання, а згодом і кібернетичні, теоретико-інформаційні підходи, методи загальної теорії систем тощо. У генетичних дослідженнях виявилась евристична перспективність логіко-математичних побудов, методів математичної лінгвістики, тобто всього арсеналу найновіших абстрактно-теоретичних засобів пізнання. Високий ступінь теоретичних узагальнень у генетиці, їх інтегральний характер, необхідність враховувати результати різних методів і підходів — все це порушує чимало теоретико-пізнавальних і методологічних питань, правильне розв'язання яких можливе лише на засадах діалектичного матеріалізму.

У книжці проводиться і аргументується думка про те, що діалектика стає способом розв'язання методологічних питань генетики, формою організації її теоретичної сфери. Цей процес є неминучим наслідком всього внутрішнього розвитку названої науки. Однак відбувається він не тільки стихійно. Зростає значення також свідомого засвоєння і застосування ді-

алектико-матеріалістичної методології і теорії генетичного пізнання. Зокрема, потрібно здійснювати дослідження діалектичних тенденцій цієї науки в їх історичному розвитку.

У праці правильно підкреслюється, що діалектика проникає в генетику в умовах гострої боротьби проти вульгаризації складного діалектичного процесу пізнання, проти абсолютизації окремих теоретичних уявлень і методів, проти метафізичного розуміння питання про єдність знання і способи його теоретичного синтезу. Ця боротьба особливо загострюється сьогодні в зв'язку з тим, що сучасна генетика органічно вплітається в комплекс наук про людину. Тому, наголошують автори, завданням методологічного аналізу науки є не лише виявлення діалектичних тенденцій її розвитку, а й активна допомога природодослідникам у пошуках відповіді «на ті філософські питання, які ставить революція в природознавстві»².

У книжці досить докладно розглянуті ті методологічні і філософські проблеми, які виникають в ході аналізу наукової діяльності Г. Менделя і його вчення у співвідношенні з сучасною наукою про спадковість і мінливість. Автори не обмежуються висвітленням менделізму як фундаменту сучасної генетики, а досліджують ті шліди, до яких привели відкриття Г. Менделя у біології-загалом, показують їх як певний «революціонізуючий» чинник, що викликав перегляд ряду теоретичних уявлень цієї галузі знання, перебудову її методологічної основи, сприяв об'єднанню генетики з діалектикою.

Автори доводять, що від Г. Менделя починається «генетичне мислення», яке полягає не так у виборі вдалого об'єкта для дослідження й чіткому плануванні експерименту, що вже саме по собі має важливе значення, як у «майже інтуїтивно досягнутому мистецтві бачити специфіку генетичного дослідження й підпорядкувати

¹ І. Т. Фролов, С. А. Пастушній. Мендель, менделізм и діалектика. М., 1972.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 198.

їй будь-який рівень аналізу живих систем» (стор. 206).

Розглядаючи методологічну основу менделізму і генетики, дослідники виділяють питання, що мають певне філософське спрямування. Це насамперед те, що пов'язане з проблемою співвідношення методів у самій генетиці і визначенням її місця й ролі в системі біологічного знання. Особливе значення має питання про співвідношення історичного і експериментального методів у біології, яке автори вважають стрижнем методологічних проблем, становлення і розвитку генетики. Характер його розв'язання виявився у зміні співвідношення між еволюційною біологією (теорія природного добру Ч. Дарвіна) і експериментальною генетикою (менделізм), та між сучасною еволюційною теорією і генетикою. Необхідність зв'язку між генетикою і дарвінізмом впливає із самої суті останнього, який досліджує інтегральну дію трьох основних чинників еволюції: мінливості, спадковості і природного добру. Однак цей зв'язок був встановлений не одразу. У книжці розкриваються ті труднощі, що стояли на шляху до єдності генетики і еволюційного вчення, показано, що вони виникли як наслідок теоретичної нерозвинутої генетики і недосконалості (особливо в плані експериментального підтвердження дарвінізму) теорії еволюції. Їх спричинило панування метафізичного способу мислення в емпірично розвинутих і теоретично недосконалих галузях природознавства, який призводив до універсалізації і абсолютизації спеціальних методів дослідження та окремих уявлень.

Автори здійснюють періодизацію розвитку співвідношення генетики й еволюційного вчення й розкривають ті гомеологічні й методологічні чинники, які визначили характер цього співвідношення. Зокрема, вони виділяють так званий умоглядний період, представниками якого були К. Негелі, Г. Спенсер, А. Вейсман, Г. де Фріз та ін. Їх теоретичні побудови автори характеризують як такі, що впливали з еволюційного вчення і були спрямовані на його підтвердження. Вони покликані були дати уявлення про механізм еволюційного процесу, оскільки тодішній дарвінізм не мав експериментальних даних про нього. Далі автори розкривають обмеженість методології класичного дарвінізму і показують, що спроби універсалізації теорії еволюції, як і пізніші намагання визначити їх як єдиний діалектико-матеріалістичний напрям у біології, призвели до догматизації окремих положень, що стало гальмом у її власному розвитку і спричинило недооцінку генетичних досліджень в аналізі механізмів еволюційного процесу³.

І. Т. Фролов і С. А. Пастушнін правильно підкреслюють, що дальший розви-

ток дарвінізму і генетики був пов'язаний з подоланням однобічності в оцінці їх методів, з переходом від їх метафізичної абсолютизації до діалектико-матеріалістичного розуміння їх можливостей відповідно до конкретних пізнавальних ситуацій.

Новий період у розвитку співвідношення генетики й дарвінізму відзначається становленням експериментальної генетики, виникненням і удосконаленням менделізму. Цей період автори книжки характеризують так, що зовнішній зв'язок генетики з дарвінізмом значною мірою був втрачений, а внутрішній ще не виявився, тому що «спрямованість наукових інтересів біологів була відмінною від інтересів Менделя» (ст. 65). Різними були й застосовані методи, рівень теоретичних узагальнень тощо. «Початок експериментального етапу розвитку генетики,— відзначається в книжці,— характеризується насамперед відмовою від широкого й загального еволюційного підходу» (стор. 92). Протилежність еволюційного і експериментально-генетичного підходів у дослідженні автори убагачують і у використанні суттєво відмінних ідеалізацій: перший здавався до широким теоретичних побудов динамічного процесу еволюції, другий — до пошуків деяких «постійних точок» в процесі змін, розгляду досліджуваних явищ як певних статичних моментів процесу життєдіяльності (стор. 96).

Дещо однобічною є думка, нібито початуюча експериментальна генетика свідомо відмовилась від методології дарвінізму і через свою недосконалисть виробила метафізичні поняття, такі як «ген», «генотип», «фенотип» тощо. Насправді ж генетика, що користувалася переважно експериментально-аналітичними методами, об'єктивно мала прийти до таких понять і через недостатність фактичних даних для розвитку широких теоретичних узагальнень не могла застосувати еволюційний метод і засвоїти діалектичний спосіб мислення, хоча, як на це правильно вказують автори, окремі питання розв'язувала діалектично під час аналізу теоретичних побудов менделізму.

Значна відмінність між характером мислення експериментальної генетики і теорії еволюції зумовила нерозуміння їх спільності і спадковості, призвела навіть до їх протиставлення. Звичний для емпірика метафізичний спосіб мислення переносився на теоретичні узагальнення, а також на розуміння методологічних питань, на розуміння ролі й місця окремих галузей знання (або методів) у загальній системі знання. Ф. Енгельс часто підкреслював цю обставину, указуючи, з одного боку, на недостатність «старого метафізичного методу мислення»⁴ для узагальнюючого, теоретичного природознавства, а з другого — на певну інерцію мислення вчених, внаслідок якої цей спосіб мислення

³ Див.: І. Т. Фролов. Генетика и диалектика, М., 1969.

⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 491.

«продовжує існувати, разом зі своїми категоріями»⁵, навіть тоді, коли потрібно раціонально пояснити і пов'язати між собою одержані експериментальні дані, тобто, коли природодослідник виходить уже з тієї сфери, «де достатні були нерухомі категорії»⁶.

У книжці показано, що протилежність експериментального й теоретичного в генетиці не була абсолютною. Класична генетика не лише розвивала експериментальні методи дослідження, а й, накопичивши певну кількість фактів, приступила до їх теоретичного узагальнення. Уже Г. Мендель сформулював елементарні закони успадкування ознак (1865), а Т. Г. Морган створив хромосому теорію спадковості. Автори відзначають, що хромосомна теорія спадковості лягла в основу сучасної генетики, і водночас характеризують властиві їй певні риси односторонності, метафізичності, що відбилось на змісті її фундаментального поняття «ген», на визначенні якого базувались уявлення про генотип, фенотип та їх співвідношення. Майже весь зміст менделізму, підкреслюється в книжці, становить вивчення законів успадкування окремих ознак (див. стор. 109). Це привело до уявлення про однозначний зв'язок гена з ознакою, про генотип як суму геномів, а фенотип — як мозаїку ознак.

Показавши помилки менделізму, що виникли як результат метафізичного методу мислення, автори висвітлюють і його позитивні сторони.

Сучасний період у розвитку генетики й дарвінізму характеризується їх органічною єдністю: генетичні дослідження дають аргументи на користь еволюційного процесу, а еволюційний метод в генетиці розкриває широкі горизонти для вивчення явища спадковості (еволюційна генетика). Встановлення такої єдності стало можливим не лише завдяки розвитку генетики і дарвінізму, а завдяки загальному переходові високо розвинутого теоретизованого природознавства на шлях діалектичного мислення.

Автори правильно відзначають, що можливість застосування діалектичного способу мислення в тій чи іншій галузі зумовлена рівнем її розвитку, усвідомленням діалектики як єдиного можливого способу розв'язання складних теоретичних і методологічних питань. «Генетика, — пишуть вони, — як і будь-яка інша наука, рухаючись свідомо чи сліпою до діалектичної методології, не може повністю ґрунтуватися на ній доти, доки всім ходом свого розвитку не підійде до діалектики, поки не відчуже її не просто як тенденцію, а як свою внутрішню потребу, без якої неможливе просування вперед її теорії» (стор. 142). Саме високий ступінь розвитку теорії генетики став неодмінною умовою переходу до діалектичного мислення. З

цього погляду можна погодитись з твердженням, що «діалектичний шлях генетики починається з дарвінізму» (стор. 135).

Правильно також і те, що без методологічного переоснащення, без переходу від методології метафізичної до методології діалектичного матеріалізму генетика не мала б таких великих успіхів, не стала б лідером сучасної біології. Автори через всю працю проводять думку про те, що діалектизація генетики є неминучим наслідком її теоретизації, що нині ці обидва процеси значно поглиблюються. Зазнали помітної еволюції фундаментальні поняття генетики «ген», «мутація», «генотип», «фенотип», змінилося розуміння місця й ролі процесів спадковості в живому як у цілому. Зв'язок процесів спадковості з процесами обміну речовин, з усією багатогранною життєдіяльністю, з процесами управління й регуляції, з функціями нервової системи, відкриття можливості як прямої (ДНК → РНК) передачі інформації, так і оберненої (РНК → ДНК) поглиблюють можливості генетики і водночас пов'язують її відкриття з усім комплексом біологічних знань.

У рецензованій праці розглянуто широкі коло питань, що стосуються не лише розвитку генетики, а й усієї біології. Це, зокрема, питання боротьби з телеологічними, механістичними й віталістичними концепціями розуміння особливостей детермінізму (за Т. І. Фроловим — органічного детермінізму), проблема доцільності, цілісності тощо. З'ясовуються основні методологічні тенденції в розвитку генетики, характеризуються ті труднощі, що виникають у цій галузі знання, висвітлюються проблеми, які ще мають бути розв'язані, і аналізуються гносеологічні корені їх виникнення.

Автори намагалися розкрити і методологічні питання біології, навіть такі загальні, як причини переважання метафізичного способу мислення класичної генетики і перехід її до діалектики. Та, пояснюючи метафізичність методології початку генетики лише її власною недосконалістю і переважним застосуванням експериментальних методів дослідження, автори, на нашу думку, висвітлюють лише один бік справи. Тут були й причини більш загального характеру, які зумовлювали як особливості пізнавального процесу в біології і природознавстві загалом, так і процеси, що відбувались у філософії. Справді, переважно експериментальні методи і пов'язані з ними механістичні, метафізичні уявлення були поширені у всьому природознавстві і дістали у філософії своє відображення в методології механіцизму. Провідною галуззю в цьому розумінні була фізика. Можливо, що експериментальний метод Г. Мендель запозичив з фізики і хімії, які він досить добре знав. Водночас крах ряду уможглидних, натуро-філософських побудов (в тому числі й у генетиці) виробили зневагу до філософування й теоретизування в природознавстві,

⁵ Там же, стор. 493.

⁶ Там же, стор. 484.

а боротьба з гегельянством у середині минулого століття викликала негативне ставлення до діалектики «якраз в той самий момент, коли діалектичний характер процесів природи став непереборно нав'язуватись мислі і коли, таким чином, тільки діалектика могла допомогти природознавству вибратися з теоретичних труднощів»⁷.

Аналіз зміни форм мислення в історії науки, здійснений в рецензованій праці, дає не лише ключ до розуміння суті створених природознавством уявлень, а й допомагає виявити гносеологічні корені допущених помилок і збочень і визначає масштаб «для оцінки теорій, які воно са-

мо висуває»⁸. І хоч його провадять у рамках біології, він є досить широким за колом охоплених питань, глибоким за змістом і достатньо аргументованим. Видання книжки є, безперечно, помітною подією в галузі філософських питань біології. Присвятивши її 150-річчю з дня народження Г. Менделя, автори вийшли за межі аналізу менделізму й генетики і висвітлюють коринні теоретико-пізнавальні проблеми біології, а також способи й форми розв'язання загальних питань теорії пізнання в конкретній галузі природознавства. Книжка буде корисною як філософам, так і природодослідникам.

Н. П. ДЕПЕНЧУК

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 346.

⁸ Там же, стор. 345.

Про сутність живої матерії

У наш час відбувається бурхливий розвиток біологічних досліджень, внаслідок чого виникають нові комплексні галузі біології, здійснені відкриття у пізнанні молекулярних основ живого, а також принципів структурної будови і саморегуляції на всіх рівнях живої природи. Цим і зумовлюється та велика увага і зацікавленість, якими супроводжується природничонаукове і філософське висвітлення сутності життя.

У книжці В. Н. Веселовського, в якій систематизовано і критично аналізуються сучасні концепції та гіпотези з цього питання, узагальнено великий природничонауковий фактичний матеріал¹. Складається вона із трьох розділів. У першому розглядаються деякі питання методології дослідження сутності живого, в другому — характеризується пізнання основ життєвих структур і явищ, як необхідного етапу проникнення у загальну сутність живого, у третьому йдеться про діалектику життєвих процесів.

Визначення сутності життя є одним із головних філософських питань біології, вивчення великої історії якого саме по собі може дати багато цінного дослідникові, особливо, якщо воно ґрунтується на діалектико-матеріалістичній методології з врахуванням новітніх досягнень біологічної науки. Тому автор цілком слушно акцентує на цьому увагу читача, аналізуючи сучасні методологічні підходи до пізнання сутності живого. Він доходить висновку, що наявні в біології методологічні підходи не відповідають гносеологічним можливостям цієї науки. Справді, визначення

сутності живого через якийсь один його атрибут, одну властивість утруднює дослідження різноманітних життєвих процесів. Не сприяє глибині наукового і філософського пізнання сутності життєвих процесів перелік всіх основних властивостей і виявів живого. Автор виступає також проти обмеження пізнання сферою явищ, проти суто функціонального підходу, який нехтує субстратом живої природи і перебільшує роль функцій, відриваючи їх від матеріальної основи. При цьому він показує хибність методології механіцизму, віталізму та суб'єктивізму.

В. Н. Веселовський доводить, що тільки діалектико-матеріалістичний підхід здатний допомогти природодосліднику обрати напрям досліджень, правильно тлумачити їх наслідки, визначити способи практичної перевірки і застосування відкритих закономірностей.

Серед основних рис такого підходу до пізнання сутності живого він називає об'єктивність, історизм, структурність, багатопорядковість, єдність абстрактного і конкретного, єдність субстрату і руху, зв'язок з практикою. Гострими суперечностями супроводжується і логіко-філософське визначення обсягу і змісту поняття «сутність живого». Досліджувані ним аспекти діалектико-матеріалістичного підходу відображають суттєві особливості живого. Слушним є визначення багатопорядковості основних рівнів розвитку окремих життєвих явищ, виявів, структурних систем та ін. у межах визначення гранично глибокої загальної сутності живого. Водночас поза увагою дослідника лишилися деякі, зовсім не термінологічні, відмінності у характері понять: жива матерія, живий рух, життя як спосіб існування живої

¹ В. Н. Веселовский. О сущности живой материи. М., 1971, стр. 294.

матерії. Поняття «жива матерія» містить у собі елемент логічної нечіткості, змішування природи філософської категорії із змістом природничонаукового поняття. Те ж саме стосується і поняття «живий рух», в якому не розкрито співвідношення поняття «живе» з філософською категорією «рух».

Досить змістовним є другий розділ. З'ясовуючи діалектику «обмінних зв'язків живого», В. Н. Веселовський підходить до розкриття поняття «динамічне самозбереження» як активного здійснення організмами та надорганізмними утвореннями процесів, що забезпечують їх цілісне існування в певних умовах зовнішнього оточення. Це теоретичне положення зрештою розглядається автором як визначення специфічної сутності живого (стор. 214), або як біологічної характеристики матеріального субстрату життя (стор. 215). Щоб довести його, залучають дані сучасної біологічної науки, згідно з якими біосфера Землі, її структурна будова, авторегуляція є цілісною системою. Ця система є єдністю протилежностей, в якій обопільні зміни і взаємодія біоценозів і неорганічних умов їх існування становлять причину її постійного розвитку. Активною, провідною стороною протилежностей автор вважає живе, що забезпечується наявністю такої його властивості, як динамічне самозбереження.

Основу цієї властивості становить, на думку В. Н. Веселовського, об'єктивна здатність матеріальних систем до взаємодії, наслідком якої є відображення і властиві вищим формам живого управління та саморегуляції, пов'язані з явищем органічної доцільності. Біологічне відображення, вважає автор, якісно відмінне від відображення в неорганічній природі завдяки своєму доцільно-активному характеру, зумовленому динамічним самозбереженням живого (стор. 125). Нам здається таке визначення цілком прийнятним. Але варто було б повніше висвітлити з цього боку роль обмінно-інформаційних зв'язків у живому. На жаль, сучасна біологія ще не має достатніх знань про циркуляцію і різноманітність форм цих зв'язків (виняток становить лише дослідження молекулярною генетикою значення генетичної інформації в живому). Тільки браком вірогідних наукових даних, напевне, можна пояснити спробу автора стверджувати, що процес відображення, завдяки інформаційному впливові зовнішнього оточення, спрямований на коригування структур і функцій особин майбутніх поколінь у відповідності до потреби пристосуватися до мінливих зовнішніх умов. Тут лишається поза увагою те, що між згаданими процесами не існує прямого зв'язку, а це ставить під сумнів наукову цінність такого

висновку, навіть якщо він логічно заманливий.

У третьому розділі становить інтерес розгляд автором взаємозв'язку і якісної відмінності закономірностей збереження в живій і неживій природі. Динамічне самозбереження живого, на думку В. Н. Веселовського, відрізняється від збереження в неживій природі, що історично передуює йому, своєю доцільною активністю і значно більшими можливостями боротьби з впливом рушійних сил (стор. 230). Тут перед нами знову проблема взаємодії законів фізики, хімії та біології. Дістала вона у книжці В. Н. Веселовського достатньо коректне розв'язання.

Заслугує на увагу також спроба автора визначити зміст основної суперечності живого. В цьому питанні існує чи не найбільше плутанини в біологічній літературі. В. Н. Веселовський доводить, що основною суперечністю, яка властива всім без винятку життєвим процесам, зумовлюючи їх, є внутрішня суперечність між самозмінюваністю і самозбереженням (стор. 245). Гадаємо, така думка найбільш повно розкриває характер основної суперечності живої природи і відповідає вимозі діалектико-матеріалістичної методології. Вона рішуче протистоїть спробам вбачати таку суперечність або в обміні речовин, або між організмом і середовищем, або між мінливістю і спадковістю.

Одна із хиб рецензованої монографії полягає в тому, що в ній не розкрито ні змісту понять «внутрішнє» і «зовнішнє», ні їх складної діалектики, хоча автор неодноразово говорить, що між внутрішнім і зовнішнім в живій природі існують складні зв'язки. Дається взнаки також змішування внутрішнього з сутністю, а зовнішнього з явищем. Такий підхід обмежує можливість діалектико-матеріалістичної методології у пізнанні живого. Адже дослідження останнього часу дають змогу глибше розуміти діалектичну взаємодію внутрішнього і зовнішнього в системній організації живого, не зводючи її до прямої, безпосередньої єдності внутрішнього і зовнішнього (під чим розуміються організм і середовище), не перебільшуючи значення зовнішнього чи внутрішнього у процесі розвитку органічної природи.

Загалом монографія В. Н. Веселовського є зрушенням вперед у дослідженні кардинальної проблеми пізнання живого. Вона вносить на обговорення наукової громадськості нові цікаві думки і є водночас прикладом творчого розгляду актуального питання сучасної біологічної науки та діалектико-матеріалістичної філософії.

М. В. ПОПОВ

Проблеми філософії в журналі французьких комуністів «La Pensée»

Філософський журнал французьких комуністів, заснований 1939 року П. Ланжевром і Ж. Коньо, створювався не лише як орган ФКП. Він об'єднав навколо себе всіх, хто визнавав, що неможливо ставити і розв'язувати проблеми захисту прав розуму поза масовим політичним рухом робітничого класу, хто був сповнений рішучості обстоювати демократичну культуру і національні традиції з позицій марксизму, хто розглядав діалектичний матеріалізм як єдину теорію, що дає наукову відповідь на питання, поставлені сучасним суспільним розвитком. Журнал «La Pensée» залишається в перших лавах боротьби проти ідеології сучасної реакції і війни, проти ірраціоналізму і агностицизму буржуазної філософії.

Коло проблем, що знайшли своє відбиття на сторінках цього журналу, досить широке. Найбільший інтерес становлять матеріали про поширення ідей марксизму-ленінізму у Франції, зокрема стаття відомого філософа-марксиста Л. Сева «Видання класики марксизму-ленінізму у Франції» (№ 156). Л. Сев показує роль ФКП у пропаганді ідей марксизму-ленінізму, аналізує її видавничу діяльність, що уможливила для широкого кола читачів знайомство і вивчення творчої спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Видавництво ФКП «Editions Sociales» за роки свого існування зросло якісно і кількісно. Теоретична і політична зрілість, революційний дух створили йому велику популярність і повагу поміж широкого загалу робітників і прогресивної інтелігенції.

Л. Сев вважає, що комуністам належить ще багато зробити у цій конче важливій галузі ідеологічної боротьби. З огляду на сучасне політичне становище у Франції, а також демократичні перспективи, що випливають з нього, завдання полягає в тому, щоб перейти на новий, вищий етап поширення марксистсько-ленінських ідей. Нині значно зріс інтерес до цих ідей у молоді, ось чому слід не лише набагато збільшити видання праць К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, а й значно поліпшити історико-критичний апарат цих видань.

Цікаву проблему розглядає Ніколь-Едіт Тевенен у статті «Теорія історії у Гегеля і в Маркса» (№ 157). Свого часу Гегель намагався здійснити перехід від філософії до науки, тобто від інтуїтивного знання, що було не більше, ніж «любов'ю до знання», до концептуального знання, тобто знання «дійсно реального». По суті, Гегель прагнув, щоб філософія здобула своє справжнє призначення — функцію пізнання істини, діалектичної за своєю природою.

Як зазначали К. Маркс і Ф. Енгельс, а пізніше і В. І. Ленін, у Гегеля була можливість справжнього позитивного пі-

знання світу, і він намагався це здійснити через пізнання законів діалектики. Але саме тому, що ця діалектика розвивалася в надрах ідеалістичної системи, Гегель не досяг мети. Тевенен переконливо доводить хибність гегелівської теорії історії і показує, як вона дістала поразку на теоретичних підводних рифах, породжених нею самою. Автор пропускає досліджуваній матеріал через призму марксистського розуміння теорії й історії.

Актуальна проблема боротьби з буржуазною ідеологією — критика неопозитивізму — становить тему статті Е. Бітсакіса «Ленін, діалектичний матеріалізм і сучасна фізика» (№№ 157, 159). Автор наголошує на тій колосальній ролі, яку відіграв В. І. Ленін у висвітленні глибоких зв'язків між новими формами суб'єктивного ідеалізму і труднощами розвитку природознавства. В. І. Ленін був перший, хто розкрив гносеологічні корені сучасного «фізичного» ідеалізму і разом з тим показав їхній класовий характер. Він довів, що в позитивізмі немає нічого від « нової наукової філософії », за винятком хіба що запутаної і псевдовченої термінології, а самі наукові основи цієї течії є не що інше, як рецидив суб'єктивного ідеалізму. Важливо підкреслити, зазначає автор, що «філософська спадщина В. І. Леніна є не тільки керівництво для революціонерів усього світу; вона — велика цінність і для вчених в чіткому розумінні фундаментальних проблем в своїй науці».

Форми суб'єктивного ідеалізму змінюються, але його сутність залишається незмінною. Ось чому ленінські принципи критики емпіріокритицизму мають і сьогодні велике значення. Вони вірні також не лише для критики позитивізму, а й сучасної буржуазної філософії загалом.

У четвертому номері італійського журналу «Quaderni di Critica marxista» 1970 року з'явилася велика стаття Е. Серені «Категорія «економічна і соціальна формація» від Маркса до Леніна», яка викликала великий інтерес у всіх, хто цікавиться проблемами історичного матеріалізму. «La Pensée» (№ 159) видрукував і саму статтю і декілька рецензій на дослідження Е. Серені. Що ж привернуло увагу журналу? Е. Серені писав, що після Великої Жовтневої соціалістичної революції і перемоги першої соціалістичної держави у другій світовій війні події останньої чверті століття свідчать про те, що проблема переходу до нової соціально-економічної формації (соціалістичної) постає не тільки як проблема теоретична, а й практична, актуальна і невідкладна. Принесені революцією поняття переходу, зазначає автор, розуміється то як перехід від капіталізму до соціалізму або як перша фаза самого комунізму, то як відносно са-

мостійна економічна і соціальна формація, яка розглядається в рамках історичної епохи переходу від капіталізму до комунізму у світовому масштабі. Соціально-економічна формація в нього залишається квазіпоняттям. А саме поєднання цих двох понять («соціально-економічна») автором не аргументується: він просто посилається на Лабріолу без будь-яких застережень. Відомо, що у Лабріолі поняття «соціально-економічна формація» не поставлено у співвідношення з іншим поняттям, наприклад, «спосіб виробництва», яке, до речі, тлумачиться ним нечітко.

Отже, невинновко рецензент Серені Докуа в статті «Соціально-економічна формація як сукупність способів виробництва» пише, що проблема поєднання цих двох понять, яку ставить Серені, передбачає дві протилежні відповіді. Перша полягає в тому, що способи виробництва перетворюють у чисто абстрактну форму. В такому разі поняття «соціально-економічна формація» відбиває складність, різноманітність, конкретне історії. Друга відповідь зводиться до того, що спосіб виробництва береться як «абстрактна реальність», тобто розглядається як структура реальності, структура, яка існує в дійсності. Саме науковий аналіз виділяє з цієї реальності те, що словами Маркса можна назвати «загальним типом» способу виробництва. Історія способу виробництва може включати різноманітні варіанти, структури, проте загальний тип залишається незмінним.

Восени 1971 року у Франції вийшло друком нове видання праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг». Аналізови значення цієї праці присвячується стаття Е. Ботічеллі. У період становлення соціал-демократичної партії К. Маркс і Ф. Енгельс висловлювали занепокоєння з приводу теоретичного рівня керівників цієї партії, на яких позначився вплив еклектичної доктрини Дюрінга. Чому Ф. Енгельс піддав нищівній критиці пересічного і маловідомого філософа? Питання це, гадає автор, пов'язане з сучасною боротьбою робітничого класу. Як відомо, В. І. Ленін у своїй праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» об'єктом критики обрав Михайловського, чие ім'я було не більш відоме, ніж ім'я Дюрінга. Але ця книга стала важливим моментом у боротьбі проти народництва і в будівництві революційної партії. Отже, як і всякий твір класиків марксизму-ленізму, праця Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» слід розглядати в історичному контексті, що й прагне зробити автор статті. Після написання «Комуністичного Маніфесту» К. Маркс і Ф. Енгельс з революційною пристрасію доводили, що настав час усвідомлення масами необхідності створити партію пролетаріату. Не слід, підкреслює Е. Ботічеллі, відокремлювати теоретичну суть «Анти-Дюрінга» від історичної фази розвитку боротьби соціал-демократії. Критика філософських і економічних поглядів Дюрінга мала б інший характер, якби

вони розглядалися в інший історичний момент. Автор статті аналізує головні риси його теоретизувань. Дюрінг відмовився від гегелівського раціоналізму. Йому була ближча ірраціоналістична філософія Шопенгауера, яка набула великого поширення після 1848 року.

Для Дюрінга капіталізм прийнятний як економічна система за умови «зняття» його суперечностей. Він критикує Маркса, як сам він твердить, критикує «не справа, а зліва». Однак водночас розвиває теорію так званого «соціалізму майбутнього», що була нічим іншим, як «попільшеною» моделлю капіталізму.

Багато хто з німецької соціал-демократії не усвідомлював, яку небезпеку приховує в собі доктрина Дюрінга. Ситуація, в якій довелося Енгельсові відповідати Дюрінгу, була дозволь складна. Соціалісти створили вже велику партію, з численними органами преси і депутатами у рейхстазі. Водночас Готська програма виявила низький ідеологічний і теоретичний рівень керівництва партії. Не варто дивуватися, що Дюрінг, назвавши себе соціалістом, знавцем ідей Маркса, своєю еклектичною доктриною справив значний вплив на німецьких соціал-демократів. Піддавши цю доктрину нищівній критиці, Енгельс уперше дав синтез марксистського світогляду в усіх галузях знання. Недарма, лише Ботічеллі, «Анти-Дюрінг» можна визначити як енциклопедію марксизму. Справді, ця праця стала першим систематизованим викладом суті самого марксизму.

У статті «Деякі аспекти ленінської думки (1922—1923 рр.)» Передумови перемоги соціалізму в СРСР» (№ 163) Ж. Коньо аргументовано доводить, що, творчо розвинувши марксистську філософію на новому історичному етапі, В. І. Ленін створив чітку теорію з національного питання. Потреби економічного розвитку, захист суспільних інтересів, міжнародні проблеми вимагали створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, без якого не могло бути й мови про відбудову зруйнованого війною господарства, створення передумов для соціалістичного господарського розвитку, ефективного використання природних ресурсів, зростання добробуту трудящих та проведення культурної революції. Ленін, зазначає автор, завжди обстоював думку, що, незважаючи на відсталість, Росія має всі передумови для будівництва нового соціалістичного суспільства.

Однак дехто на Заході намагається протягнути думку, що, мовляв, саме відсталість країни Ленін розглядав як головний фактор революційного руху. Професор Колумбійського університету А. Мейер, приміром, винайшов навіть новий «термін»: «діалектика відставання». За твердженнями цього американського «радянолога», Ленін нібито висунув ідею, згідно з якою фактором, що визначає зміни, є відсталість. Це абсолютно не відповідає дійсності, пише Коньо. Хоча перші роки ін-

дустріалізації Радянської Росії були неймовірно тяжкими, але тоді були й перші успіхи, чого «не помічали» вороги соціалізму. Для них соціалістична революція в Росії була лише «формою створення сучасної промисловості в умовах слаборозвинutoї країни», а такий важливий момент, як передання у власність народові засобів виробництва, навмисне вилучається ними. Кононь пише, що наполягаючи на індустріалізації, Ленін ніколи не випускав з поля зору її соціалістичну і гуманістичну мету. Ось чому боротьба за індустріалізацію набула в Росії характеру класової боротьби. Торкаючись питання створення соціалістичної держави — СРСР, автор розкриває те тло запеклої класової боротьби, на якому розв'язувалася ця проблема, і показує, що це розв'язання відповідало духові інтернаціоналізму на основі добровільного союзу всіх республік. Вождь революції, зазначає автор, вимагав поставити цю справу так, щоб комуністи завжди виявляли максимум такту стосовно пригнічених в минулому народів, щоб не повчати ці народи, як бонна дітей, а допомагати їм у всьому. Саме такі братерські стосунки максимально сприяли будівництву соціалізму на всій території нової Росії. Не викликає подиву, пише Кононь, що марксистське розв'язання національного питання завжди породжувало бесилу люту у реакційних буржуазних філософів та істориків. Адже воно є повчальним прикладом для народів молодих країн, що здобули політичну незалежність. Автор статті звертає увагу на те, що буржуазія намагається використати всі засоби, щоб підірвати дружбу і братерські відносини націй і народностей в країнах соціалізму, щоб відновити дух національного недовір'я, щоб скомпрометувати досвід Радянського Союзу з цього питання. Лише цим можна пояснити появу цілої серії статей у 50-й рік утворення СРСР на сторінках реакційної «France sois», які викривляють питання національного будівництва в Країні Рад.

Кононь підкреслює, що утворенню СРСР передувала величезна теоретична і практична підготовка, здійснена Комуністичною партією і насамперед творча розробка проблем національного будівництва В. І. Ленінінм.

Внесок Ф. Енгельса в розвиток історичного матеріалізму аналізує О. Корню у статті «Як Енгельс брав участь у створенні історичного матеріалізму» (№ 161). Посилаючись на слова самого Енгельса, від-

значає Корню, багато дослідників нерідко пишуть, що тут роль Енгельса була другорядною. Насправді ж, вважає автор, в розробці історичного матеріалізму Енгельс, як і Маркс, посів чільне місце, але його роль за формою була дещо іншою, ніж Маркса. Розвиваючи цю думку, Корню доходить висновку, що це пояснюється різними умовами їхнього життя та інтелектуального виховання. Енгельс тяжів до соціально-економічних проблем, тим часом Маркс більше займався проблемами абстрактного філософського знання. Вони прийшли до фундаментального розв'язання економічних, соціальних та політичних проблем дещо різними шляхами. Та це не є головним. Автор пише, що, наприклад, стаття Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», яку Маркс схарактеризував як геніальну, допомогла останньому більш чітко розкрити суспільні та економічні відносини, що визначають розвиток і водночас руйнування буржуазного суспільства. Ці ідеї Маркс викладає пізніше в «Економіко-філософських рукописах 1844 року», яким судилося стати справжнім початком історичного матеріалізму. На кожному етапі розвитку ідей Маркса, робить висновок Корню, Енгельс своїм історичним аналізом сприяв їх теоретичному поглибленню і обґрунтуванню.

З-поміж останніх матеріалів, видрукованих на сторінках «La Pensée», слід відзначити статтю Е. Болібара «Редагування «Маніфесту»» (№ 164), в якій він показує, що історія редагування «Маніфесту» — це певною мірою історія робітничого руху і тих змін, яких він зазнавав залежно від історичних умов. Привертає увагу і стаття М. Верре «Про робітничу культуру», де автор намагається з'ясувати поняття «культура» і його тлумачення в сучасному суспільстві. Автор аналізує співвідношення між робітничою культурою та культурою дрібнобуржуазною, розглядаючи їхні спільні риси та відмінність їхньої природи.

Завершуючи побіжний огляд проблем, які знайшли своє висвітлення на сторінках «La Pensée», можна зробити висновок, що головною їхньою рисою є послідовна і тверда позиція щодо принципової боротьби в ідеології, а значить, і в філософії. Філософія діалектичного і історичного матеріалізму має величезний ідеологічний заряд, нехтувати яким у боротьбі проти буржуазної філософії, проти антикомунізму ніяк не можна.

В. В. ФОМИЧЕНКО

Філософська література, що вийшла на Україні 1972 року

Загальні питання філософії

ВОЙТКО В. І. Діалектико-матеріалістична філософія. Курс лекцій для студентів техн. вузів. К., «Вища школа». 443 с.

Вопросы общественных наук. Сб. статей. Ред. колегія: Н. Р. Доній (отв. ред.) и др. К., Изд-во Киевского ун-та. Вып. 8. Актуальные проблемы истории и политики КПСС. 148 с. Вып. 9. XXIV съезд КПСС и проблемы исторического материализма. 158 с. Вып. 10. Торжество ленинских идей. 161 с. Вып. 11. Роль научно-технического прогресса в создании материально-технической базы коммунизма. 164 с.

Проблеми філософії. 36. статей. Ред. колегія: Д. Х. Острянин (відп. ред.) та ін. К., Вид-во Київського ун-ту. Вип. 23. 135 с. Вип. 24. 151 с. Вип. 25. 141 с. Вип. 26. 116 с.

Діалектичний матеріалізм

ЗЛОТИНА М. Л. Законы диалектики (Материалы к лекциям). К., Изд-во Киевского ун-та. 60 с.

ПАРНЮК М. А. Принципы детерминизма в системе материалистической диалектики. К., «Наукова думка». 356 с.

РУДЕНКО К. П. Логіка і наукове передбачення. Логіко-гносеологічний аналіз проблеми наукового передбачення. К., Вид-во Київського ун-ту. 228 с.

Історичний матеріалізм. Науковий комунізм

БЕЗПАЛЬЧИЙ В. Праця і світогляд. К., Політвидав України. 178 с.

ВАСИЛЕНКО В. XXIV з'їзд КПРС про завдання ідеологічної роботи. К., Політвидав України. 95 с.

Г'АЄВСЬКИЙ Б. А. Сутність наукового управління суспільством. Відп. ред. І. Є. Гвоздик. К. 48 с.

ГОЛДОВСЬКИЙ Л. Й. Крах колоніальної системи і соціал-реформізм. Відп. ред. М. Ф. Шумихін. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ЗАПАДЛОВСЬКИЙ Г., КРАВЧУК В. СРСР — втілення інтернаціональної єдності народів. Відп. ред. О. Д. Пухова. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Ідеї комунізму і сучасність. XXIV з'їзд КПРС про актуальні питання теорії наукового комунізму і практики комуністичного будівництва. Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 192 с.

КОРОЛЬ М. С. Удосконалення внутрікологоспних відносин у період будівництва комунізму. К., Вид-во Київського ун-ту. 154 с.

КУЦЕНКО В. И. Социальная задача как категория исторического материализма. К., «Наукова думка». 370 с.

В. І. Ленін і будівництво комуністичного суспільства. Колектив авт.: А. В. Видиборець та ін. Ред. колегія: О. С. Короїд (відп. ред.) та ін. К., «Вища школа». 109 с.

Питання наукового комунізму. 36. статей. Ред. колегія: Й. Д. Ремезовський (відп. ред.) та ін. К., Вид-во Київського ун-ту. Вип. 15. 147 с. Вип. 16. 144 с. Вип. 17. 141 с. Вип. 18. 142 с. Вип. 19. 127 с.

ПЛАХОТНЫЙ А. Ф. Свобода и ответственность. Социологический аспект проблемы. Харьков, Изд-во Харьковского ун-та. 159 с.

Розвиток наукового комунізму в сучасних умовах. К., Вид-во Київського ун-ту. 203 с.

САЗОНОВ М. І. Зміна соціальної природи селянства СРСР. Харків, Вид-во Харківського ун-ту. 250 с.

СИРЦОВ М. Г. Загальні закономірності та різноманітність форм переходу різних країн до соціалізму. К. 22 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Соціальні проблеми управління соціалістичним суспільством. Колектив авт.: Л. В. Сохань та ін. Відп. ред. Л. В. Сохань. К., «Наукова думка», 315 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

Конкретні соціологічні дослідження. Соціальна психологія

Методика планирования социального развития коллектива промышленного предприятия. К., Политиздат Украины. 135 с.

Соціальні проблеми виробничого колективу. (З досвіду соціологічних досліджень). Відп. ред. В. П. Черноволенко. К., «Наукова думка». 160 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

ТИХОНОВИЧ В. О. Мотиви трудової активності особи. К., «Наукова думка». 151 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

Етика

БОНДАРЕНКО В. П., БОНДАРЕНКО Д. А. Моральні основи радянської сім'ї. Відп. ред. М. Й. Борншевський. К. 32 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ГОЛОВКО Н. Проблема моральної відповідності в марксистській етиці. К., Політиздат України. 131 с.

Етика і естетика. 36. статей. Ред. колегія: В. О. Кудін (відп. ред.) К., Вид-во Київського ун-ту. Вип. 11. 146 с. Вип. 12. 144 с.

- КАПТО О. Молоді — комуністичну ідейність. К., Політвидав України. 83 с.
- МАРЦЕНЮК С. П. Праця і виховання. Вирішальна роль трудової діяльності в становленні нової людини. К., «Вища школа». 208 с.
- НАДОЛЬНИЙ І. Людина і мораль. Соціологічні проблеми формування моралі особи соціалістичного суспільства. К., Політвидав України. 347 с.
- ФЕДОРЕНКО Е. Г. Основы марксистско-ленинской этики. (Учебник для вузов). К., «Вища школа». 367 с.
- Естетика
- БЕЗКЛУБЕНКО С. Д. Суспільна природа мистецтва. К., «Мистецтво». 283 с.
- ГАВРИЛЮК П. Про природу прекрасного. К., «Мистецтво». 198 с.
- ГОРДІЄНКО А. Т. Суспільне життя і художній талант. К., «Дніпро». 308 с.
- ЗАТОНСЬКИЙ Д. Про модернізм і модерністів. К., «Дніпро». 272 с.
- ЗЯЗІОН І. А. Комунізм і естетичний розвиток особи. К., «Мистецтво». 172 с.
- КУДІН В. О. Творчі крила художника. (Питання соціалістичного реалізму на сучасному етапі.) Відп. ред. І. О. Дзевєрін. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- СКУРАТОВСЬКИЙ В. Л. Мистецькі проблеми в німецькому романі ХХ ст. На матеріалах критичного реалізму. К., Вид-во Київського ун-ту. 196 с.
- СМОРЖ Л. О. Естетична цінність мистецтва. Відп. ред. Ю. П. Сікорський. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ШИТОВА С. М. Критика теорій сучасного формалістичного мистецтва. Харків, Изд-во Харьковського ун-та. 116 с.
- Філософські питання природознавства
- БРИКУН М. І. Невичерпність матерії. Діалектичний матеріалізм про невичерпність матерії і сучасна фізика. Відп. ред. П. С. Дншлевий. Львів, Вид-во Львівського ун-ту. 136 с.
- ВДОВИЧЕНКО Г. Г. Проблема структури в теорії відображення. К., Вид-во Київського ун-ту. 209 с.
- Диалектико-материалистический анализ основных методов исследования в биологии и медицине. Ред. колегія: С. С. Гурвич (отв. ред.) и др. К., «Вища школа». 326 с.
- ДЫШЛЕВЫЙ П. С. Материалистическая диалектика и физический релятивизм. К., «Наукова думка». 323 с. (Ин-т философии АН УССР).
- КИВЕНКО Н. В. Отражение и его роль в организации живых систем. Отв. ред. Н. П. Депенчук. К., «Наукова думка». 144 с.
- МОРОЗ О. Я. Логіко-гносеологічний аналіз принципів кібернетичного моделювання. К., «Наукова думка». 157 с. (Ин-т философии АН УРСР).
- ОЖЕРЕЛЬЕВ Д. І. Формування діалектико-матеріалістичного світогляду в процесі викладання хімії. К., «Вища школа». 155 с. Філософські проблеми сучасного природознавства. Зб. статей. Ред. колегія: Н. Т. Костюк (відп. ред.) та ін. К., Вид-во Київського ун-ту. Вип. 26. 138 с. Вип. 27. 142 с. Вип. 28. 119 с. Вип. 29. 141 с.
- ЧОЛПАН П. П. Фізика (з філософським аналізом). К., «Вища школа». 428 с.
- Науковий атеїзм
- ВОЙТКО В. Абетка для віруючих і невіруючих. К., «Молодь». 123 с.
- ДОРОШ Є. К. Ревнителі егови. Віруючі та: атеїстична пропаганда. Донецьк, «Донбас». 70 с.
- ДУЛУМАН Є. К. Науковий атеїзм і боротьба за комуністичний світогляд мас. К., Політвидав України. 114 с.
- Духовна культура і релігія. Відп. ред. Є. К. Дулуман. К., «Наукова думка». 295 с. (Ин-т философии АН УРСР).
- ЗАБРОДА Е. П. Неусвідомлене в релігійній вірі. Відп. ред. В. О. Лебідь. К. 32 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- КИЛУНОВ А. Ф. Критика християнської концепції історичного процесу. Відп. ред. П. І. Косуха. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- КОГАН Д. М., ШВАРЦ В. Я. Сіонізм у релігійних шатах. Відп. ред. О. С. Онищенко. К., 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- КОНОНЕНКО В. Г. Моральні цінності марксистсько-ленінського атеїзму. К., 32 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- КОПИЛОВ Ф. Б. Археологія проти релігійних легенд. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ЛЕБІДЬ В. О. Духовний світ сучасного віруючого. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- МИГОВИЧ І. І. Молодь і атеїзм. Відп. ред. В. О. Лебідь. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Питання атеїзму. Зб. статей. Ред. колегія: В. К. Танчер (відп. ред.) та ін. К., Вид-во Київського ун-ту. Вип. 8. 155 с.
- ПРИДУВАЛОВ Ф. М. Антинаукова суть соціально-етичних принципів руського православ'я. К., Політвидав України. 142 с.
- СУЯРКО В. О. Релігія в планах антикомунізму. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ШИТОВА Л. П. Конвалії на пасху. (З досвіду атеїстичного виховання трудящих Черкащини). Дніпропетровськ, «Промінь», 86 с.
- ЯРОЦЬКИЙ Л. В. Радянські традиції проти релігії. Відп. ред. В. О. Лебідь. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Критика сучасної буржуазної ідеології

АВETИСЯН А. Антикoмунізм и его філософія духовных ценностей. К., Політвиздат України. 233 с.

БИЧКО А., БИЧКО І. Чи справді гуманною є буржуазна «філософія людини». К., Політвиздав України. 79 с.

КИЧКО Т. Сіонізм — ворог молоді. К., «Молодь». 174 с.

КОВАЛЬ П. Антикoмунізм — головна ідейно-політична зброя імперіалізму. К., Політвиздав України. 96 с.

Критика антимарксистских взглядов по вопросам социально-политического развития советского общества. X., Харьковскій ун-т. 164 с.

ПАЗЕНОК В. Сутінки старого світу. (Критичний аналіз сучасних буржуазних етико-соціологічних теорій). К., Політвиздав України. 180 с.

ПОЛІЩУК Н. Буржуазна мораль на службі антикомунізму. К., Політвиздав України. 79 с.

ПОПОВ Б. Проти буржуазних теорій «демократичного» управління виробництвом. К., Політвиздав України. 96 с.

ТАНЧЕР В. В. «Масова культура» проти мас. К., «Мистецтво». 116 с.

ТИТАРЕНКО С. Л. Критика буржуазных и ревизионистских фальсификаций марксистско-ленинского учения о партии нового типа. К. 25 с. (Об-во «Знание» УССР).

Історія філософії

Від Вишенського до Сковороди. (З історії філософської думки на Україні XVI—XVIII ст.) К., «Наукова думка». 143 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

ГОЛОВАХА І., СТОГНІЙ І. Філософ-гуманіст Г. С. Сковорода. К., Політвиздав України. 76 с.

НОСОВ А. В. Утопический социализм и революционный демократизм. Харьков, Изд-во Харьковского ун-та. 159 с.

РЕДЬКО М. І. Видатний філософ-гуманіст. До 250-річчя з дня народження Г. С. Сковороди. Відп. ред. В. Ю. Євдокименко. К., 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Тези доповідей Республіканської наукової конференції, присвяченої 250-річчю з дня народження Г. С. Сковороди. X., Вид-во Харківського ун-ту. 179 с.

Філософія Григорія Сковороди. Відп. ред. В. І. Шинкарук. К., «Наукова думка». 311 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

Наші автори

- ПОГОРЕЛОВА**
Алла Іванівна — аспірантка Академії суспільних наук при ЦК КПРС
- ВОЛОВИЧ**
Володимир Ілліч — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- МАКСИМЕНКО**
Валентин Семенович — кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу соціології Одеського філіалу Інституту економіки АН УРСР
- ШИШОВА**
Алла Василівна — аспірантка кафедри філософії Одеського державного університету
- ВДОВИЧЕНКО**
Георгій Григорович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії ІПК при Київському державному університеті.
- ШИНКАРУК**
Володимир Іларіонович — доктор філософських наук, професор, член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР
- МОЛЧАНОВ**
Іван Миколайович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ХОРОШИЛОВА**
Валентина Костянтинівна — аспірантка Інституту філософії АН УРСР
- ОСТРЯНИН**
Данило Хомич — доктор філософських наук, професор, член-кореспондент АН УРСР, завідуючий кафедрою історії філософії КДУ
- ЧЕРНЯВСЬКА**
Галина Миколаївна — викладач кафедри марксизму-ленінізму Харківського педагогічного інституту
- ДАВИДОВИЧ**
Всеволод Євгенович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії ІПК при Ростовському державному університеті

Редакційна колегія:

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), **А. А. АВЕТИСЯН**, **В. Г. АНТОНЕНКО**,
Ю. Ф. БУХАЛОВ, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**,
П. С. ДИШЛЕВИЙ, **М. В. ДУЧЕНКО**, **М. М. ОЛЕКСЮК**, **Д. Х. ОСТРЯНИН**,
М. В. ПОПОВИЧ, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. К. ТАНЧЕР**, **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**,
В. І. ШИНКАРУК.

Адреса редакції: 252601, Київ-1, вул. Кірова, 4, редакція журналу «Філософська думка». Телефон 29-61-27.

Технічний редактор *Р. А. Корогик*.

Коректор *Л. М. Шевченко*.

БФ 03274. Здано до складання 18.III 1973 р. Підписано до друку 18.V 1973 р. Папір друкарський № 1, формат 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-вид. аркушів 12,59. Тираж 3900. Замовлення К-43. Ціна 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Рєпіна, 3.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 3 (на українском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции 252601, Киев-1, ул. Кирова, 4, редакция журнала «Философская думка». Издательство «Наукова думка», Киев, Рєпина, 3. Типография изд-ва «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листов 8,5. Условно-печ. листов 11,9. Учетно-издат. листов 12,59. Тираж 3900. Цена 40 коп.